

האוניברסיטה הפתוחה
התוכנית לתואר שני בלימודי תרבות
המחלקה לספרות, לשון ואמנויות
המחלקה לסוציולוגיה, מדע המדינה ותקשורת

"אישה-לבד" במושבי העובדים בתקופת המנדט

חיבור זה מהווה חלק מהדרישות לקבלת התואר "מוסמך בלימודי תרבות"

דפנה הרפז

רעננה

מאי 2017

ת.ז. 003538030

עבודה זו נכתבה בהנחיית פרופ' רחל שרעבי מאוניברסיטת בר-אילן והמכללה
האקדמית אשקלון, ופרופ' אביבה חלמיש
מהאוניברסיטה הפתוחה

תודות

תודה גדולה לפרופ' אביבה חלמיש ולפרופסור רחל שרעבי, שהנחו אותי בכתיבת העבודה, עודדו, מיקדו והאירו את דרכי בתובנות מדויקות, ברוח טובה ובסבלנות אין-קץ.

תודות לסגל המחלקה ללימודי-תרבות, תואר-שני באו"פ. התחלתי לימודי כשהחוג היה חדש ומצאתי בו אנשי סגל נמרצים, שאפתנים ואכפתיים. הייתה לי זכות גדולה להיות חלק מצמיחתה של מחלקה חדשה ולא חדלתי להתפעל מהתפוקה האדירה של חומרי הלימוד, מהנכונות של חברי הצוות להקשיב, להדריך ולשנות דברים במידת הצורך ואף לעזור בעניינים אדמיניסטרטיביים שלא בהכרח קשורים להגדרת תפקידים. תודה מיוחדת לדרי' ליאת שטייר-לבני, שתחת שרביטה הגעתי לתובנה שנושאים הקשורים בתרבות ישראל חשובים ויקרים לי ולשם עלי ללכת.

תודה לאנשי הארכיונים במושבי העובדים וברשויות, תקצר היריעה מלפרט - מצאתי אצלם אוזן קשבת, פתיחות ונכונות לחשוף בפני חומרים ולסייע בידי להגיע למקורות גלויים ועלומים ואל האנשים שידועים וזוכרים. מלאכת איסוף המקורות הראשונים לעבודה זו הייתה קשה והתפרסה על פני חודשים רבים. בלי עזרת אנשים אלה עבודה זו לא הייתה רוקמת עור וגידים.

תודה לענבל רז-ברקין שסייעה בעריכה, העלתה שאלות ותהיות ברוח חברית ובמעורבות רבה.

תודה לבני משפחתי ששמעו ממני לא פעם בהבנה ובקבלה את המשפט: "סליחה, עכשיו תורי," ולמנחם בן זוגי, החבר הכי טוב שלי, הקורא הראשון, התומך, המעודד והמאפשר.

תוכן העניינים

1	תקציר	1
4	מבוא	4
7	1. שיטת המחקר	7
8	1.1 אוכלוסיית המחקר	8
8	1.2 כלי המחקר	8
9	2. המסגרת התיאורטית	9
12	פרק א: סקירת ספרות	12
12	1. סוגיות מגדריות	12
12	1.1 המעבר מחברה מסורתית לחברה ציונית: הקושי בשינוי עמדות מושרשות	12
14	1.2 מאבקן של נשים בשוב החדש על שוויון זכויות	14
15	1.3 חנה מייזל: השתלבותן של נשים בחקלאות	15
15	2. גורמים בתהליך ההתפתחות וההתגבשות של רעיון מושב העובדים	15
15	2.1 הרקע להקמת מושבי העובדים	15
16	2.2 קבוצת האיכר-הצעיר	16
17	3. הקמת מושבי העובדים הלכה למעשה	17
17	3.1 המבנה הרעיוני והמעשי של מושב העובדים	17
18	3.2 עקרונות המושב	18
22	4. החיים מתוך "שוויון שבשוני": מעמד האישה במושב העובדים	22
22	4.1 "אישה אדם": חקלאית, אם ועקרת בית	22
25	4.2 עמדת הגברים כלפי שוויון מגדרי במושב	25
27	4.3 עמדת הנשים כלפי שיתופן במוסדות במושב ומחוצה לו	27
28	4.4 הדרת הנשים ממוקדי קבלת ההחלטות ותוצאותיה	28
30	4.5 התארגנות נשות המושבים	30
30	4.6 הקמת מוסדות לטיפול בגיל הרך	30
31	4.7 המאבק על זכות החתימה על החוזים מול המוסדות המיישבים	31
33	4.8 הכשרה חקלאית לנשות המושבים	33
33	4.9 הישגיהן של הנשים במושב ומחוצה לו	33
36	פרק ב: רווקה במושב העובדים	36
36	1. רווק או רווקה? - לא אצלנו!	36
37	2. מניעיה של תחיה ליברזון להצטרף למושב	37
38	3. חייה של ליברזון במושב הלכה למעשה	38
38	4. להיות רווקה בחברה של בעלי משפחות	38
39	5. יחס הגברים ליכולותיה של ליברזון כאישה חקלאית	39
39	6. ניכור, בידוד ובדידות במושב	39
41	7. המלחמה על התאמת המשק ליכולותיה של רווקה	41

45	..... החלוושרו	8
46	..... פרק ג: "אישה-לבד" נשואה	
46	..... נשות מושב עובדים שבני זוגן יצאו לחו"ל	1
48	..... געגועים ובדידות	1.1
49	..... החרדה לגורל בני הזוג המשרתים בבריגדה	1.2
50	..... הפחד מפני התרופפות הקשר עם בן הזוג	1.3
51	..... ההתמודדות עם חינוך הילדים	1.4
52	..... עזרה הדףדית בכפר-ביל"ו	1.5
52	..... "אישה-לבד" במשק המשפחתי	1.6
54	..... העסקת פועל שכיר בסתירה לעיקרון העבודה העצמית	1.7
55	..... התמודדות עם עבודות עונתיות ומכות בחקלאות	1.8
56	..... המחיר הכלכלי בהיעדרו של בן הזוג	1.9
56	..... "אישה-לבד" נדחקת לשולי החברה במושב	1.10
56	..... היציאה אל המרחב הציבורי	1.11
58	..... "הרהורי עבירה" בעתות משבר	1.12
59	..... נשים נשואות שבן זוגן נמצא בארץ	2
60	..... זהבה אורי: "אישה-לבד" במרחב הפרטי	2.1
62	..... רבקה גובר: "אישה-לבד", אבל ביחד	2.2
64	..... חיה מור: "אישה-לבד" בעיני בנותיה	2.3
65	..... "אישה-לבד" מתגייסת לחיל העזר לנשים (ATS)	2.4
68	..... פרק ד: אלמנות במושב העובדים	
68	..... האלמנות בעיני חבריהן וחברותיהן	1
70	..... מחויבות חברי המושב כלפי ילדי הנפטר	2
70	..... חוויית השכול	3
70	..... צילה רוזנבלט (1895–1975), כפר-יחזקאל	3.1
72	..... שתיקת הנשים	4
72	..... מרים המר, (1905 – 1981), נהלל	4.1
72	..... יחס החברות אל "אישה-לבד", אלמנה המחזיקה במשק המשפחתי	4.2
72	..... גישות שונות במושבים לטיפול באלמנות ובמשקיהן	5
72	..... שושנה הייבוש, כפר-יחזקאל	5.1
74	..... דבורה רכלבסקי (1906–1987)	5.2
75	..... עזרה לאלמנות במושבים בהקלות במיסים ובתשלומים שונים	6
76	..... ניהול תיק הלוואות של אלמנה מול המוסדות המיישבים	7
76	..... אסתר אוורבוך, עין-ורד	7.1
77	..... מוסדות המושב ויחסם כלפי האלמנות	8
77	..... משפחת צילה רוזנבלט ויחסיה עם מוסדות מושב כפר יחזקאל	8.1
77	..... ריבה מקלר (1905-1988), נהלל	8.2
78	..... שרה זוסמן, בלפוריה	8.3

80.....	המוות פגש את חברי כפר ביל"ו לגמרי לא מוכנים	.9
80.....	מניה רזניק (1904–2000)	9.1
81.....	התארגנות מוסדות המושב לסיוע	9.2
81.....	על גאווה והעצמה בביתה של אלמנה בנהלל	.10
81.....	רחל סלוצקי (1891–1981)	10.1
82	פרק ד: נשים גרושות במושבי העובדים	
84.....	נעמי ניישולר (גלבו), (1899–1965)	.1
86.....	אסתר קושניר, כפר-יחזקאל	.2
89	סיכום ומסקנות	
93	רשימת מקורות	

תקציר

עבודה זו דנה בעולם החוויה של שש עשרה נשים שעבדו בכוחות עצמן משקים משפחתיים במושבי העובדים בתקופת המנדט בשנים 1922-1949, אם מפני שבן הזוג יצא בשליחות התנועה או למשימות לאומיות בארץ ובחו"ל, או בגלל פרידה או בשל פטירתו, והייתה גם רווקה אחת. בהינתן שנשים אלה אינן עוד בין החיים, האירועים נבדקו מנקודת המבט שלהן ושל החברה הסובבת אותן בהסתמך על ספרי זיכרונותיהן, מכתבים, דברים שנכתבו עליהן בידי חברים ובני משפחה, פרוטוקולים של ישיבות ואספות במושבים, עיתונות התקופה וראיונות עם בני משפחה וחברים. הסוגיה המרכזית שעלתה במהלך העבודה נוגעת לקונפליקט, שנוצר במעבר מחברה מסורתית שמבוססת על יחסים פטריארכליים, לחברה שדוגלת בשוויון זכויות מגדרי.

שיטת המחקר בעבודה זו היא איכותנית נרטיבית ונעשתה במטרה לחשוף את החוויה הסובייקטיבית של הפרט, את סגנון החיים, התרבות והשורשים ההיסטוריים של הנחקרים. לפיכך המוקד המתודולוגי של העבודה הוא ההיבט הפרשני, המובא מנקודת מבטם של "השחקנים עצמם" והמשמעויות שהם נותנים לקורות אותם. עיקרו ניתוח חוויות "נשים-לבד" במושבי העובדים הראשונים שהוקמו בתקופת המנדט כפי שעולות מזיכרונותיהן, והאופן שפירשו את רגשותיהן ותפסו את תפקידיהן. אלה נובעים מעולם של משמעויות ששורשיו במטען התרבותי של היהדות והציונות.

המסגרת התיאורטית לניתוח יחסי המגדר במושבי העובדים מתבססת על מושגים שפיתח והגדיר הסוציולוג פייר בורדייה, ועל גישה שטבעה חוקרת המגדר קייט מילט. בורדייה הגדיר את המושגים "הביטוס" ו"אלימות סימבולית", המשמשים לניתוח מצבים מנקודת מבט פנומנולוגית. בדומה לבורדייה טענה מילט, שביחסי המגדר בחברה הפטריארכלית מוטמע ממד של כוח והגבר הוא השולט. אולם בשונה מבורדייה היא שמה דגש על הצד הפוליטי, החברתי והפסיכולוגי. לטענתה, חוויותיהן של נשים בחברה זו מעוצבות על פי שלוש קטגוריות: מזג, סטוס ותפקיד. ניתוח האירועים והמצבים בחייהן של "נשים-לבד" במושבים לפי תיאוריות אלה, מראה את הקושי לשנות עמדות מושרשות. כתוצאה מכך שלמו נשים אלה מחירים כבדים בבואן להגשים את שאיפותיהן להשתלב בחברה ובעבודה החקלאית במושבי העובדים.

ספרות המחקר עליה מסתמכת עבודה זו נחלקת לארבעה נושאים: סוגיות מגדריות במעבר מחברה מסורתית לחברה ציונית; מאבקן של הנשים ביישוב החדש על שוויון זכויות; הרקע להקמת מושבי העובדים והקמתם הלכה למעשה; ומעמד האישה במושבי העובדים. מחקרים מעטים עוסקים במקומן של הנשים בהתיישבות העובדת ובתרומתן ליישוב, ופחות מכך נחקר עולמן של נשות המושבים. סיפוריהן של "נשים-לבד" מספרים סיפור שונה מהנרטיב הראשי העוסק ביצירה והגשמה, מתעמת אתו, חושף בו צדדים אחרים ומעשיר אותו.

לפי ספרות המחקר, במעבר מחברה מסורתית לחברה ציונית לא חל שינוי משמעותי ביחס לדגם המסורתי המגדרי. כבעבר נתפסו הנשים כבעלות אינטואיציה חדה ויכולות רגשיות גבוהות, לכן הן נועדו לתפקידי חינוך דור ההמשך. יחד עם זאת הן נחשבו לפתייניות ולבעלות אינטליגנציה נמוכה משל הגברים ועל כן היה עליהן לציית לגברים ולשמור על צניעות. מקומן התקבע בספרה הפרטית

בעוד הגברים ניהלו את החיים בספרה הציבורית. כתוצאה מכך, היה על הנשים להיאבק על מנת להגשים את שאיפותיהן לעסוק בחקלאות ולזכות בשוויון זכויות.

מחקרים העוסקים ברקע להקמת מושב העובדים מלמדים ששתי צורות ההתיישבות המרכזיות, הקיבוץ והמושב, התגבשו על ידי אנשי העלייה השנייה (1904-1914) בתהליך של ניסוי וטעייה, כדי לפתור את מצוקותיהם ולשפר את תנאי חייהם. הוגי רעיון המושב דנו בהישגים מול הכישלונות של הניסיונות ליצור צורות יישוב חדשות. ביניהם ניתן למנות את קבוצת "האיכר הצעיר", מושבי הפועלים והקואופרציה במרחביה. האגרונומית חנה מייזל יצרה בחוות העלמות מודל שנתן פתרון לעבודת נשים בחקלאות, שאומץ במושבי העובדים.

ב- 1919 פרסם אליעזר יפה את החוברת 'ליסוד מושבי עובדים', שבה ניסח לראשונה את עקרונות מושב העובדים. יפה קבע שמושבי העובדים יוקמו על קרקע לאומית, תתקיים בו עבודה עצמית, שהמושב יפעל מתוך אחריות וערבות הדדית של חברי המושב, שתונהג בו עזרה הדדית במקרה של קושי כלכלי, מחלה או אסון, שיוקמו בו מוסדות משותפים לקנייה ולשיווק ותונהג חלוקה שוויונית של אמצעי הייצור כאמצעי ליצירת שוויון וצדק חברתי. בדבריו הדגיש את חשיבות חיי המשפחה, את שוויון הזכויות לנשים ואת חשיבות עבודתן במשק המשפחתי, ואת זכותן של רווקות להצטרף למושב ולקבל בו משק. ב- 1922 קמו שני המושבים הראשונים, נהלל וכפר יחזקאל. למושב הצטרפו אינדיבידואליסטים בעלי השקפת עולם סוציאליסטית שלא מצאו את מקומם בקבוצות, היות שחיפשו חיי עצמאות ולא ויתרו על חיי משפחה וגידול הילדים בבית.

מעט מאד מחקרים בוחנים את מקומן ומעמדם של נשים במושבי העובדים. החוקרת רחל שרעבי ציינה שאישה במושב העובדים חייתה מתוך "שוויון שבשוני": "היא הייתה "אישה אדם", המגשימה את שאיפותיה ועוסקת בחקלאות בענפים השמורים לה, והיא זאת שנושאת לבדה בתפקיד האם ועקרת הבית. על תפקידן כמחנכות דור ההמשך הן זכו להערכה וליוקרה למרות זאת עד שנת 1935 לא ניתנו להן זכויות קניין על הרכוש, על אמצעי הייצור ועל התוצרת ללא הסכמת בן הזוג. עקב כך הן לא היו חסינות מפני נישול מנחלתן במקרה של פרוד או מות בן הזוג.

הנשים עבדו במשק המשפחתי בענפים השמורים להן, שהיו כלכליים פחות ומושכים פחות מאלה שעסקו בהם הגברים. הן חוו סיפוק רב מכך שניתנה להן אפשרות להגשים את יעודן כחקלאיות אך כרעו תחת עומס העבודה. במושב ניתנה קדימות לחקלאות על פני שיפור תנאי העבודה והמחיה במשק הבית. נשים מיעטו להשתתף בפעילות הפוליטית במושב ולא היו כמעט שותפות להחלטותיו. בוועדות המרכזיות שלטו גברים ואילו הנשים נדחקו לוועדות על פי תפקידיהן המסורתיים כמו ועדת חינוך וועדת עזרה הדדית. אמנם נשים התארגנו ב"ועדת חברות" כדי לקדם נושאים כמו הקמת מוסדות טיפול בילדים וקבלת זכויות קניין, לערער על החלוקה המגדרית ולהעצימן במישור הציבורי. אולם הישגיהן היו מועטים ודרשו מאבקים עיקשים עם ציבור הגברים, שהעדיף לעתים את טובת הכלל על פני טובתה של האישה. נשות המושבים וביניהן גם "נשים-לבד" שאבו העצמה מפעילותן בוועדות במושב כמו גם במפעלים לאומיים, כמו ארוח ילדים ממשפחות מצוקה ומעליית-הנוער. היו ביניהן נשים שהתגייסו לצבא הבריטי.

עבודת מחקר זו נחלקת לארבעה נושאים מרכזיים: רווקה במושב העובדים, "אישה-לבד" נשואה שכן זוגה נמצא בארץ, "אישה-לבד" שכן זוגה יצא בשליחות בחו"ל, אלמנות וגרושות. ממצאי המחקר מראים, שאנשי המושב עשו ככל שביכולתם לשמור על צביון של יישוב המבוסס על משקים משפחתיים, בו עובדים שני בני הזוג וילדיהם. הם לא היו מעוניינים לקלוט רווקים אלא

אם אלה הודיעו מלכתחילה שבכוונתם להינשא ואף הפעילו עליהם לחץ להינשא בהקדם. אנשי נהלל, למשל, היו ספקנים באשר ליכולתה של רווקה להתפרנס ממשק במושב. הם לא מצאו דרך לאפשר לרווקה האחת שקלטו לשורותיהם להתפרנס ממשק המבוסס על ענפים שנועדו לעבודת נשים.

באשר למשקי אלמנות וגרושות, חשו אנשי המושב מחויבות כלפי נשים שראו במשק המשפחתי את ייעודן, ועשו ככל שביכולתם לשמור את המשק המשפחתי לדור ההמשך. אלא שמשקיהן של "נשים-לבד", כולל משקיהן של "נשים-לבד" נשואות, הידרדרו מבחינה כלכלית. הן התקשו לעמוד בעומס הרב ובטיפול בענפים שנחשבו לגבריים ולעתים היה צורך לערוך שינויים גדולים במבנה המשק המשפחתי על מנת שתוכלנה לטפל בו. "נשים-לבד" העמידו למבחן את שאלת האחריות והערבות ההדדית. בשל תנאי המחיה הקשים התקשו אנשי המושבים לתת שעות של עזרה הדדית לחבריהם הנזקקים לכך. לעתים נשבר עיקרון העבודה העצמית ונשים אלה נעזרו בפועל. במקרים אחדים נשים לא יכלו או לא רצו להמשיך לנהל את המשק המשפחתי בכוחות עצמן, והן הופנו לעבודה במוסדות המושב כמו הצרכניה או בניקיון.

הגברים ניהלו את המוסדות במושבים ואת המוסדות המיישבים. לא תמיד הם היו קשובים למצוקותיהן של הנשים ולא תמיד הבינו לליבן. לעתים גברו האינטרסים של הציבור על פני האינטרסים של משקי "נשים-לבד" וקרו מקרים של עושק והזנחה. במושבים בהם הייתה נציגות של נשים בוועד המושב, בוועדה לעזרה הדדית ובוועדות הכלכליות טופלו "נשים-לבד" טוב יותר מאשר במקומות בהם לא הייתה נציגות של נשים. למרות הקשיים הרבים שניצבו בפניהן, מרביתן חשו סיפוק רב מעצם הזכות לממש את רצונן לעסוק בחקלאות וגילו מעורבות ובקיאות בנעשה במשקיהן ובחצרות בתיהן.

מבוא

חברי המושב מפתחים ענפים שונים, מי רפת ומי לול. ואני? - בלול שלי היו כמה תרנגולות וברפת שתי פרות וכמה עגלות. גם ירקות גידלתי בהצלחה כל השנה ובסך הכול העבודה קשה ומפרכת. הילדים לומדים בבית הספר ואני רתוקה למשק, איני יוצאת מן הבית. אהבתי את העבודה ובכוח האהבה הזאת התגברתי על הקשיים (אורי, 1966, 89).

כך כתבה זהבה אורי ממושב נהלל בספר זיכרונותיה על השנים שבן-זוגה היה שליח מטעם תנועת המושבים. מדבריה של אורי עולה שגם אם חשה גאווה וסיפוק בעבודתה במשק, עדיין קינאה בחבריה למושב שעובדו את המשק החקלאי המשפחתי במסגרת זוגית בהצלחה רבה ממנה. אורי הייתה אחת מנשים לא מעטות במושבי העובדים שניהלו את המשק המשפחתי לבדן, אם בשל יציאת בן הזוג לחו"ל בשליחות התנועה או לעבודות חוץ לשם השלמת הכנסה, אם בשל גרושין או פטירת בן הזוג. ידוע על רווקה אחת בלבד שניסתה להקים משק עצמאי במושב.

מושבי העובדים הוקמו בניסיון ליצור חברה שוויונית וצודקת, המאפשרת מידה של חופש לצד מגבלות כלכליות ואחרות, שנועדו בראש וראשונה להגן על חבריהם מפני התמוטטות כלכלית. ואולם בשל ניגוד בין אינטרסים של הפרט לאינטרסים של הכלל לא תמיד עמדה החברה ביעדים שהציבה לעצמה. עקב כך נפגעו חלק מאנשי המושב, במיוחד נשים שניהלו את המשק המשפחתי בכוחות עצמן.

כבת מושב ניסיתי להבין ממה נבע הפער בין חזון למציאות, בין הפרטי לכללי במושב העובדים בהקשר המגדרי, וכיצד ניסו אנשי המושב לגשר עליו. ביקשתי להתחקות אחר שורשי הפער הזה במישור הבינאישי, החברתי והלאומי.

ניגשתי לעבודה באהבה רבה לנשים, לאנשים, למקומות, לחי ולצומח במשק החקלאי ובגינות הנוי - לחברה המיוחדת, לשפה הפנימית ולקודמים התרבותיים שהתגבשו במושבי העובדים באשר הם. אחרי הכול, זו תבנית נוף מולדתי.

עם זאת, עבודת המחקר נעשתה בכלים אקדמיים מתוך מודעות ליתרונות וכן לחסרונות שיכולים לנבוע מהקרבה היתרה שלי לנושא, ומתוך הכרה בכך שההתבוננות באירועים שהתרחשו טרם הולדתי נעשית מנקודת מבטי בהווה.

מחקר זה מנסה להתחקות אחר עולמן של נשים במושבי העובדים בין השנים 1922-1948, תקופה שבה התגבשו דפוסי החיים במושב. מטרתו לחקור את התופעה של "נשים-לבד" במושבי העובדים, כפי שחוו אותה הן עצמן, חברותיהן וחבריהן למושב. תופעה זו באה לידי ביטוי בספרי זיכרונות שכתבו נשים וגברים חברי המושבים בעיתונות התקופה, בפרוטוקולים של ישיבות ועדות ואספות כלליות ובמסמכים שונים השמורים בארכיונים במושבים ובמקומות אחרים. מקום נכבד יוחד לחוויותיהן של נשים אלה עצמן, כפי שהן עולות מתוך סיפור חייהן, מתוך זיכרונותיהן, מתוך מכתביהן ומתוך ראיונות עם אנשים שחיו במושב באותה תקופה. חקירה זו מסייעת לבחון כיצד ניהלו נשים אלה את המשק המשפחתי בכוחות עצמן, ניהול שנועד במקורו לשני בני זוג בחברה שאתוס השוויון בין המינים הנחה אותה, ומאפשרת לזהות את נקודות החוזק ואת נקודות החולשה של החברה במושבי העובדים באותה העת.

ברובד הראשון של המחקר נבחנת נקודת המבט הסובייקטיבית של הנשים עצמן שממנה בחרו לספר את סיפוריהן, והמשמעויות העולות ממנה: תפיסתן העצמית ועמדותיהן הרגשיות, פחדיהן ואומץ ליבן, הישגיהן וכישלונותיהן, יכולותיהן הגופניות ותעצומות הנפש שלהן. ברובד השני של המחקר, בהנחה שלכל אחד מבני הזוג במושב היו תפקידים מוגדרים במשפחה ובעבודה שנקבעו על פי מינו, נבדקים יחסי הגומלין של נשים אלה עם בני זוג נוכחים-נפקדים, הפתרונות שהיה עליהן לייצר כדי שתוכלנה לתפקד בכוחות עצמן במשק המשפחתי, ודרך התנהלותן בתוך המשפחה. ברובד השלישי של העבודה עומד למבחן האופן שבו נחו יחסי הגומלין בין נשים אלה ובין החברה הסובבת אותן במצבי בדידות, כשהזדקקו לסיוע במצבן המיוחד במישור היחסים הבינאישיים ובמישור יחסיהן עם מוסדות המושב.

שאלת המחקר היא אפוא כיצד חוו נשים אלה את היותן "נשים-לבד" כחקלאיות, כרעיות, כאימהות וכחברות מושב, ואיך נחו יחסיהן ההדדיים עם סביבתן החברתית על רקע אתוס השוויון בין המינים במושבי העובדים בתקופת המנדט.

לתיאור חוויותיהן של "נשים-לבד" מנקודת מבטן חשיבות רבה. משחר ימיה של התרבות המערבית לקתה כתיבת ההיסטוריה בהטיה גברית, התעלמה מחלקן של נשים באירועים היסטוריים והדירה אותן ממפת ההיסטוריה. במחקר של המאה העשרים רווחה המגמה לתקן את העיוות ההיסטורי ולשלב בין "His – story" ובין "Her – story" כלומר, לשלב את חוויות הנשים ופועלן בתוך מפת ההיסטוריה ולתת להם משמעות (אסם והרץ לזרוביץ', 2011; בן ארצי, 1994; מלמן, 1993; מלמן, תשס"ט; Kelly, 1984; Wallach Scott, 1988; Zemon Davis, 1975). מחקרים מלמדים שקורות אנשי העלייה השנייה בארץ ישראל נכתבו בדרך כלל בידי גברים ומנקודת מבטם, ועוצבו על פי האתוס של השוויון בין המינים. לעומת זאת עיון בכתבי נשים בנות הזמן מעלה תמונה שונה על החיים בשוב בארץ ישראל, המציגה אי-שוויון בשכר ואי-שוויון בנטל עבודות הבית וגידול הילדים בין נשים לגברים (בן ארצי, 1994; ברנשטיין, 1989).

"נשים-לבד" שחיו במושב העובדים, שחיי זוגיות היו אבן יסוד בתפיסה האידיאולוגית והמעשית של חבריו, נמצאו מטבע הדברים בשולי החברה. מחקרים מלמדים שדמויות משולי החברה מתקיימות מתוך דיון מתמיד עם מרכז (ברנשטיין, 2008; שרעבי, 2013). סיפוריהן של "נשים-לבד" חותרים תחת הסדר ההגמוני המתיימר לספר סיפור של יצירה ושל הגשמה. בהיותן יוצאות דופן הן פורמות את הנרטיב הראשי, מעשירות ומרבדות אותו ומחלצות מתוכו נרטיב נוסף המתעמת עמו וחושף בו צדדים אחרים.

עולמן של נשים בהתיישבות העובדת נחקר מעט ופחות מכך נחקר סיפור חייהן של נשות המושב. על פי חוקרת התרבות רחל שרעבי, עדויות של נשות המושבים, גם אם נמסרו בשלב מאוחר בחייהן ויש בהן הטיה אידיאולוגית ונטייה לתיאור אידילי, מסייעות להשלים את התמונה על מקומן של הנשים בהתיישבות העובדת בכלל, מבנות את ההיסטוריה "מלמטה" ומשלימות את הסיפור הגברי בן זמנן (שרעבי, 2013). חשיפת עולמן של "נשים-לבד" ויחסיהן ההדדיים עם החברה במושב בתקופת המנדט משקפים את מידת יכולתה של החברה במושב בפרט ובהתיישבות העובדת בכלל לתת מענה לבעיות מגדר ולבעיות אחרות שעלו במהלך החיים.

מחקר עשיר מהיבט סוציולוגי-אנתרופולוגי היסטורי נכתב על אודות אורחות החיים בקיבוצים בתקופת המנדט, אך רק מחקרים מעטים מהיבט זה נעשו על המושבים בתקופה זו, לעתים מתוך התעלמות מנקודת המבט הייחודית לחיי המושב (ראו למשל זעירא, 2002; כרמל-חכים, 2007). מעטים יותר המחקרים שדנו בהיבט המגדרי ביישובים אלה (ראו למשל ניר, 2001;

שרעבי, 2013). מרביתם של המחקרים מסמנים תופעות חברתיות וכיווני מחשבה כלליים אך לא תמיד בוחנים אותם לעומקם. מחקר העוסק ב"נשים-לבד" מסייע לשפוך אור על אורח החיים במושבי העובדים בתקופת המנדט ועל תרומת הנשים למפעל הציוני.

1. שיטת המחקר

שיטת המחקר היא איכותנית נרטיבית. ייחודה של שיטה זו הוא בצורך להבין את החוויה הסובייקטיבית של הפרט. מטרת המחקר הנרטיבי היא לחשוף את זהותו, את סגנון חייו, את תרבותו ואת שורשיו ההיסטוריים של הנחקר (תובל-משיח וספקטור-מרזל, 2010; Lieblich, 1998). המחקר נעשה באמצעות ניתוח תוכן העדויות של נשים שניהלו משק חקלאי משפחתי בכוחות עצמן במושבי העובדים בין השנים 1922-1948. לפי האנתרופולוג קליפורד גירץ בני אדם מגדירים את עולמם באמצעות מערכת של אמונות, סמלים וערכים: האופן שבו הם מפרשים את ניסיונם ומנהלים את דרכי פעולתם, מגדיר את חיי החברה והתרבות שהם חיים בה (גירץ, 1990). אנשים מארגנים ומנהלים את תפישותיהם ואת עולמם החוויתי באמצעות סיפורים שהם מבנים ומספרים. בחירת החומרים, המילים והתכנים שהנרטיבים נבנים מהם היא אובייקטיבית ומבטאת את פרשנותו של המספר להתרחשויות מנקודת מבטו האישית ועל פי השקפותיו. היא מקנה להם משמעויות ומבנה את המציאות של עולם חייהם (שקדי 2007; תובל-משיח וספקטור-מרזל, 2010; Lieblich et al., 1998).

הנרטיב הוא אפוא כלי בידי המספר. מנגד ניצב החוקר שאף הוא אינו חף מעמדה סובייקטיבית כלפי ההתרחשויות. הטקסט לעולם אינו חד-משמעי וצופן בחובו תעלומות רב משמעויות המאתגרות את החוקר. הוא עצמו מביא לניתוח הנתונים את הידע, את אופני החשיבה, את ניסיונו האישי ואת ההנחות וההטיות שלו, הממלאים תפקיד מרכזי בתקשורת הבינאישית בין החוקר לנחקר. לפיכך הפרשנות היא אישית, חלקית ודינמית (שקדי 2007; תובל-משיח וספקטור-מרזל, 2010; Lieblich et al., 1998).

במחקר זה תשמש שיטתן של עמיה ליבליך, רבקה תובל-משיח ותמר זילבר לניתוח פרשני (תובל-משיח, וספקטור-מרזל, 2010; Lieblich et al., 1998). לגישתן, ארגון שיטתי של הנתונים בטקסט מאינספור נקודות מבט והצבתם בתוך המסגרת התיאורטית יובילו את החוקר לפרשנות מעמיקה. חוקרות אלה מציעות מכלול רב היקף של קטגוריות מובחנות לניתוח של צורה ותוכן הן בהיבט ההוליסטי הן בהתמקדות בפרטים שבנרטיב. שליטה בקטגוריות אלה מקנה לחוקר יכולת לבחון את הטקסט מכל זווית אפשרית ולהגיע ככל האפשר לכלל "תיאור גדוש" בלשונו של גירץ (גירץ, 1990).

המוקד המתודולוגי של עבודה זו הוא אפוא ההיבט הפרשני המובא מנקודת מבטם של "השחקנים עצמם" והמשמעויות שהם מעניקים לקורות אותם (תובל-משיח, וספקטור-מרזל, 2010; Lieblich et al., 1998). לפיכך ייבחנו במחקר ההצדקות שנתנו אנשי המושב למהלכים שונים בחייהם מתוך ניסיון לקשור אותן לערכיהם הבסיסיים וכך לעמוד על תרבות חייהם. חוויותיהן של "נשים-לבד" במושבי העובדים הראשונים שהוקמו בתקופת המנדט נובעות מעולם של משמעויות, ששורשיו במטען התרבותי של היהדות ושל הציונות. זהו נרטיב עצמי המובא ברובד אחד של המחקר הנרטיבי. ברובד האחר תובא פרשנותו של החוקר.

1.1 אוכלוסיית המחקר

מושאי המחקר הן שש עשרה נשים, אימהות לילדים למעט הרווקה שביניהן, שניהלו משק חקלאי משפחתי בכוחות עצמן במושבי העובדים בימי המנדט. היו אלה נשים שבן זוגן נעדר מהבית מסיבות שונות: יציאה בשליחות התנועה, גיוס לכוחות הביטחון היישוביים ולצבא הבריטי, עבודת חוץ

לצורך השלמת הכנסה, מוות או גירושין. בחרתי להתמקד בנשים הן מהמושבים הראשונים שהוקמו בעמק יזרעאל והן נשים מההתיישבות המאוחרת יותר בשרון ובמישור החוף, במטרה לבחון אם, לאור ההבדלים בין שני טיפוסים המושבים הללו היו הבדלים בהרגשתן כ"נשים-לבד" וביחס אליהן מצד חבריהן וחברותיהן, מצד מוסדות המושב ומצד המוסדות המיישבים.

1.2. כלי המחקר

עדויות הנשים שינותחו כוללות חומר ארכיוני וראיונות, שנעשו במושבים עם נשים אלה, עם בני משפחתם ועם חבריהם למושב ושוכתבו. בחומר הארכיוני נכללים סיפורי חיים, ספרי זיכרונות, מכתבים, פרוטוקולים ורשימות. חיפושים העלו שאין בנמצא כמעט ספרי זיכרונות שכתבו אלמנות וגרושות במושבים. לפי גילת גופר (גופר, 2009), כחלק ממגמה כללית שרווחה באירופה באותה תקופה, נשים מעטות בלבד התבטאו בכתב. שתיקת הנשים ביישוב נבעה מהבניה חברתית, מקשיי שפה, מהחשש שלא יהיו מובנות ושיזכו לתגובה לגלגנית. כל אלה לצד האתוס שאומץ בימי העלייה השנייה שהמעשה חשוב מהדיבור, שהאישי הוא ערך משני להגשמת המטרות הלאומיות, שיש להבליג על סבל וקשיים, ושיש לתרום לקבוצה ולשארף לחיי עצמאות תרמו גם הם לנטייתן של נשים רבות לשתוק. מכאן, לא ייפלא אפוא שאלמנות וגרושות במושבים, שנדונו לחיי סבל וזקוקו לא אחת לעזרת הציבור, חששו לבטא את חולשתן ולהבליט את היותן יוצאות דופן בחברה, והתקשו לבטא את רחשי ליבן.

כדי להתחקות אחר עולמן של נשים אלה שימשו פרוטוקולים משיבות הוועד והאספות הכלליות של המושבים, שמהם עלות הבעיות שעמדו בפניהן, ודרכם של מוסדות המושב לטפל בהן. כן נערכו ראיונות עם בני משפחה, שכנים וחברים. הפרוטוקולים משלימים את התמונה על מקומן של הנשים במושב, מציגים את נקודות המבט הגבריות לבעיותיהן ומלמדים על יחס המוסדות הציבוריים כלפי "נשים-לבד" במושבים.

המחקר מסתייע באנתולוגיות ובעלונים פנימיים שיצאו לאור במושבים ובכתבי-עת של הימים ההם כגון "תלמים", ביטאון תנועת המושבים, ו"דבר הפועלת" שהתפרסמו בהם רבי-שיח, מאמרים וסיפורים פרי עטן של נשות המושבים. בעיתונות מן הימים ההם נמצאו רשימות של אנשי מושבים וביניהם רשימות של נשים רבות, שעוסקות בכתבתן במצוקותיהן של "נשים-לבד", מותחות ביקורת על אופן הטיפול בהן ומבטאות כך את פחדיהן מפני גורל דומה. כל אלה מאפשרים לשחזר במידת מה את מצבן של הנשים שנשארו לבדן במושבי העובדים. בתקופת המנדט היו במושבים מקרים מעטים בלבד של גירושין ולא הצטברו די עדויות עליהם. המחקר כולל אפוא ניתוח עדויות של "נשים-לבד" נשואות, אלמנות, גרושות ורווקה אחת. אלה מאפשרים להתחקות אחר זהותן האישית של הכותבות, אחר האופן שכווננו בכתביהן את הזהות הקבוצתית, מתוך ניסיון להעריך ולשחזר את עולמן של נשים אלה ולבחון את הדרכים שבהן ניסו "נשים-לבד" להבנות נרטיב נשי לאומי.

כיוון שמחקרים מעטים נכתבו על חיי המושב, מחקר זה הסתמך גם על מחקרים שנכתבו על הקיבוצים ועל כלל ההתיישבות העובדת. בעיה אחרת שעלתה במהלך המחקר נגעה לגיבוש הקורפוס. הגישה למקורות הראשוניים הנוגעים למחקר זה הייתה כרוכה בקשיים אובייקטיביים: במושבי העובדים לא הייתה תודעת שימור חומרים לצורך שיחזור העבר. מרבית הארכיונים במושבים הוקמו רק בשנים האחרונות וחומר תיעודי רב כמו חומרים אישיים, פרוטוקולים ועלונים אבד. קורפוס המחקר הכיל אפוא מקורות מקוטעים. כדי להשלים את התמונה ולבסס את הממצאים היה צורך לפנות למושבים ולמשפחות רבות בחיפוש אחר חומרים שנשתמרו ולהסתייע

בעיתונות התקופה. כיוון שהאנשים מושאי המחקר אינם עוד בין החיים, רואיינו בני משפחתם, חבריהם ובני מושבים שהיו ילדים בתקופת המנדט. הראיונות היו מובנים אך כללו שאלות שעלו במהלך השיחה ונעשו בבתי המרואיינים שניאותו להתראיין. הראיונות נעשו בשני שלבים. בשלב הראשון נערכו ראיונות כלליים כדי להבין את אורח החיים במושבים בתקופת המנדט. המרואיינים נשאלו על יחס המושבים למסורת, על חלוקת התפקידים במשפחה, על עולמם של הילדים, על חיי התרבות ועל אופן העבודה, על הערכים שדגלו בהם, על הקשיים ועל ההתארגנות הכלכלית והחברתית במושב. לעתים לאחר עיון בחומרים פניתי אל המרואיינים בשאלות הבהרה בטלפון. השלב השני נגע למושאי המחקר עצמם. לעתים נמצאו בפרוטוקולים ניסיונות כנים לפתור בעיות שעלו בחייהן של "נשים-לבד" ולסייע להן, אך בני משפחתם סיפרו סיפורים מנוגדים. במקומות אלה היה צורך ליישב את הסתירה. ההנחה הייתה שכיוון שאף החוקר אינו חף מעמדה סובייקטיבית עשויים ראיונות לחשוף נקודות מבט עלומות ולאזן בין פרשנותו ובין פרשנות הנחקרים עצמם. לאחר קריאת החומרים הרבים הועלו בפני המרואיינים, ובהם חברים ובני משפחה של מושאי המחקר, שאלות הנוגעות למסקנות העולות מהכתוב. השיטה שננקטה במחקר הייתה אפוא ניתוח איכותני פרשני של עדויות, והמוקד המתודולוגי נגע למשמעויות שנתנו הנשים עצמן לאירועים שחוו.

2. המסגרת התיאורטית

המחקר על "נשים-לבד" עוסק בסוגיות הנוגעות לאי-השוויון בין נשים לגברים שמוצאם במזרח אירופה ומרכזה, במושבי העובדים. שתי גישות מגדריות עיקריות עשויות להסביר אי-שוויון זה. את הגישה הראשונה מייצגת הוגת הדעות סימון דה-בובואר בספרה *המין השני* (בובואר, 1949) (2008, א). דה-בובואר הראתה כיצד בכל שנות ההיסטוריה של התרבות המערבית הונצח אי-השוויון בין נשים לגברים על ידי הדרתן מהספרה הציבורית ודחיקתן אל הספרה הפרטית. שני גורמים ביולוגיים אפשרו את הנצחת אי-השוויון: האמונה בעליונותו הגופנית של הזכר על הנקבה, שבשלה הוא נתפס כפעיל ממנה, והמחזור החודשי, ההיריון והלידה והתקופה שלאחריה, במהלכם רותקו הנשים אל בתיהן ואל ילדיהן. האמונה ביתרונם הביולוגי אפשרה לגברים, לפי דה-בובואר, להתייחס אל האישה כאל מהות ביולוגית חלשה וסבילה, הטובה ללידת צאצאים, לטיפול בהם ולניהול משק הבית בלבד. גישה אחרת הציעה חוקרת המגדר קייט מילט (מילט, 1970) (2009), המייצגת את הגל השני של הפמיניזם. שלא כדה-בובואר, טענה מילט שאי-השוויון המגדרי אינו נובע מיתרון פיזי של הגבר אלא הוא תוצאה של הבניה חברתית שרירותית המשועתקת מדור לדור ומבוססת על תפיסות ואמונות תלויות תרבות. לחלוקה המגדרית משמעויות פוליטיות, פסיכולוגיות ותרבותיות והיא מבנה את חוויות החיים של כל אחד מהמינים באופן שונה זה מזה.

לצורך ניתוח החוויות, הקשיים והקונפליקטים במעבר מחברה מסורתית פטריארכלית לחברה שוויונית חקלאית משמשים במחקר שני מושגים מתוך התיאוריה של הסוציולוג פייר בורדייה: "הביטוס" ו"אלימות סימבולית" (בורדייה, 1960) (2005); (1998) (2007).

המושג "הביטוס" מבטא מערכת יציבה של העדפות, הרגלים ונטיות המוטמעים בגוף ובנפש, באמצעות תהליכי חברות והפנמה. עקב כך היחיד מגיב ופועל באופן ספונטני על פי צווים חברתיים ועל פי סכמות חשיבה, פעולה ושיפוט. גורמים אלה מגבילים את יכולתו לפרש את המציאות, להבנות אותה לפי צרכי השעה ולפעול בתוכה מתוך בחירה חופשית (בורדייה, 2007; Bourdieu, 1990).

הקושי לשנות עמדות מושרשות גורם לקונפליקטים. על פי החוקרת רחל שרעבי למשל, עקב התפיסה המסורתית של חלוקת התפקידים המוגדרת בין גברים לנשים, קרסו הנשים במושבים תחת נטל העבודה גם בבית וגם במשק החקלאי המשפחתי (שרעבי, 2013). במחקר נבחנים הקשיים לשנות עמדות מושרשות והאופן שבו השפיעו קשיים אלה על קבלת החלטות אישיות וחברתיות.

המושג "אלימות סימבולית" מתאר מצב של יחסי שולט ונשלט הנקבעים על פי חלוקה דיכוטומית, שיוצרת את הניגוד ביניהם ומקבעת את ההיררכיה ביחסיהם באופן שהנשלט מקבל את מרותו של השולט כדבר מובן מאליו. קבלת ההבדלים והשלמה עמם נוצרת עקב תהליכי חינוך וחברות שהופכים אותה לטבע שני, מטמיעים אותה בהביטוסים ומשעתקים אותה מדור לדור (בורדייה, 2005; בורדייה, 2007). לפי שרעבי, התקשו הגברים במושב העובדים לקבל את השוויון בין המינים, ואילו הנשים מצדן תפסו את השוויון כשוויון שבשוני מתוך קבלת עליונותם של הגברים כמובנת מאליה (שרעבי, 2013). במחקר נבחן באיזה אופן חוו "נשים-לבד" את יחסיהן עם הגברים הנוכחים-נפקדים בחייהן, ועם הגברים שניהלו את מוסדות המושב לנוכח תופעת "האלימות הסימבולית" והקושי לשנות עמדות מושרשות.

"נשים-לבד" פעלו מתוך עימות מתמיד עם החברה שחיו בה. בדומה לבורדייה טענה קייט מילט, שעולמן של הנשים מעוצב באמצעות יחסי כוח מגדריים. אך שלא כבורדייה שאפיין יחסים חברתיים ופוליטיים מנקודת מבט פנומנולוגית, הדגישה מילט יחסים אלה מנקודת מבט אידיאולוגית, חברתית ופסיכולוגית (Millett, [1969] 2000). לפי מילט, הכול פוליטיקה: כמו בורדייה היא טענה שביחסים החברתיים מוטמע ממד של כוח. חוויותיהן של נשים בחברות פטריארכליות שבהן הגבר הוא השולט, מעוצבות באמצעות כפיפות ליחסי כוח על פי שלוש קטגוריות: מזג, סטטוס ותפקיד (מילט, 2008).

"מזג" הוא גורם פסיכולוגי המתגבש בדרך סטריאוטיפית ומבוסס על תכונות שהקבוצה השלטת רוצה למצוא אצל הקבוצה הכפופה לה (מילט, 2008). כך למשל, בשל התפיסה הפטריארכלית שנשים חסרות כישרון לפעילות ציבורית, היה על נשות המושב להיאבק על זכותן להצביע באספות החברים ולזכות לייצוג בוועדות הקובעות במושב (ניר, 2001; שרעבי, 2013). במחקר ייבדק כיצד השפיע היעדר הייצוג של נשים בחיים הציבוריים על מצבן ועל מעמדן של "נשים-לבד" במושב העובדים.

ה"תפקיד" לפי מילט, נקבע לפי קטגוריה מינית: האישה נועדה לטפל בבית ובילדים ולגבר נועדו התפקידים בעולם הציבורי (מילט, 2008). ממחקרים עולה שלצד תפקידיהם במשק המשפחתי יוחדו לגברים במושב תפקידי הניהול. במרחב הפרטי נשאו הנשים בשני תפקידים: ניהול הבית, ועבודה חקלאית במשק המשפחתי. במרחב הציבורי כיהנו הנשים בוועדות חברתיות כמו ועדת חינוך, ועדת בריאות ועזרה הדדית (ניר, 2001; שרעבי, 2013). בהקשר זה נבחן במחקר תפקודן של "נשים-לבד" במרחב הציבורי ובמשק המשפחתי, בחברה שחלוקת התפקידים בין המינים הייתה בה מוגדרת.

"סטטוס" בחברה הפטריארכלית מבוסס על דעה קדומה בדבר עליונותו של הגבר על האישה. גברים מבטיחים את מעמדם בדרך של אינדוקטרינציה אידיאולוגית ובאמצעות יחסים המשעתקים את עליונותם (מילט, 2008). כך למשל עד שנת 1935 לא הייתה לנשים במושב זכות קניין על הרכוש, על אמצעי הייצור ועל התוצרת החקלאית בלא הסכמת בן זוגן (מרגלית-שטרן, 2009). במחקר נבדק כיצד ניהלו "נשים-לבד" משק חקלאי בכוחות עצמן בשעה שהיו משוללות זכויות קניין החיוניות לניהול עצמאי של המשק.

התיאורטיקנית הלן סיקסו דנה ביחסים שבין הגוף, החברה והשפה. סיקסו קוראת לנשים להשתחרר מדפוסי הלשון הגברית הפטריארכלית ולכתוב את סיפוריהן מתוך ייחודיות גופן (סיקסו, 2006). תורתה של סיקסו מעודדת קריאה חתרנית המזהה את "הקול הנשי" בכתיבתן של הנשים הנחקרות, המבטא את עולמן הפרטי ונבדל מהקול הגברי הציבורי. במחקר נבדק האופן שבו ביטאו נשים במושב ובהן "נשים-לבד" את המאפיינים המיוחדים להן בנבדל מקולות הגברים.

פרק א: סקירת ספרות

סקירת הספרות מטרתה לתאר את הרקע החברתי-תרבותי של מקימי המושבים הראשונים. לצורך כך נחלקת הסקירה לארבעה נושאים מרכזיים: מחקרים היסטוריים סוציולוגיים העוסקים בסוגיות מגדריות בתרבות המערב, ביהדות, בציונות ובהתיישבות העובדת; מחקרים העוסקים ברקע להקמת מושבי העובדים; מחקרים העוסקים בהקמת המושבים הלכה למעשה; ומחקרים העוסקים בעולמן של הנשים במושבי העובדים.

חשיבות הדיון הסוציולוגי-ההיסטורי במחקר זה היא בהבנת הרעיונות, האמונות, השיח והפעולות שנעשו כדי להקים את ההתיישבות העובדת בארץ ישראל ובתוכה את מושבי העובדים. באמצעותם תיבחן שאלת אורח חייהן של "נשים-לבד" במושב על המניעים, הקונפליקטים, הלבטים, הבחירות וההחלטות שהתקבלו בקבוצה ייחודית זו בהתיישבות העובדת.

1. סוגיות מגדריות

1.1 המעבר מחברה מסורתית לחברה ציונית: הקושי בשינוי עמדות מושרשות

לטענת החוקרת חנה הרצוג (הרצוג, 1994), בעידן המודרני לא השתחררו החברות המערביות מהגישות המסורתיות. בדומה לחוקרת המגדר קייט מילט, שראתה ב"מזג" גורם פסיכולוגי שהקבוצה השלטת בחברה הפטריארכלית משליכה על הקבוצה הכפופה לה (מילט, 2008), טענה הרצוג שגם בעידן המודרני המשיכו לייחס לנשים תכונות סטריאוטיפיות כמו פתיינות וקלות דעת והן נחשבו לבעלות יכולת קוגניטיבית נמוכה משל הגברים. על כן היה עליהן לשמור על צניעותן ולציית לגברים. עם זאת הנשים נתפסו כבעלות אינטואיציה חדה ויכולות רגשיות גבוהות ולפיכך כבעלות יתרונות בתפקידי החינוך והמשפחה. כך התקבע מקומן במרחב הפרטי, הן שימשו "עזר שכנגד" לגברים ואלה פיקחו על מעורבותן במסגרות חוץ משפחתיות. עקב כך מעמדן היה נמוך משל הגברים (ראו גם ברנשטיין, 1987; שילה, 2013).

קריאה בספרות המחקר העוסקת במקומן של הנשים בחברה היהודית המסורתית ובראשית הציונות, פותחת פתח לשאלה על המקורות לדפוסי ההתנהגות האישיים והחברתיים של נשות מושבי העובדים ובהן "נשים-לבד", וליחסיהן עם החברה שחיו בה. הסוציולוג פייר בורדייה (בורדייה, 2007), ראה בחלוקה הדיכוטומית בין גברים לנשים כוח מנצח. לדעתו, כיוון שמדובר בחוק חברתי שרירותי המוטמע בהביטוסים של הגברים ושל הנשים בתהליך העובר מדור לדור, לא ניתן להמירו בלא מאבק. במעבר מחברה יהודית מסורתית לחברה ליברלית סוציאליסטית ניכר היטב קושי זה. במאמרה "נשים באוטופיות הציוניות" הראתה החוקרת רחל אלבוים-דרור (אלבוים-דרור, 1992), שהאוטופיות הציוניות הושפעו ממקורות שונים ולעתים סותרים ביחסם לאישה: מצד אחד הושפעו מאידיאולוגיות סוציאליסטיות שתמכו בשוויון בין המינים ומצד אחר ניכרה בהם השפעת הדגם הפטריארכלי המסורתי היהודי. לפיכך בשאלת האישה דיברו בשני קולות: קול אחד התהדר בגישה שכלתנית, ליברלית, פתוחה כלפי הנשים, המבוססת על ערכים ונורמות של שוויוניות ומסר אנטי כוחני. לעומתו הקול האחר התבסס על דפוסי שמרניים ששעתקו את יחסי השליטה של גברים בנשים באמצעות הרגלים ותפיסות שהטמיעו והנציחו אותם. עקב כך, למרות השאיפה לשינוי, באוטופיות הציוניות לא חל שינוי בדגם המגדרי המסורתי, ותפקידיהן ומעמדן של הנשים נשאר בעינם. במחקר יאותרו "הקולות" השונים שעסקו בשאלת

האישה, וייבחנו השפעתם על חייהן של "נשים-לבד" והקשיים בשינוי עמדות מוטמעות בדרך להגשמת השוויון בין נשים לגברים.

הבנת המניעים לעלייה לארץ ואופן מימושם עשויים לשפוך אור על בחירותיהן של נשות המושב. בבואן לארץ היו נשות העלייה השנייה ברובן מתחת לגיל עשרים והיו מיעוט בקרב החלוצים. נשים אלה באו מרקע תרבותי זהה לזה של הגברים וכמוהם נחשפו לרעיונות סוציאליסטיים כמו מימוש אישי, שוויון בין המינים, שחרור פוליטי שכלל את הזכות לבחור ולהיבחר, והשאיפה לחיות חיי יצירה חקלאית בארץ ישראל (אלבוים-דרור, 1992; מרגלית-שטרן, 2009; ניר, 2001). עזיבתן את הבית, לעתים מתוך מאבק, הייתה מעין קריאת תיגר על מעמדה המסורתי של האישה בגולה, שנדמתה בעיניהן כמדוכאת, חסרת השכלה, בודדה וקשת יום (יזרעאלי וברנשטיין, 1997; מרגלית-שטרן, 2009; שילה, 2007; שרעבי, 2013). אולם אף שבגולה הוכיחו נשים אלה יכולת לצאת כנגד המסורת ועל אף הרעיונות הסוציאליסטיים שהושפעו מהם, בבואן לארץ לא זכתה שאיפתן לשוויון מגדרי למימוש והן נדחקו הצידה הן בהיבט התעסוקתי הן בהיבט הפוליטי. כדי לממש את זכותן לשוויון היה עליהן להיאבק. הדיון בגורמים שהקשו על נשים אלה להשתלב בתעסוקה ובפוליטיקה עשוי לשפוך אור על היחסים החברתיים ועל חייהן של "נשים-לבד" במושב העובדים.

במונח "אלימות סימבולית" הראה פייר בורדייה, שהן השולטים הן הנשלטים לכודים בדפוסי חשיבה כפועל יוצא של הטמעתו של כוח ביחסים ביניהם. בורדייה דימה כוחות אלה לכוח בלתי נשלט המוטמע ביחסי נשים וגברים בכל ההיבטוסים וגורם לנשים לקבל את הגבולות הנכפים עליהן לעתים בלא מודע ולעתים בעל כורחן. המנגנונים שהנשים מפעילות כנגד "אלימות סימבולית" המופעלת עליהן מצד הגברים הם קבלה בהסכמה של יחסי הכוח או מסירות אינסופית וסבל כדפוס של הקרבה, מתנה או חוב בלי שתקבלנה על כך תמורה (בורדייה, 2007).

בתקופת העלייה השנייה השתמשו הגברים בהסברים ביולוגיים סטריאוטיפיים כדי להגביל את יכולתן של הנשים להשתלב בחקלאות. איכרי המושבות שהיו דתיים בזו לרצונן של נשים עבריות לעבוד בחקלאות בכפיפה אחת עם הגברים וטענו שאין זה מוסרי להעסיק אישה בעבודות פיסיות קשות. הגברים שחברו לקבוצות העבודה בחקלאות טענו שעבודות כמו חריש והעמסת יבול קשות ואף מזיקות לנשים. רק בחורות מעטות התקבלו לקבוצות העבודה שעסקו בחקלאות, בבניין ובהקמת תשתיות וכאשר התקבלו, נותבו לתפקידי ניהול המטבח ומשק הבית (גופר, 2009; יזרעאלי וברנשטיין, 1997; שילה, 2001; שרעבי, 2013).

הסברים אלה שסיפקו הגברים להדרתן ממקומות התעסוקה, מלמדים על האופן שבו היו הגברים לכודים בדפוסי חשיבה סטריאוטיפיים באשר לכוחן וליכולותיהן של הנשים. הנשים מצדן, אף ששאפו להשתלב בחקלאות והשלימו עם תפקידן המסורתי בספרה הפרטית. הן ראו את עצמן כמי שדואגות לגברים ותומכות בהם בקרבן ובמסירותן. גם הגברים וגם הנשים לא הכירו בכך שהם נתונים ביחסים של "אלימות סימבולית". בדרך זו הוכפפו הנשים לשליטת הגברים, שועתקו יחסי הכוח והתקבע מעמדן הנמוך של הנשים בחברה.

נוסף על כך התקשו הגברים לוותר על מכלול היתרונות שהיו שמורים להם בחברה הפטריארכלית המסורתית שגדלו בה. מסיבה זו הם נטלו לידיהם מלכתחילה את השליטה במשאבים, וראו את עצמם מוסמכים לקבוע את היעדים החברתיים והכלכליים. הגברים אף הפעילו מנגנונים של פיקוח חברתי על הנשים וכך חסמו את דרכן מלהשתלב באופן שוויוני בעולם היצירה ובחיים הפוליטיים של החברה החדשה שהלכה ונבנתה בארץ ישראל. לכל אלה התווספו

אדישות, התנגדות, זלזול, צביעות ורתיעה מפני שינויים מרחיקי לכת. בקבוצות הפועלים לא זכו הנשים לתמורה הולמת מאחר שהמוסדות המיישבים לא הכירו בעבודתן. את שכון הן קיבלו מהגברים שהפרישו להן סכום מהכנסותיהם ולא הייתה להן זכות הצבעה באספות החברים. כך הבטיחו הגברים את עליונותם על הנשים (אופז, תש"ס; יזרעאלי וברנשטיין, 1997; מלמן, 1997; שילה, 2001; שרעבי, 2013).

מצב זה עלה לנשים במחיר כבד של פגיעה בעצמאותן, של פגיעה ממשית ביכולתן להשתכר למחייתן ושל חיים בכפיפות לגברים. לפי דפנה יזרעאלי (יזרעאלי, 1984), התוצאה הייתה שהחלוצה שרתה את החלוץ ואילו הוא בנה את הארץ. כך נשללה מהחלוצה האפשרות להפוך לנושאת הסמלים האפקטיביים של האידיאולוגיה החלוצית (ראו גם עצמון, 2004; שרעבי, 2013). מסיבות אלה השיפור במעמדן ובתחומי עיסוקיהן של נשות העלייה השנייה התחולל בתהליך קשה וארוך (יזרעאלי וברנשטיין, 1997; ניר, 1997; שילה, 2001; שרעבי, 2013). עם זאת מחקרים מלמדים שהנשים נאבקו על זכותן לשוויון מגדרי בתחומי התעסוקה והפוליטיקה. הן הגיעו להישגים ממשיים בתחומים אלה ורב היה חלקן בעיצוב דמותה של הפועלת העבריי (אופז, תש"ס; אסס והרץ לזרוביץ, 2001; כרמל-חכים, 2006; שילה, 2007).

1.2 מאבקן של נשים בשוב החדש על שוויון זכויות

לצורך המחקר עלתה השאלה, על איזה כוח פוליטי יכלו "נשים-לבד" במושבים להישען לשם שיפור תנאייהן ופתרון מצוקותיהן. נשות ההתיישבות טענו שהגברים לא מבינים את "בעיות הפועלת" ועל כן עליהן לגלות אחריות ולהביא את השינוי לעצמן בעצמן. אולם מכיוון שהן חשו חוסר ביטחון לדבר בפומבי בנוכחות גברים בשל היעדר ניסיון בחיים הציבוריים, העדיפו לדון בענייניהן בפרום סגור של נשים ולהקים גופים פוליטיים משלהן. ב-1911, סמוך לאספת הפועלים בכינרת, התכנסה אספת פועלות ביוזמת האגרונומית חנה מיזל. בקיץ 1914, התכנסה בכינרת אספת תנועת הפועלים בגליל ולצדה ועידת הפועלות הראשונה. עד שנת 1919 לא קמו בתנועת הפועלות גופים ארגוניים מסודרים פרט לוועידות הפועלים והפועלות (יזרעאלי, 1984; מרגלית-שטרן, 2001; שפירא, 1981). ארגוני הנשים החלו להתמסד ב-1920 עם הקמת ההסתדרות הכללית של העובדים העבריים בארץ ישראל (להלן: ההסתדרות), שהנהגתה הייתה מאוישת רובה ככולה בידי גברים.

כשנה לאחר מכן, מתוך מחאה על קיפוחן בוועידת היסוד של ההסתדרות, הקימו הנשים את "מועצת הפועלות", גוף שייצג אותן בתוך ההסתדרות. אף על פי כן במרוצת השנים נטמעו ארגוני הנשים בתוך ההסתדרות, אף שבמחלקות נפרדות, והיו כפופים למנגנונים בהסתדרות שניהלו גברים. כפיפות זו למנגנונים ולאינטרסים של גופי ההסתדרות גרמה לסרבול ולהאטה בהישגי הנשים. במהלך כל השנים הפגינו מנהיגי ההסתדרות גישה כוחנית, אדישה ותועלתנית ל"בעיית האישה" והניסיונות למצוא פתרונות למצוקותיהן של נשים נתקעו בין שיני הבירוקרטיה. חולשתם של ארגוני הנשים התבטאה אפוא בכך, שלא היה בכוחן של הנשים להקים כארגונים עצמאיים. שליטת הגברים בנשים הונצחה וכוחן הפוליטי נשען על מציאות מורכבת שלרוב לא פעלה לטובתן. עם זאת לזכותה של תנועת הנשים נזקפו הישגים הקשורים במעמד נשות המושבים (גרנית-כהן, 2013; מרגלית-שטרן, 2001; שילה, 1980; שרעבי, 2013).

1.3 חנה מייזל: השתלבותן של נשים בחקלאות

האגרונומית חנה מייזל חוללה מהפכה כאשר יצרה בחוות העלמות בכינרת מודל לשילוב נשים בחקלאות. מייזל, אגרונומית בהכשרתה וציונית סוציאליסטית בהשקפותיה, האמינה שעל הנשים למצוא את "הקול הנשי" שלהן, בלשונה של סיקסו (סיקסו, 2006) בחקלאות, כלומר להכשיר את עצמן לעבודה על ידי פיתוח ענפים מיוחדים המתאימים לכוחותיהן וליכולותיהן הפיזיות כמו רפת, לול וגן ירק. בתומכים ברעיון זה היו אלכסנדר זייד, יוסף בוסל, האגרונומים יצחק וילקנסקי, אליהו קראוזה ואליעזר יפה. ב-1911 הקימה מייזל את חוות העלמות בכינרת בעזרת המוסדות המיישבים ובתמיכתו של ארתור רופין, שעמד בראש המשרד הארצישראלי (כרמל-חכים, 2006).

חווה העלמות פעלה בין השנים 1911-1917. לצד מקצועות החקלאות הכשירה מייזל את הנשים לנהל משק בית. אלה לא התנגדו לכך אך ראו בחקלאות תחום לימוד מועדף. המודל שיצרה מייזל שימש פריצת דרך לשילוב נשים בחקלאות ועודד בחירת ענפים ההולמים את יכולותיהן הפיזיות (כרמל-חכים, 2006; שילה, 1998). החידוש שהציבה מייזל לא ערער על חלוקת התפקידים המגדרית המסורתית ובמידת מה קיבע את מקומן המסורתי של הנשים בספרה הפרטית. הגברים לא נותבו לקחת חלק בעבודות הבית ובגידול הילדים והנשים לא השתלבו בניהול הפלחה. כך נשארו הענפים היוקרתיים בידי הגברים והשתמרה האינדוקטרינציה האידיאולוגית המסורתית, המשעתקת את עליונותם של הגברים. נוסף על כך עולות מתיאור זה שתי שאלות חשובות: באיזו מידה היו הנשים מסוגלות לשנות את דפוסי החשיבה שהוטמעו בהן ולהתנסות בעבודות שנחשבו לגבריות על פי אילוצים וצורך כפי שהתרחש במקרה של "נשים-לבד", ובאיזו מידה התאימו מושבי העובדים את המשקים של "נשים-לבד" ליכולותיהן כך שתוכלנה להתפרנס בכבוד.

2. גורמים בתהליך ההתפתחות וההתגבשות של רעיון מושב העובדים

2.1 הרקע להקמת מושבי העובדים

בתחילת המאה התשע עשרה הוקמו קואופרטיבים חקלאיים באירופה ובארה"ב. מנהיגי התנועה הציונית באירופה ופועלי העלייה השנייה הכירו את הקואופרטיבים החקלאיים ואת הדגם של איכר זעיר המעבד את אדמתו מארצות מוצאם. מראשית ימי העלייה השנייה הייתה בתנועה הציונית ובתנועות הפועלים שאיפה לייסד יישובי פועלים המבוססים על משקים משפחתיים (גבע, 2006; דון, 1987; פנסלר, 1990; שוורץ, 2004). בתחילת דרכם התלכדו הפועלים, אנשי העלייה השנייה במסגרות שיתופיות כדי להתגבר ביחד על מצבי בדידות והיעדר משפחה תומכת, והחלו לעבוד כשכירים אצל איכרי המושבות. אולם בשל שכר נמוך שלא הספיק למחייתם ועימות בינם ובין האיכרים שנתעו מן האידיאולוגיות הסוציאליסטיות, התקשו הפועלים להחזיק במקומות העבודה. מצבם הנפשי של הפועלים היה כה עגום עד שזכה לכינוי "הייאוש הגדול". המוסדות המיישבים הכירו בצורך של הפועלים להפסיק לנדוד בעקבות מקומות העבודה ולחיות חיים עצמאיים ביישובי קבע ללא תלות במעסיקים. אולם בהיעדר תקציבים ובשל קשיים ביורוקרטיים, הוקמו בשנים 1907-1913 יישובי קבע ספורים בלבד, ובהם קבוצת דגניה, מושבי הפועלים באר-יעקב, עין גנים ונחלת יהודה והקואופרציה במרחביה (אפלבוים מרגוליס, 1979; גבע, 2006; ניר, 1997; שוורץ, 2004).

ההתיישבות העובדת התגבשה בתהליך אבולוציוני של ניסוי וטעייה, מתוך ויכוחים רבים ובתמיכת המוסדות המיישבים. בעקבותיהם נוצרו שתי צורות ההתיישבות המובילות, המושב

והקיבוץ. מושבי הפועלים הוקמו בסמוך למושבות ביהודה בשנים 1908-1913 על ידי המשרד הארצישראלי בראשותו של ארתור רופין כאמצעי לכיבוש העבודה. לפועלים הוקצו קרקעות באשראי נוח בקרבת המושבות כדי שיוכלו, לצד עבודתם כשכירים במושבות, לפתח משקי עזר ולהגדיל את הכנסותיהם. אלא שמסגרתם השיתופית של המושבים לא שרדה והם נטמעו במושבות או שהפכו למושבות בעצמן (גבע, 2006; ניר, 1997).

כישלון מושבי הפועלים העלה שאלות רבות כמו היקף יחידת המשק האופטימלי הנחוץ לפרנסת המשפחה והצורך בתכנון מדוקדק של ענפי המשק. עלו שאלות בדבר הגורמים להתפרקות המושבים. כן עלתה שאלת הבעלות על הקרקע ותופעת הספסרות בקרקעות. העבודה השכירה במושבות העלתה שוב את סוגיית התלות במעסיקים ואת נושא המנצלים והמנוצלים (אידן, 1989; אפלבוים מרגוליס, 1979; גבע, 2006; ניר, 1997; שורץ, 2004).

הקואופרציה במרחביה הוקמה על פי דגם שפיתח הסוציולוג היהודי גרמני פרנץ אופנהיימר (1864–1943), שהיה מחשובי הוגי הדעות בתחום הקואופרציה החקלאית בגרמניה ובהתיישבות השיתופית בארץ ישראל (נאור, תשמ"ח). בקואופרציה במרחביה עלו מתחים בין האגרונום מנהל העבודה שנהג בסמכותיות, ובין חברי הקואופרציה ששאפו לנהל את המשק בכוחות עצמם וללא פיקוח. קונפליקט אחר נגע לשיטת השכר, ששולם לכל פועל ביחס ישיר לתפוקה, ולפיכך יצר אי-שוויון בין החברים וגרם להרס החברה. הפער בין הצרכים של משפחות בעלות ילדים ובין צרכי הרווקים עורר מחלוקת באשר לגובה השכר הדרוש לקיום, לדפוסי מגורים, לסדרי אוכל או למסגרות בילוי. הייתה הסכמה מלאה על כך שהיישובים החקלאיים שיוקמו בעתיד על קרקע לאומית, יפעלו על פי עקרונות של עזרה הדדית וערבות הדדית וישאפו ליצור חברה שוויונית המבוססת על מידה של שיתוף (אידן, 1989; אפלבוים מרגוליס, 1979; גבע, 2006; ניר, 1997; שורץ, 2004). על סמך לקחים אלה נרקמה תכנית מפורטת להקמת מושבי עובדים. ניסיון אחר שהשפיע על התוויית הדרך וגיבוש רעיון מושב העובדים היה זה של קבוצת "האיכר-הצעיר".

2.2 קבוצת האיכר-הצעיר

קבוצת האיכר הצעיר התגבשה בידי צעירים ציונים ממזרח אירופה, שהיגרו לארצות הברית בראשית המאה העשרים כדי לרכוש השכלה חקלאית ולהשתלם בעבודה מעשית בחוות חקלאיות. עם עלייתם ארצה ב-1910, חכרו חברי הקבוצה את חוות-הכשרת-היישוב בכינרת, שם השתמשו בשיטות עבודה מודרניות וטיפחו ענפי חקלאות שיתאימו למשק זעיר חקלאי מעורב. החווה הצטיינה בארגון מופתי ובחצר מטופחת. חברי הקבוצה נמנעו מהעסקת פועלים שכירים והוכיחו שמתן אחריות לפועל גורמת לעלייה בתפוקה. הפועלות בחווה זכו לראשונה בשוויון בשכר ועבודתן הוכרה כשוות ערך לעבודת הפועל (אפלבוים מרגוליס, 1979). עם זאת, על אף האווירה הטובה ששררה בקבוצה, סברו חבריה שחיי קבוצה אינם מתאימים לחיי משפחה והיא מתקשה לספק את רצונותיו של היחיד והם פרקו את הקבוצה (שילה, תשמ"ג). נימוק זה, העקרונות, שיטות העבודה וסך כל הניסיון שהצטבר בקבוצות, במושבי הפועלים ובקואופרציה במרחביה היו לאבני היסוד בחוברת **לייסוד מושב עובדים**, שכתב ופרסם אליעזר יפה מנהיג הקבוצה.

3 הקמת מושבי העובדים הלכה למעשה

הצהרת בלפור והחלת המנדט הבריטי על ארץ-ישראל הביאו לידי התעוררות ציונית בגולה ונטעו בלב הפועלים ציפיות למפעל בנייה (גבע, 2006). בשנים 1919-1921 רכשו הקרן הקיימת והכשרת היישוב כ-83,000 דונם בעמק יזרעאל מידי משפחת סורסוק שבאלכסנדריה בהתערבות ארתור רופין ובתיווכו הנמרץ של יהושע חנקין (נאור, תשמ"ח; נאור-גלעדי, 1990). עם בוא העלייה השלישית לארץ-ישראל התרחב מפעל ההתיישבות להיקף לאומי.

ב-1922 הקימו אנשי העלייה השנייה את שני מושבי העובדים הראשונים בעמק יזרעאל: נהלל, שהוקמה בידי אנשי "הפועל הצעיר" וכפר יחזקאל שהוקם בידי אנשי "פועלי ציון". רוב אנשי המושבים הראשונים היו אנשי העלייה השנייה. מרביתם היו קודם לכן פועלים במושבות, חברים בקבוצות ובחוות הניסיוניות והיו בעלי ניסיון בחיי שיתוף ובחקלאות (אידן, 1989; אפלבוים ומרגוליס, 1979; גבע, 2006; שוורץ, 2004; שרעבי, 2013).

3.1 המבנה הרעיוני והמעשי של מושב העובדים

הוגי ומייסדי מושבי העובדים כתנועה מהפכנית חברתית, חיפשו דרך לשלב את עבודת האדמה במסגרת משפחתית בחברה שוויונית, שחופש הפרט וחיי קהילה מתקיימים בה (שרעבי, 2013). בעבודת האדמה ראו אמצעי להגשמה אישית ובה בעת דרך חיים המשרתת את מטרות האומה ובהן השתרשות בארץ על ידי כיבוש הקרקע וכיבוש העבודה (גורני, 1968; שוורץ, 2004; שרעבי, 2002; ראו גם דיין ש', תש"ה, תשכ"א; יפה, 1919).

לפיתוח רעיון המושב היו שותפים אליעזר יפה, אליעזר שוחט, יעקב אורי (זסלבסקי), שמואל דיין וצבי יהודה, שהיו ממקימי נהלל. בד בבד גיבשה גם ההסתדרות הכללית את קווי היסוד שעל פיהם היו אמורים להיבנות מושבי העובדים. תהליך זה הגיע לכלל מיצוי בתכניתו של אליעזר יפה שפרסמה מפלגת "הפועל-הצעיר" בחוברת *יסוד מושבי עובדים* (יפה, 1919; 1947). בחוברת זו נפרשה לראשונה בתולדות היישוב תכנית אופרטיבית מקיפה ומפורטת על בסיס משנה אידיאולוגית סדורה, להקמת צורת התיישבות חדשה. החוברת הכילה גם ציודקים כלכליים וחברתיים להקמת מושב העובדים, שהציג בעבר האגרונום יצחק וילקנסקי (אידן, 1989; אפלבוים ומרגוליס, 1979; גבע, 2006; שילה, 1982; שרעבי, 2013).

מחקרים מלמדים שרעיון מושב העובדים נתן מענה לצרכיהם של אינדיבידואליסטים בעלי השקפה אנרכיסטית, שביקשו לשמור על מבנה המשפחה המסורתית ושאפו ליוזמה, לעצמאות ולביטוי אישי. שלא כחברי הקבוצה שהיו רווקים ברובם בעת הקמתה, היו מייסדי המושב מבוגרים יותר ומרביתם בעלי משפחות (אידן, 1989; אפלבוים ומרגוליס, 1979; גבע, 2006; שילה, 1982; שרעבי, 2013). יהודית אנקורי מכפר-יהושע מייצגת בדבריה את הלכי הרוח של ציבור העובדים שביקשו להגשים את עצמם במושב:

מקץ שנתי הראשונה בארץ זכיתי למילוי משאת נפשי - להצטרף לחברה קיבוצית חקלאית [...] אבל בכל זאת לא הסתפקתי, הרגשתי כי יש בי יכולת לפעול יותר [...] הרגשתי צורך גם לכוון את עבודתי לפי יכולתי ולא רק עבודה לפי הוראת אחרים. הרגשתי אשמה כלפי עצמי וכלפי העם, על שאיני מנצלת את מלוא כושרי. לכן עזבתי לבסוף את הקיבוץ [...] לא לבד כי גם חבר שותף לי בחיים העתידיים (דרורי, 1962, 13).

בדברים אלה ביטאה אנקורי את אכזבתם של העובדים מן הקבוצה, שבה אין הם יכולים לבטא את שאיפותיהם, את כישוריהם האישיים ואת השאיפה הלאומית לתת את מיטב יכולותיהם

לבניין הארץ. מסקנתה של אנקורי הייתה שעליה לעבוד מתוך יוזמה אישית ולא על פי דרישת סדרני העבודה. עם כניסתה לחיי זוגיות העדיפה מסגרת שתאפשר לה לא רק יחסי חברות בין בני הזוג, אלא גם חיים של שותפות מלאה. מדבריה של אנקורי משתמע שהאמינה שתגשים עצמה במושב העובדים באופן טוב יותר מכפי שיכלה לעשות בקבוצה. במחקר יבחנו השאלות אם "נשים-לבד" במושב חשו מסופקות מהיותן חקלאיות, וכיצד חשו כלפי חבריהן, שחיו חיי זוגיות וניהלו בצוותא את המשק המשפחתי.

3.2 עקרונות המושב

בחוברת יסוד מושבי עובדים (יפה, 1947) הציג יפה פתרונות מפורטים לבעיות שגרמו להתפרקותם של מושבי הפועלים והקואופרציה במרחביה. הוא הדגיש את השמירה על האידיאולוגיה המשותפת לכלל ההתיישבות העובדת, אך בעיקר את היתרונות שיש למושב העובדים על החיים בקבוצה ובצורות התיישבות חקלאית אחרות. פרסום החוברת נועד להפיץ ברבים את הרעיון של צורת ההתיישבות החדשה: מושב העובדים. עיקרי תורתו של יפה מתמצים בשישה עקרונות יסודיים: משק משפחתי, קרקע לאומית, עבודה עצמית, משק מעורב אינטנסיבי, עזרה הדדית וקנייה ושיווק משותפים (שרעבי, 2002).

משק משפחתי מושב העובדים התייחד בחלוקת קרקעותיו ליחידות יצרניות עצמאיות שבני המשפחה היו שותפים ליצירתן ואחראים להן. כסוציאליסט וכאינדיבידואליסט ראה יפה במשפחה נכס שאין לוותר עליו ומסגרת המאפשרת לפרט לבטא את אישיותו. שלא כחברי הקבוצות שראו במשפחה מכשול ליצירת הרמוניה בחיי הקבוצה, יפה טען שדווקא חיי הקבוצה הם המפריעים לחיי משפחה וליצירת בית חם. הוא הדגיש את יתרונותיו של המשק המשפחתי על חיי הקבוצה, ואת זכותם של היחיד ושל המשפחה לפרטיות. בלא התא המשפחתי, סבר יפה, החיים מאבדים חלק ניכר מטעמם והריסתו כפי שהתרחשה בקבוצות, הייתה בעיניו המקור להרס התשתית הלאומית. המשפחה הגרעינית הייתה אפוא אבן יסוד במבנה החברתי של המושב (שרעבי, 2002; 2013).

יפה ייחד מחשבה מרובה להתאמת המשק המשפחתי ליכולותיה ולצרכיה של משפחה גרעינית בת חמש נפשות, שאינה נעזרת בפועלים שכירים. על פי תכניתו לכל משפחה תינתן חלקת אדמה מצומצמת שתוכל לעבדה במו ידיה לפי צרכיה. המתישבים עצמם הם שיכשירו את הקרקע. כך יחסך ממון רב, התוצאה תהיה טובה יותר וייווצר קשר בין העובד לאדמתו. בחוברתו הכין יפה לוח מטלות שנתי שסודר על פי עונות השנה כדי שכל חבר יוכל לעבוד על פיו במשקו באופן עצמאי. לצד תכנון מוסדות המושב והשירותים הכלכליים והחברתיים לקהילה, יפה חישב את ההוצאות השנתיות של תזונת המשפחה והזנת בעלי החיים שבמשק המשפחתי. על בסיס חישוב זה הוא פירט את תקן הוצאות הייצור שכללו תקציב, מים, משק חי, כלי עבודה ומכסת קרקע (שרעבי, 2002). הצעתו של יפה שהייתה מבוססת על לימוד וניסיון אישי, יכלה לשמש נקודת מוצא לתכנון המשק המשפחתי העתידי.

בחוברת לא עסק יפה בשאלת האלמנים והאלמנות, הגרושים והגרושות אך לא פסל את הצטרפותם של רווקים ורווקות למושב העובדים, ואף העלה פתרונות לקיומו של משק ליחיד (יפה, 1947). כאמור, שאלת המתח בין הרווקים ובין משפחות בעלות ילדים עלתה וצפה עם התפרקות הקואופרציה במרחביה. במחקר תיבחן השאלה באיזה אופן השכילו חברי המושב להתאים ל"נשים-לבד" משקים ההולמים את יכולותיהן ואת צרכיהן כפי שהציע יפה למשק של רווק, וכן שאלת יחסייהן ההדדיים של "נשים-לבד" עם חברי המושב בהיותן יוצאות דופן בחייהן האישיים.

קרקע לאומית. יסודו של רעיון הקרקע הלאומית הוא בהשקפה, שהקרקע שייכת ללאום ואין למוסרה לבעלות פרטית. רעיון זה נועד למנוע ספסרות וניצול הקרקע למטרות רווח ולהבטיח שהמושב יתנהל על פי השקפת עולם סוציאליסטית ללא בעלי קרקעות מנצלים ופועלים מנוצלים. כדי לממש את הגשמתן של מטרות אלה לא יכלו המתדיישים לרכוש את הקרקע וכך להיות לבעליה, אלא זו נמסרה להם בחכירה באמצעות הקרן הקיימת והמוסדות המיישבים. לשם כך חתמו המתדיישים על חוזה החכירה מתוך התחייבות לא לשנות את יעוד הקרקעות בלי אישור של המוסדות המיישבים (אפלבאום ומרגוליס, 1979; שרעבי, 2002).

חלוקת הקרקעות במושב נעשתה באופן שוויוני מתוך שמירה על חיי שיתוף. תכנון המרחב נעשה מתוך שמירה על זיקה של בני המשפחות אל הקהילה, שסיפקה להם מערכת משותפת של שירותים כלכליים, חברתיים, תרבותיים ואחרים. כדי שהמתדיישים יוכלו ליהנות משירותי הקהילה תוכננו המשקים המשפחתיים באופן שכולם יהיו במרחק סביר ונוח ממבני ציבור וממוסדות ציבוריים (שרעבי, 2002; 2013).

עבודה עצמית. היא עיקרון יסוד בקרב ההתיישבות העובדת בכללה ובמושבי העובדים בפרט. לרעיון להקים משקים משפחתיים הנסמכים על עבודה עצמית בלבד בלא תלות בעבודה שכירה היו נימוקים חברתיים, כלכליים ולאומיים: מבחינה חברתית שאפו הוגי רעיון המושב להימנע מניצול על כל צורותיו. מבחינה כלכלית חתרו לשוויון בסיסי הן באמצעי הייצור – הקרקע הן בכוח היוצר – החקלאי. מבחינה לאומית ביקשו מייסדי המושב לחבר את העבודה העצמית אל אידאל "כיבוש העבודה" וכך לחזק את הקשר הנפשי של המתדיישוב אל אדמת הלאום לשם הגשמת התחייה הלאומית (אפלבאום ומרגוליס, 1979; שרעבי, 2007).

במשק המשפחתי במושב נאסרה העסקת שכירים ונאסר על המתדיישים עצמם לעבוד כשכירים אצל אחרים (שרעבי, 2002). שאיפתם של הוגי המושב הייתה לגבש דמות של חקלאי המפתח את משקו במו ידיו ומתמסר לו (שילה, תשמ"ג; שרעבי 2002; ; ראו גם דיין ש', תש"ה; אורי, 1967; יפה, 1919). אף על פי כן הובילו אילוצי הזמן והמקום לפשרות: במחצית השנייה של שנות העשרים פקד את הארץ משבר כלכלי שגרם למחסור בהון ובקרקעות. במושבות התמחו מעל אלף איש שעבדו כשכירים במשקים בעבודת המטעים והפרדסים. שני ענפי החקלאות האלה נשאו באותה העת תשואה גבוהה. רבים מהעובדים השכירים התארגנו בקבוצות ובארגונים והמתינו בתורם להתיישבות. מטרתם של עובדים אלה הייתה להקים יישובים חקלאיים בשרון ובמישור החוף שיתבססו על ענפי המטעים וההדרים. ועדת מומחים שבדקה את מצב ההתיישבות קבעה שיש להמשיך לבנות יישובים חקלאיים באזור השרון ובמישור החוף, אך עקב המחסור בהון הוחלט שהמתדיישים יקימו את משקיהם בלי סיוע כספי של המוסדות הציבוריים. בהמשך נקבע שהמתדיישים יתפרנסו תחילה מעבודה כשכירים ובד בבד יקימו את משקיהם ויפתחו אותם (אבן-שושן, 1966; אידן, 1999; נאור וגלעד, 1990; שרעבי, 2002). החלטה זו הובילה להיווצרות דפוס שונה של מושב עובדים, שבתחילת דרכו היה דומה יותר במתכונתו למושבי הפועלים, שבהם מצאו המתדיישים את פרנסתם במשקי עזר לצד עבודה שכירה.

חברי מושבים ותיקים נאבקו על מימוש עיקרון העבודה העצמית וחשו פגיעה באושיות האידיאולוגיה שלשמה הוקם המושב. בוויכוחים שניטשו בתנועת המושבים טענו אלה, שלא ייתכן שחבר אחד יועסק כשכיר בעיר ואילו אחר יטפל במשקו. לדעתם פגעה העבודה השכירה במשק וגרמה לחבריו להתנתק ממנו. כיוון שחברים אלה הרוויחו כשכירים סכומים גבוהים מאלה שהיו

משלמים לפועל שכיר במשקם הפרו את רעיון אי-הניצול. כך פגעו ביסודות השוויון, והעמידו את המושב כולו בסכנה כלכלית וחברתית (שרעבי, 2002).

על פי שרעבי, עד התבססות משקיהם התקיימה העבודה כשכירים בעיקר במושבים הצעירים. עם זאת התרחשה תופעה זו גם במושבים הוותיקים אף שפחות (שרעבי, 2002). בכפר יהושע וכן במושבים אחרים גילו גמישות כלפי ערך העבודה העצמית ובלבד שהמשפחה תהיה הנושאת העיקרית בנטל. על כך כתב אליהו עמיצור מכפר-יהושע: "העיקרון הקשה להגשמה מכולם היה עיקרון העבודה העצמית, והיו סטיות למן הרגע הראשון. ובוה לא היינו קנאים בבחינת ייהרג ובל יעבור. העיקר שתכנית המשק תתבסס על עבודת המשפחה" (עמיצור, מצוטט אצל פורת, 2005). מלבד זאת, בסקרים שנעשו בשלהי שנות העשרים נקבע שבהתחשב באופייה העונתי של עבודת האדמה, אין כל היגיון כלכלי להקפיד על עיקרון העבודה העצמית (אידן, 1999). במחקר ייבחו באיזו מידה עמדו "נשים-לבד" בעיקרון של עבודה עצמית.

משק מעורב אינטנסיבי. עבור המשקים המשפחתיים תכנן יפה משק מעורב אינטנסיבי על שטח קרקע מצומצם של בין שישים למאה דונם למשפחה, שיאפשר ניצול יעיל ורציונלי של הקרקע. הפלחה נועדה לספק את המספוא לבעלי החיים במשק. לתצרוכת המשפחה יועדו ענפי הירקות, הפירות והעופות. לשיווק נועדו רק עודפי התוצרת. כדי להגיע לתפוקה מרבית הציע יפה שאת התכנית על כל שלביה ילוו מומחים, ועיבוד הקרקע ופיתוח המשקים ייעשו באמצעות כלים חקלאיים חדשים. לדעת יפה, יספק משק אוטרקי מרובה ענפים את המזון הנחוץ למשפחה ויבטיח עבודה עצמית.

במתכונתו היסודית הותאם מושב העובדים להתיישבות ה"כבדה" שבעמק יזרעאל ובעמק הירדן, שהתבססה על ענף הפלחה כענף עיקרי (שרעבי, 2002). לעומת זאת בהתיישבות "הקלה" שבאזור החוף והשרון היו התנאים אחרים בממושבי ההתיישבות ה"כבדה", ולכן הייתה המתכונת המשקית אחרת: בשל המחסור בקרקעות הוקצה לכל מתיישב שטח של כ-12–17 דונם ליחידה ב"התיישבות האלף", ו-18–20 דונם ליחידה ביישובי עמק-חפר (אידן, 1999).

לצד הצורך בתכנון קפדני של שיטת מחזור הזרעים והתחשבות בתנאי שוק משתנים, היה על המתיישבים לנצל ניצול מקסימלי את הקרקע ולהקים מערכת השקיה. כן היה עליהם לטייב את הקרקע, לפתח מיכון חקלאי חדיש וליישם שיטות עיבוד מתקדמות. במקום משק מעורב אינטנסיבי בהתיישבות "הכבדה", היה המשק המשפחתי בהתיישבות "הקלה" למשק מתמחה ואינטנסיבי שההדרים לייצוא היו בו לענף העיקרי (אידן, 1999; שרעבי, 2002). במחקר ייבחו באיזו מידה עמדו "נשים-לבד" בעיקרון של עבודה עצמית ובמה נבדלו נשים אלה שחיו במושבים ב"התיישבות הכבדה" לעומת אלה שחיו ב"התיישבות הקלה".

עזרה הדדית היא עיקרון חברתי המבטיח את תמיכת הקהילה בפרט מפני קריסה כלכלית עקב פגעי טבע, מחלה, נכות, אסון במשפחה וכדומה. לפיכך אף שהמשקים היו פרטיים, קבעו הוגי רעיון המושב שחברי המושב יסייעו לחבריהם בשעת הצורך. העזרה ההדדית כשמה כן היא: היום חבר עוזר לי, מחר אעזור לו אני. החוקרת רחל שרעבי הראתה כיצד הייתה העזרה ההדדית צעד הכרחי ליישום עיקרון העבודה העצמית. זאת משום שמרבית המתיישבים היו בודדים בארץ, וביסוס המשקים בשנים הראשונות תבע מאמצים רבים. העזרה ההדדית שימשה אפוא תחליף לסיוע שמגישה בדרך כלל המשפחה המורחבת, ומנעה את הצורך בעבודה שכירה (שרעבי, 2013).

האחריות על מקרים הדורשים תמיכה וטיפול הוטלה על הציבור. כסוציאליסטים אימצו אנשי המושב את רעיונות התנועה הקואופרטיבית בעולם, והדגישו את התלות ההדדית בין מצבו

של הפרט ובין החברה כולה. לפיכך ראו בכישלוננו של היחיד גורם המשפיע על מצבו החברתי והכלכלי של המושב כולו (אפלבאום ומרגוליס, 1979; שרעבי, 2002). על כך כתב אליהו עמיצור מכפר-יהושע: "[...] בהיות רווחתנו רווחת הכלל, בהיותנו ערבים איש לאחיו [...] בהתרופף חוליה בשרשרת – עלולה כל השרשרת להתפורר" (עמיצור 1982, 119). עיקרון העזרה ההדדית הוכתר במושבי העובדים בסיסמה היומרתית: "בל יהא כושל בתוכנו" (שרעבי, 2002, 141).

בראשית דרכם הגשימו חברי המושבים את עיקרון העזרה ההדדית בדרכים שונות: במרבית המושבים הוקמה ועדה לעזרה הדדית שטיפלה במשפחות הנזקקות. בין החברים והחברות נקבעה תורנות לסיוע למשק שאחד מבני המשפחה חלה בו. לרוב שובצו אלמנות ונכים בעבודה קלה יותר במוסדות המושב או מחוצה לו, זכו להקלות כספיות ונמצאו פתרונות למשקיהם. החל משנת 1927 התווסף בחוקת המושבים עיקרון "ערבות הדדית" או "אחריות הדדית" לפיו על המושב לשאת באחריות לקיומה של משפחה במשבר. בסיוע מוסדות האשראי הוקמו קרנות סיוע, ומשקים חזקים ויתרו על חלק מרווחיהם כדי להקים משק כושל על רגליו (שרעבי, 2002). במחקר נבחן עיקרון העזרה ההדדית בהקשר של "נשים-לבד", שהזדקקו לעזרה בשל מצבן המיוחד.

קנייה ושיווק משותפים. לאחר הקמת המושבים הראשונים התווספו קנייה ושיווק משותפים למערכת עקרונית המושב. אף שהדגישו את מרכזיותו של חופש הפרט במושב ואת הניהול העצמאי של המשק כולל הצריכה והייצור, נדרשו הוגי רעיון המושב מתוך הפקת הלקחים מההתנסות המעשית, להכיר בחיוניות הקמת מוסדות כלכליים וחברתיים משותפים (שרעבי, 2002; ראו גם דיין, תש"ה; שפירא י', תרצ"ה).

במושבים הוקמו מוסדות כלכליים משותפים כמו מכון מים, אספקת אמצעי ייצור למשקים ושיווק משותף של התוצרת, וכן מוסדות וכלים לשמירה על רווחת הציבור ובהם קופת אשראי, צרכניה, גן-ילדים, בית-ספר ומרפאה במימון הקהילה. מטרתם של מוסדות אלה הייתה לבסס את שליטת המושב בחלוקה שוויונית של אמצעי הייצור והמימון כדי למנוע תחרות שיווקית, פערים כלכליים ועיסוק במסחר שנחשב למשחית. כיוון שמוסדות אלה נועדו לשפר את חיי הכלכלה והחברה במושב, נדרשו החברים להשתתף בהפעלתם ובאחזקתם. כדי ליצור מסגרת הולמת לחיים ציבוריים מאורגנים נרשמו המושבים כאגודות קואופרטיביות שריכזו את פעילות המוסדות המשותפים באמצעות ועדות שונות. בחלק מהמושבים עיבדו החברים ענפי משק שונים במשותף (אפלבאום ומרגוליס, 1979; אידן, 1989; גבע, 2006; ניר, 2001; שרעבי, 2002; 2013).

לעתים נפרץ עיקרון השיווק והקניה המשותפים כשחברים שיווקו תוצרת בעצמם. המכירה הפרטית נעשתה בדרך כלל בשווקי המושבות הסמוכות, במחירים גבוהים מאלה שיכלו החברים לקבל באמצעות השיווק המשותף (שרעבי, 2013). בהפרת חוק זה פגעו אלה במושב מאחר שגביית מיסי המושב נעשתה בכפוף לרווחים שהתקבלו מהשיווק המשותף. בהנחה ש"נשים-לבד" מכרו את תוצרתן באמצעות השיווק המשותף, נבחנת במחקר השאלה אם גביית המיסים והתשלומים בעבור שירותים שונים מ"נשים-לבד" נעשתה באופן יחסי לגובה הכנסותיהן.

עקרונית המושב נשאר בעינם אך נוספו עליהם ארבעה שינויי מבנה, שנועדו לחזק את המסגרת הארגונית: ב-1930 הוקמה תנועת המושבים כדי לסייע בפתרון בעיות, לייצג את המושבים מול המוסדות המיישבים ולפעול להקמת מושבים חדשים. ב-1933 חוקק שלטון המנדט את "חוק האגודות השיתופיות", שנועד לחזק את המסגרות השיתופיות בהתיישבות העובדת ולהקנות להן סמכות של שיפוט פנימי. בשלהי שנות השלושים התלכדו האגודות השיתופיות במושבים כדי לשמש כוח בגיוס אשראי ולקדם את הפעילות הכלכלית של החברים. ב-1942 הוקמו ארגוני הקניות

במושבים, שהבטיחו אספקת מזון סדירה לבעלי החיים ואת הישרדות המושבים במלחמת העולם השנייה (שוורץ, 2004). במחקר נבחנת השאלה אם חיזוקה של המסגרת הארגונית תרמה למצב הכלכלי של "נשים-לבד" במושבים.

3. החיים מתוך "שוויון שבשוני": מעמד האישה במושב העובדים

4.1 "אישה אדם": חקלאית, אם ועקרת בית

בתכניתו להקמת מושב העובדים קבע אליעזר יפה, שהחברה תהייה שוות חובות וזכויות ושותפה מלאה לפיתוח המשק והקהילה. על פי תכנית זו החזיקו שני בני הזוג את המשק המשפחתי והיו אחראים לו בפני הקהילה. אולם כפי שהראתה החוקרת רחל שרעבי, תפיסת השוויון שהתגבשה במושבים והייתה מקובלת בחברה המתהווה בארץ ישראל, הייתה תפיסה של "שוויון שבשוני" המשמרת את ייחודו של כל מגדר (שרעבי, 2013).

זהותה של האישה במושבי העובדים הראשונים הכילה שני מרכיבים עיקריים: מצד אחד היא הייתה "אישה אדם", כזאת המממשת את שאיפותיה האישיות להיות חקלאית מתוך בחירה ורצון חופשי, ושותפה לגבר שלצדה בפעילות המשקית. ומצד אחר הייתה "אם ועקרת בית" הנהנית מחוויית האימהות הייחודית לה. מימוש שני התפקידים גרם לעומס רב וגרר קונפליקט שתבע מחיר כבד. מלאכות הבית היו מפרכות אך נחשבו ל"נשיות". במיוחד קשה היה הדבר בשנים הראשונות כאשר הנשים היו מטופלות בילדים קטנים והעבודה הבלתי פוסקת והעייפות הקשה מנשוא נתנו בהן את אותותיהן (שרעבי, 2013).

במחקרו על חלוקת המרחב במשפחה פטריארכלית טיפוסית, הראה פייר בורדייה (בורדייה, [1960] 2005), שבית המגורים של המשפחה הפטריארכלית התנהל על פי עיקרון חלוקה של תחומים מנוגדים: מקומם של הייצוגים הנשיים במרחב היה בתוך הספרה הפרטית עם הפנים לפני הבית. ייצוגים אלה עמדו בניגוד לייצוגים הגבריים, שפניהם היו אל החוץ ואל המרחבים הציבוריים. כך הנציחה החברה הפטריארכלית בתכנון המרחב את הניגודים המובנים בין גברים לנשים ואת יתרון הגברים על הנשים. באופן דומה הראתה שרעבי כיצד חלוקת הענפים במשק המשפחתי במושב העובדים ודרך ארגונם במרחב הייתה מגדרית מלכתחילה. המרחב במשק המשפחתי במושב העובדים תוכנן כך שהרפת, הלול וגן הירק היו במגרש הסמוך לבית. כך נוצר רצף בין הבית ובין ענפי החצר שהיו באחריות הנשים. באחריותו של הגבר היה ענף הפלחה, שסימל יוקרה וחוזק פיסי והיה בשדה מרוחק יותר מהבית (שרעבי, 2013). כך הנציחו במושב את חלוקת התפקידים המגדרית במרחב המשק המשפחתי.

שלא כבית הקבילי שבו החלוקה המגדרית הייתה גורפת, במשק המשפחתי הייתה מידה של שיתוף אך לא שוויון. הרפת והמטע היו באחריות משותפת. בעונת החורף כשהייתה העבודה בפלחה מועטה, או בשעה שהמתינו לתורם להשתמש בכלים חקלאיים שהיו בבעלות משותפת של המושב, סייעו הגברים בעבודות חקלאיות שנחשבו "נשיות", ו"בעונה הבוערת" יצאו הנשים לסייע בפלחה (שרעבי, 2013).

החלוקה המגדרית בעבודת החקלאות שיקפה את הפער בהכנסות בין הנשים לגברים. בדירוג ההכנסות היה ענף הפלחה המיועד לגברים במקום הראשון. ענפי הלול והירקות היו במקום רביעי וחמישי בהכנסותיהם (מרגלית-שטרן, 2013; שרעבי, 2013). הפער בהכנסות הקנה לגברים עמדת כוח וממילא סטטוס גבוה משל הנשים. תחומי העיסוק של הגברים היו מתגמלים ויוקרתיים יותר מתחומי העיסוק של הנשים. על רקע זה ובהתחשב בכך שהענפים נחלקו על פי חלוקה מגדרית,

נשאלת השאלה איך נפתרה שאלת עיבוד המשק כאשר "אישה-לבד" ניהלה אותו, ומה היה מעמדה ומעמד המשק שלה לעומת משקים אחרים במושב.

לדעת החוקרת בת-שבע מרגלית-שטרן היו שעות העבודה המרובות גורם מרכזי לחוסר השוויון בין נשים לגברים במושב (מרגלית-שטרן, 2013). העייפות הרבה, הטיפול במשק, בבית ובילדים מנעו מהן להשתתף באספות החברים ובמוקדי קבלת ההחלטות וקולן לא נשמע. במכתב לחברתה סיפרה הניה שולמי, אישה נשואה וחברת כפר יהושע, על סדר יומה הארוך והמפרך:

אפרט לך את סדר יומי הרגיל: קמתי בחמש בבקר, מילאתי עבודות הרגילות בטיפול באפרוחים ובתרנגולות הזקנות. ראיתי כי השעה מוקדמת להכנת ארוחת הבוקר ואצא ואעדור שלוש שורות מלפפונים, גירפתי תשע. ואכנס הביתה להכין פת שחרית. הכינותי עוף לארוחת צהריים, רחצתי את הכלים, החלפתי מים אצל העופות, הוצאתי את הפרות, ניקיתי את בית האימון, השקיתי את המשתלות, כיבסתי כביסה קטנה בת שלושים ושמונה כבסים, גמרתי להכין את ארוחת הצהריים, חלבתי ועליתי עם החלב למחלבה ונאכל צהריים. רחצתי את הכלים, קצצתי ארבעה פחים ירק לעופות ונתתי פח לשכנתי. הכנסתי את הפרות, וסדרתי את הכביסה. יצקתי נפט לאומנת של האפרוחים, הכינותי פת ערבית, חממתי מים לרחצה, הכינותי שני מיני עוגות, ולאחר קריאת העיתון במשך כחצי שעה הגיעה השעה העשירית בערב. זהו יום עבודה רגיל. בעונות ידועות עוד תרבה העבודה [...]. ארבע עשרה-חמש עשרה שעות עבודתי ביום עוברות עלי בהנאת יצירה [...]. סלחי לי על פטפוטי [...]. כי בשתיים-עשרה בלילה שבתי מאספת החברים ועכשיו השעה הראשונה (שולמי, ללא תאריך).

העובדה שבן זוגה של שולמי אינו מוזכר בתיאור סדר יומה מעידה על ההפרדה המוחלטת בין תחומי העיסוק שלו לשלה. דבריה של שולמי ממחישים היטב את חוויית הפסיחה הבלתי פוסקת בין שני תחומי האחריות, הבית והחצר, ואת העבודה הרבה והתובענית שדרשה התמסרות מלאה. את מרבית העבודות המתוארות אי אפשר היה לדחות לפעם אחרת. תיאור פח הירק המקוצץ שנתנה שולמי לשכנתה, המוזכר כבדרך אגב, מלמד על האחריות ההדדית שהייתה בין שכנים במושב כפעולה טבעית שהוטמעה בהביטוס. הזכרת המחווה מלמדת על גאוותה של שולמי ועל הצורך שלה להבליט את השתייכותה לחברה ערכית. לצד כל זאת לא ויתרה שולמי על השתתפות באספת החברים ועל מעורבות בחיי הקהילה. אולם אלה נעשו לאחר שעות עבודה ארוכות ומפרכות ועל חשבון שעות המנוחה והשינה.

על חרדות הקשורות בקשיי הפרנסה מחקלאות כתבה בלהה הילמן, אישה נשואה מעין עירון:

כה הרבה תקוות זרענו יחד עם הזרע: הנה יצמח הזרע, יניב יבולו ועם הפרי תבוא הקלה במצב הכלכלי [...]. לעומת זה, עם הגיע עת האסיף אף פעם לא היה היבול כדי מילוי הצרכים הרבים. הדאגה הייתה מכרסמת את הלב [...]. למרות הקשיים העצומים והמחסור הגדול הרי מאושרים היינו (הילמן, 1982, עמ' 162–163).

בדברים אלה ביטאה הילמן את מעורבותה במשק המשפחתי ובחיי הפרנסה ואת החרדה שמא רווחי היבול לא יספקו את צרכי המשפחה. עם זאת, למרות הקשיים והעוני, הביעה סיפוק רב מאורח חייה במושב. על חוויית ההתנגשות המתמדת של "האישה האם" בין טובת הילד ובין טובת המשק סיפרה גאולה שטראוס, אישה נשואה מנהלל:

עבודת המשק של השנים האלה כשאני בת עשרים, אני זוכרת כמו יום אחד ארוך ארוך של טרוף. מצב מטורף. אף פעם לא ידעתי מה לעשות קודם. אני זוכרת שקמתי והינקתי את הילד כי הוא צרח, אני זוכרת שמהר התלבשתי ועזרתי לחלוב, ברור שצריך לחלוב. אז באה הדילמה – מה לעשות? לחזור לתינוק או קודם לתת אוכל לתרנגולות? [...] אחרי שהחלטתי לתת אוכל מהר בסוללות ולהוציא את התרנגול שמת בלילה, חזרתי לבן לראות מה הוא עושה [...] ואז הילד בחוץ. צריך להכין אוכל לצהריים, לתת אוכל לילד, ללכת לצרכנייה [...] אני זוכרת שלא נתתי לילד שלי אוכל [מוצק] תשעה חודשים, מפני שלא היה זמן לבשל וחשבתי שהכי טוב שינק, פחות עבודה ופחות לשטוף סירים [...] (ראיון עם שטראוס גאולה, 1988).

המילה "טרוף", שהשתמשה בה שטראוס, מלמדת על מצוקה נפשית מתמשכת שאפיינה פעמים רבות את הנשים במושב בניסיון לספק את כלל הצרכים שהיו באחריותן, מפני שדבר אחד בא תמיד על חשבון האחר: בדיוק כאשר צריך היה לחלוב את הפרות היה על האם להיניק את התינוק, וכאשר היה עליה לעבוד בלול התעוררה דאגתה לילד שנשאר לבדו בבית. תנאים אלה לא אפשרו לה ליצור סביבה רגועה ובטוחה לילד וסדר יום לפי צרכיו. אפילו שיקולי התזונה היו פרי פשרה בין הרצוי למצוי ולא נבעו מטובתו של הילד. קושי מיוחד היה מנת חלקן של נשים ב"התיישבות האלף", כפי שעולה מדבריה של ציפורה, אישה נשואה מכפר ביל"ו:

זוכרת אני בעלותי על הקרקע, בכמה כוחות רעננים ניגשתי ליצירת המשק אם כי הייתי רחוקה מצורת חיים זו. אבל המחשבה שהנה אני יוצרת את פינתי, את משקי, הוסיפה לי מרץ וכוח, לא נרתעתי בפני קושי: עבדתי בעבודות חוץ, עבדתי בפרדס, במשק, בבית, טיפלתי בילד [...] לשום ענף לא יכולתי להתמסר בשלמות. תמיד בבהלה, בפזיזות, כשעבודה רדפה עבודה, כאילו מכונה הייתי. ואיך אפשר אחרת? מוכרחת הייתי ללכת להשתכר וגם לעבוד במשק ובבית וגם לטפל בילד. עצבנות ואי-שקט היו מלווים בכל עבודה. התרחקתי מכל עבודה ציבורית, חדלתי להציץ בספר [...] (ציפורה, 1940, עמ' 224).

כמו שטראוס הציגה גם ציפורה את סדר יומה של האישה במושב כ"טרוף", אלא שדבריה מלמדים על הקושי של נשות יישובי האלף, כאשר הן או בן זוגן נאלצו לצאת לעבודות חוץ לצורך השלמת הכנסה. מצב זה דרש התמודדות עם מגוון כה רב של עיסוקים שיצרו עומס עצום, עד שלעולם לא עלה בידי נשים אלה להתמסר לעיסוקן בנחת עד תומו. המחיר היה עצבנות, התרחקות מכל פעילות ציבורית וזניחת תרבות הפנאי.

יהודית אנקורי מנהלל מתארת פתרון בדוחק שיצרו להן נשים באין גן ילדים במושב: "כשהייתי יוצאת לעבודה בגן הירק – לא תמיד יכולתי לקחת אתי את הילד הקטן ואז הייתי מכניסה אותו אל השכנה [...] אמנם לא תמיד נהגתי כך. סידרתי לי מין תיבה לא גדולה והייתי מכניסה את הילד לתוכה, וכך טלטלתי אותו אל הרפת, אל הלול וגם לגן הירק" (אנקורי, 1962). פתרון דומה היה מקובל גם במושבים אחרים. כך למשל כתבה יחזקאליה שיינבוים, אישה נשואה מבאר-טוביה: "לא ראינו אז כל טרגדיה בהכרח לקחת אתנו את התינוק אל השדה. הוא שוכב על גבי שמיכה או משחק בלול וקולט אוויר צח. זה היה לו במקום טיול בעגלת ילדים..." (שיינבוים, 1963, 164–165).

פתרונה של יחזקאליה מתואר במונחים אידיליים: התינוק "קולט אוויר צח", אך בד בבד מציג התיאור גם את תסכולן של נשים מהיעדר פתרון מוסדר לבעיה. נוסף על כך כמהו נשים אלה

לתרבות הפנאי ולמיצוי כישרונותיהן שלא היו דווקא בתחום החקלאות. בשיח חברות בכפר יהושע שנעשה לרגל חג היובל נשאלו נשות המושב "אם העבודה הקשה הפריעה לחיי המשפחה". על כך ענתה שרה הלחמי:

השתתפתי בעבודות המשק וביניהן הקשות ביותר. איש לא כפה עלי. עשיתי הכול מתוך רצוני בהגשמה עצמית. אולם הרגשתי כי בכוחי לבצע עוד דברים. רציתי למשל לצאת להדרכה, רציתי לתרום בעוד שטחים, אך התנאים לא אפשרו זאת. כי הילדים דרשו את שלהם והמשק את שלו [...] ייתכן שזאת אשמתי שלא מצאתי את האיזון הנכון, ונשאר משקע של רצונות שלא נתמלאו (הלחמי מצוטט אצל אמיתי, 1982, 163).

אף שדבריה של הלחמי מלמדים על תחושת הגשמה עצמית כחקלאית, כרעייה וכאם במושב העובדים, נדמה שהמסגרת הטוטלית השאירה בלבה טעם מר של החמצה. ברוח דומה ציינה יונה ביריביס: "בגלל העבודה המרובה לא יכולנו להתמסר כראוי לקריאה מעמיקה יותר וללימודים. אחרי יום עבודה מעייף לא ניתן הדבר. תמיד קינאתי באחותי בקיבוץ שהייתה לה אפשרות ללמוד ולהתפתח במישור זה" (ביריביס מצוטט אצל אמיתי, 1982, 162–163).

בעדויות שלעיל תוארו חוויותיהן של נשים נשואות. לעומת נשים אלה קשה לתאר איך חשו "נשים-לבד", שכל עול המשק המשפחתי היה מונח על כתפיהן, בלי בן זוג לצדן שיחלוק עמן החלטות ורגשות. לעתים היה עליהן לנהל את הענפים שנחשבו לגבריים, מצב שהיה מנוגד לנורמה המקובלת במושב. נוסף על כך היה עליהן להתמודד עם "הטירוף" בחיי היום יום, ההתמודדות עם העוני ועם ההצלחה או אי-ההצלחה הכלכלית. כל זאת לנוכח הקושי של נשים אלה להיות מעורבות במרחב הציבורי. לעתים כלל לא ניתנה להן דריסת רגל במוסדות שדנו בענייניהן.

4.2 עמדת הגברים כלפי שוויון מגדרי במושב

לדעת החוקרות סילביה פוגל-ביזאוי ורחל שרעבי אי-השוויון המגדרי נבע מחוסר מעורבותן של נשות המושב במרחב הציבורי (פוגל-ביזאוי ושרעבי, 2013). *בחוברת לייסוד מושב עובדים* עסק יפה בסוגיה זו. יפה הבין שחובותיהן של הנשים כלפי המשפחה יכבידו ויקשו עליהן להשתתף בעשייה החברתית והפוליטית. את הסיבה לכך תלה במזגן של הנשים, שהכיל בעיניו שתי תכונות שנחשבו באופן מסורתי ל"נשיות": שיעבוד לאימהות והימנעות מהופעה לפני הציבור. יפה ראה בנושא זה בעיה מורכבת וסבוכה אך נמנע מלהציע לה פתרונות מעשיים ובכך קיבע את מקומן באותו סטטוס (יפה, 1947).

בקרב אנשי העלייה השנייה מילא א.ד. גורדון תפקיד של אב רוחני וזכה לאמונן של הנשים (שפירא, 1981). ב-1921 כתב גורדון לבקשת דבורה ושמואל דיין מצע רעיוני לכבוד העלייה לקרקע בנהלל. דבריו הם דוגמה להלך הרוח ששרר בקרב חברי המושבים בדבר מעמדן של הנשים בסקטור זה:

כל בניין נפשה וצורתה של האישה – בדומה לבניין גופה וצורתו וכל תפקידה המיוחדים מטעם הטבע עצמו, נותנים לאישיותה של האישה חשיבות מיוחדת בתור אחד השותפים הראשונים בהקמת הדור הבא [...] יפה כוחה של האישה מכוח האיש, שהיא ההרה והיולדת, הסובלת את כל התייצרותו וגידולו של הנולד, היא אם. בזה עצם חירותה וזכותה העליונה (גורדון, 1982, עמ' 306).

לפי אמונתו של גורדון, תפקידה הטבעי של האישה הוא ביצירת הדור הבא ובכך היא נעלה על הגבר ובעלת זכות. בעניין החיים הציבוריים טען גורדון:

דווקא בכדי שהאישה תשתחרר מתלמודו של הגבר, כי תלמודה אחר... כל בניין עולמה אחר, בניין גופה אחר – ודווקא בכדי שתעמוד על כך מעצמה, מתוך החיים, מתוך ניסיונה ומתוך כישלונותיה, צריך שלא לשלול ממנה את החירות השלמה ואת זכותה להשתתף בכל ענייני החיים, הפרטיים והציבוריים (גורדון, 1982, עמ' 306).

בכך, כפי שהראתה החוקרת עינת רימון, צמצם גורדון את מהות האישה לתפקידיה הביולוגיים המסורתיים וראה בתביעתן של נשים לשוויון זכויות וחובות התבטלות בפני עולם הגברים. לדעתה, לא ברור אם גורדון ביטא אמונה בשני מסלולי חיים שונים, זה של הגבר וזה של האישה, או הביע תקווה שהנשים תגענה בעצמן למסקנה שעל מימושן העצמי להיות שונה מזה של הגבר, ולכן מוטב שתזנחנה את השאיפה להשתלב בחיים הציבוריים, מהכרה ולא מכורח (רימון, 2001, 149).

על אף דבריה אלה של רימון הרואה בדברי גורדון שניות, קשה להתעלם מהגישה הפטרונית שנקט כלפי נשים, בטענה שאין למנוע מהן את החירות להשתתף בחיים הציבוריים, כדי שתוכלנה להיווכח בעצמן שאין הן מתאימות לחיים אלה. גישה זו יוצרת פחות בערך האישה ומשמרת את מעמדה כנחותה מן הגבר, המנהל את ענייניה ואת ענייני המשפחה במרחב הציבורי.

באספות החברים הראשונות בנהלל שעסקו בהתוויית הדרך להמשך חייהם המשותפים דיברו הגברים לעתים בשני קולות: בעת ייסוד המושב קבעו מייסדי נהלל שחברות המושב הן שוות חובות וזכויות ושותפות מלאות להקמת המשק המשפחתי. כן הכירו הגברים בחינניותה של האישה למימוש עקרון העבודה העצמית וקיום המשק החקלאי. במושב הושתתה ההתארגנות הפוליטית על יסודות הדמוקרטיה. אחת לשבוע, בדרך כלל בשבת, התכנסה אספת החברים והיא שבחרה בוועד המושב ובוועדות האחרות (שרעבי, 2013), אולם בפועל התקשו החברים לשנות עמדות מושרשות. על אופי ההתפלמסות בסוגיה זו, שמייצגת את הקונפליקט בין העולם הישן לעולם החדש, אפשר ללמוד מפרוטוקול אספת החברים שהתאספה בנהלל ביי"א בתשרי תרפ"ב (1922):

א. יפה: צריך לבחור על קוליפיקציה ידועה. לפי דעתי צריך לשים לב בעיקר לאישיותו של הנבחר וידיעותיו בחקלאות. מציע להתחשב רק בקוליפיקציה של האיש ולא של האישה.

ברון: מסכים כי רק האיש נבחר ולא האישה.

ש. דיין: לא נכון שבבחירות יכריע רק האיש בו בזמן אשר בעבודה אנו סומכים על האישה.

י. בלוך: אנחנו מתחשבים עם האיש מפני הטרדיציה. שהאיש הוא העיקר במשפחה. לו הייתה לנשים אפשרות להתאסף הן היו מתחשבות בעיקר בחברות. דורש השתתפות האישה בבחירות.

דבורה: דורשת זכות בחירה לאישה.

ש. דיין: מציע כי כל המשתתפים באספה בלי הבדל מין משתתפים בבחירות.

א. יפה: אין אנחנו ממאנים לשתף את האישה בבחירות אלו מפני הטעם שלאשה אין זכות בחירה. לדבר כזה אין מקום בתוכנו. הטעם הוא זה: על פי רוב משתווים האנשים והנשים בדעתם על הגברים. חילוקי דעות יש רק בנוגע לנשים. ואם הגברים יחליטו ביחס למשק יהיה הרבה אי-צדק בדבר. יחידת הבחירה צריכה להיות המשפחה ולא הפרט (מחברת פרוטוקולים, תרפ"ב, 22, ארכיון נהלל).

בהסתמכה על חנה ארדנט טענה קייט מילט (מילט, 1970), שהפוליטיקה המינית משיגה את עליונות הגברים באמצעות חברות של שני המינים לדפוסים פטריארכליים המובנים על ידי שלושה רכיבים הקשורים זה בזה: מזג, תפקיד וסטטוס. אלה שנוטים לאמץ תפקידי שליטה מגיעים לכך בעיקר מפני שמעודדים אותם לפתח מזג של שליטה. באספה ניכרת התפיסה הסטריאוטיפית הנוגעת למזגן של הנשים ובולטת ההפחתה בערכן וביכולותיהן לצד ההבנה שיש לנשים זכות לשוויון בין המינים. ישראל בלוח קיבל את שתיקת הנשים באספה משותפת לנשים ולגברים בהבנה, כאילו הייתה חלק ממזגן, וטען שלו היו נשים נפגשות ביניהן ללא נוכחות הגברים, היו מביעות את עמדתן ואת צרכיהן. באספה זו בולטת הפאסיביות של הנשים, תכונה שהיא פרי חינוך וחברות, שלא הביעו את דעתן או את מחאתן, למעט דבורה דיין, שדרשה נציגות נשית. לימינה עמד שמואל בעלה שטען שאם אפשר לסמוך על שיקול דעתן בעניינים הקשורים למשק המשפחתי, אין זה ראוי לשלול מהן את זכות ההצבעה. בדבריו אלה ביקר שמואל דיין למעשה את הגישה המסורתית לפיה הגבר הוא הדמות העיקרית במשפחה וראה בה את המקור לאי-השוויון. ישראל בלוח קיבל את שתיקתן באספה משותפת לנשים ולגברים בהבנה כאילו הייתה חלק ממזגן וטען, שלו היו נפגשות ביניהן ללא נוכחות הגברים, הן היו מביעות את עמדתן ואת צרכיהן.

מעניינת במיוחד היא עמדתו של א. יפה, המלמדת על הפער בין תפיסה ליברלית ובין הקושי לשנות עמדות מושרשות בדבר ערכה ויכולותיה של האישה: בחוברת "ליסוד מושבי עובדים" כתב הוא עצמו בזכות שוויון בין נשים לגברים, אולם באספה שנועדה להתוות דרך בחיי המעשה, קבע שלכאורה אין לנשים כישורים מתאימים ודי ידע בחקלאות, והציע להתחשב רק בכישוריו של הגבר. אמנם בהמשך דבריו חזר בו יפה מעמדתו הנחרצת אך צידד בעליונותם של הגברים כאשר קבע, שבלאו הכי במערכת הזוגית מקבלות הנשים את דעת הגברים, אך למען "הצדק הפואטי" אי-אפשר לגזול מהנשים את זכותן לבחור. אפשר אפוא לומר, שלמרות הצהרותיו על שוויון זכויות לנשים, יפה לא האמין בכל ליבו ביכולתן של הנשים להיות שותפות להליך הדמוקרטי במושב. שתיקת הנשים בזמן האספה לנוכח דעתנותם של הגברים אפשרה את יתרון הגברים על הנשים.

הדיון בשיטת הבחירות הדמוקרטית מעלה קושי נוסף: מנקודת ראותן של "נשים-לבד", מתן זכות הצבעה לשני בני הזוג ולא לנציג מכל יחידת משק הכפיל את כוחם של בעלי המשקים המשפחתיים לעומת כוחן של "נשים-לבד" והעמיד אותן מלכתחילה בעמדת נחיתות. יתרה מכך, כוחם של הגברים בקביעת ההחלטות היה רב משל הנשים. במחקר תיבחן השאלה באיזה אופן השפיעה שיטת הבחירות על ההחלטות הקשורות לגורלן ולגורל משקיהן של "נשים-לבד", והאם היה מי שייצג את דעתן בהחלטות אלה.

4.3 עמדת הנשים כלפי שיתופן במוסדות במושב ומחוצה לו

לדעת החוקרות גבי אסס ורחל הרץ-לזרוביץ', היעדר השתתפות מספקת של נשים בספרה הציבורית נבע מהחשש מפני האישה הלאומית המודרנית, החורגת מהתפקיד הבלעדי של היות אם הבית (אסס והרץ לזרוביץ', 2011). דעה אחרת הציגה החוקרת בת-שבע מרגלית-שטרן. לדבריה, הסיבה להיעדרותן של נשים מן המרחב הציבורי במושב הייתה בדידות האימהות לילדים צעירים, שלרוב היו מהגרות שטיפלו בילדיהן בלי תמיכת בני המשפחה המורחבת או בן הזוג. בדידות זו יצרה מסכת חיים קשה, מנעה מהנשים להשתתף בחיים הציבוריים וגרמה להן לחוש שחיהן הם רק "הד לחיי החבר" (כצנלסון מצוטט אצל מרגלית שטרן, 2009, 212). בראיון לכבוד צאת חוברת מיוחדת ליובל שנים למושב כפר-יהושע הציגה שלומית שמחוני את הרגשתה באשר לבעיה זו:

שוויון האישה צריך להתבטא בערך העבודה. אם מעריכים כל עבודה בערך השווה, אין קיפוח. למרות שאליעזר עבד תמיד בציבור לא הייתה לי הרגשה שעבודתו שווה יותר מעבודתי אני. עבודתי נחשבה באותה רמה וחשיבות כעבודתו. אך נשאלת השאלה – בכל זאת הוא ההולך לשיבה ולא אני (שמחוני מצוטט אצל אמיתי, 1982, עמ' 133).

אף שבעבודה חשה שמחוני שוות ערך לבן זוגה, היא הביעה התמרמרות על שקולה לא נשמע במוקדי קבלת ההחלטות שנגעו גם לה. עמדה דומה הציגה חסיה קופרמינץ מכפר יחזקאל, שקראה לנשים להניח לפסיביות הטבועה בהן ולמצוא דרכים לשנות דפוסים אלה:

השקענו את המרץ ביצירת המשק ובטיפול בילדים, בשעה שהחבר השקיע ממרצו בענייני הציבור. זאת היא אחת הסיבות לפסיביות הציבורית שלנו. אנחנו יודעות שיש עוד סיבות: נחלת הדורות, פסיכולוגיה מסוימת. אנו מצטערות על העובדות האלה אבל אין להתבייש בהן משום שאנו לא אשמות בהן. אנו רק רוצות לאחוז באמצעים כדי להשתחרר ממצב זה. (קופרמינץ, 1939, 81).

לפי רחל שרעבי מרבית הנשים במושב סברו שהן אינן מתאימות לפעילות ציבורית. הייצוג הנמוך של הנשים בוועדות עשוי ללמד, שהן עצמן בחרו בגברים מתוך אמונה שהם מתאימים יותר מהן לעשייה הציבורית (שרעבי, 2013). בהרצאה שנשאה שרה קפלן מכפר יהושע (קפלן, ת"ש), היא ציינה שבעבודות הציבוריות המעשיות שאינן דורשות הבעת דעה פומבית כמו העזרה ההדדית לא התלוננו הנשים על עומס העבודה במשק ובבית ומילאו את תפקידן במרץ ובמסירות.

ב-1939, כשמונה עשרה שנים לאחר הקמת המושב הראשון, הציעה חסיה קופרמינץ מכפר-יחזקאל לפתור את שאלת הדרת הנשים ממוקדי קבלת ההחלטות באופן ממוסד ומערכתי: קופרמינץ ראתה צורך בחוקה שתחייב נציגות של נשים בכל הוועדות במושבי העובדים משתי סיבות: ראשית היא סברה שאם הדבר אינו נקבע מראש לא נבחרות נשים לוועדות במושבי העובדים משתי ענייניהן אינם מטופלים. שנית, אף על פי שקופרמינץ ריכזה את הפעילות למען הקמת ועדת חברות במושבים, ואולי כיוון שהייתה מעורה היטב בנושא, לא האמינה ביכולתה הגורפת של ועדה כזאת לגרום לחברות להשתתף בפעילות הציבורית (קופרמינץ, 1939).

4.4 הדרת הנשים ממוקדי קבלת ההחלטות ותוצאותיה

ממחקרים עולה שרק לאחר מאבק עיקש של נשות המושב התקבל "עיקרון הנציגות היחידה" לפיו הייתה חובה לבחור בחברה אחת לפחות לוועד כדי להבטיח שקול הנשים יישמע. בדרך כלל נבחרו הנשים לוועדות שנחשבו ל"נשיות" כמו ועדת חינוך וועדת תרבות ועזרה הדדית, שהלמו בעיני הגברים את תכונותיהן "הטבעיות", אך לא לוועדות המשקיות שבדרך כלל אוישו רק בידי גברים (מרגלית שטרן, 2013; שרעבי, 2013). במחקר תיבחן מידת יעילותו של "עיקרון הנציגות היחידה" בפתרון בעיותיהן של "נשים-לבד".

בת-שבע מרגלית-שטרן הראתה במחקרה שאף שאנשי המושב השכילו לשפר את תנאי העבודה בענפי המשק המשפחתי, לא זכה משק הבית לפיתוח והתנהל בתנאים ירודים (מרגלית-שטרן, 2013). נציגות בלעדית של גברים בוועדות הכלכליות הקנתה להם שליטה בלעדית בהקצאת המשאבים. בהיעדר נציגות נשית בוועדות אלה לא היה מי שיזהה בזמן הדיונים את הצרכים ואת האינטרסים של הנשים ויגן עליהם. על כך כתבה שושנה ליבמן מכפר יחזקאל:

ישנם במושב כמה ליקויים סידוריים הניתנים לתיקון, ואפשר להקל בהרבה על עול האישה בענפי הבית ובמוסדות בציבוריים. זמן רב משקיעה האישה בענפי הבית, במטבח, באפיה, כביסה וכו'. על ידי סידור נוח יותר של הענפים שהזכרתי או על ידי שכלולים בענפים יוקלו חייה (ליבמן, תש"א, 20).

לדברי ליבמן לא הוענקה תשומת לב מספקת לשיפור תנאי עבודתן של הנשים בספרה הפרטית. בנושא הדרתן מהניהול הכלכלי כתבה שרה כפרי מכפר יהושע:

לגבי נציגות בחברה היה תמיד קושי. החברים לא היו מוכנים לשתף חברים בעניינים כלכליים. לעומת זאת בוועדת תרבות, חינוך ועזרה הדדית הייתה ההשתתפות ניכרת ולפעמים אף מכרעת. ובכל זאת קיימנו נציגות מתמדת של נשים בהנהלת הכפר (כפרי מצוטט אצל אמיתי, 1982, עמ' 165).

דבריה של כפרי מאששים את הטענה שהדרת נשים מתפקידי ניהול בוועדות הקובעות הייתה נורמה חברתית במושבים, והגברים הם שמנעו את כניסתן של הנשים לתפקידים בוועדות הכלכליות. עם זאת הקפידו בכפר יהושע על נציגות נשית בהנהלת המושב.

לא רק בתוך המושב נוהלו המוסדות בידי הגברים, אלא גם בארגוני תנועת המושבים ובמוסדות תנועת העבודה (פוגל ביז'אוי ושרעבי, 2013). כך, למשל, הביעה דבורה דיין מנהלל מורת רוח מהדרתן של נשים מוועידת מגדלי הפלחה. דיין, שהייתה במשך שנים רבות "אישה-לבד" בעת שבו זוגה יצא לשליחויות שונות (דיין ד, תשי"ז), תבעה לשתף את הנשים בוועידת מגדלי הפלחה משני טעמים: ראשית, כבעלת המשק סברה שזכותה להכיר את תפקידיו של אחד מהענפים החשובים שהמשפחה מתפרנסת ממנו ואת מקומה של הפלחה לעומת ענפי המשק האחרים. שנית, דיין דיברה מתוך ניסיונה האישי כשטענה שבעת חרום תצטרכנה הנשים להחליף את הגברים בענף הפלחה (דיין ד', 1939). מדבריה עולה שהדרת הנשים מהוועדות, מהמוסדות ומההתכנסויות השונות עלולה הייתה לפגוע לא רק במעמדן כשותפות מלאות במשק המשפחתי, אלא גם בתפקודן של המשק בשעה שהגבר נעדר.

הנשים הודרו לא רק מהוועדות במושבים ובתנועת המושבים, אלא אף מהמוסדות החיצוניים שטיפלו בתנאי החיים במושבים. חסיה קופרמיץ כתבה:

יש עוד מוסדות שהם מחוץ למסגרת המושבים והארגונים. לדוגמה, הוועד לענייני חינוך [...] ועד השנה לא הייתה בו חברה. ואם היא נכנסה הרי זה הודות למועצת הפועלות. בהנהלת קופת חולים לא הייתה חברה [...] והנה - תנובה. אנחנו החברות העובדות בלול ויוצרות אותו. האחריות לאיזון התקציב ברפת, בגינה, היא עלינו ובכל זאת בתנובה – יודעים אנחנו התמונה מהי. בוועידת מגדלי העופות באו חברות הקבוצות בטענות אל אליעזר יפה בעניין ביע"ף¹ והפצת התוצרת. הוא ענה להן: "מה אתן באות אלי בתביעות? אתן שולחות את הבחורים והם מחליטים כך (קופרמיץ, 1939, 84–85).

קופרמיץ הלינה על כך שהנשים לא נוקטות יוזמה ואין נציגות נשים בוועדות שמחוץ למושבים שקבעו מדיניות, אלא בזכות התערבות מועצת הפועלות. בפגישה עם א. יפה העלו הנשים טענות שונות. יפה הטיל על הנשים את האחריות למצבן והוכיח להן, ואולי גם לעצמו, שאם תרצנה להשיג את שלהן עליהן לנהל את ענייניהן מול המוסדות במישרין ולא בתיווך הגברים.

¹ ראשי תיבות: ביצים, ירקות, עופות ופירות.

4.5 התארגנות נשות המושבים

לעזרתן של נשות המושבים נחלצה מועצת הפועלות, שביקשה לשלול את דגם האישה המסורתית ולהבנות במקומו דגם חדש של אישה עצמאית, עובדת ומיומנת, בעלת משפחה ושוות חובות וזכויות לגבר. בפעולותיה למען שוויון זכויות לנשות המושבים ערעה מועצת הפועלות על חלוקת התפקידים המסורתית שהייתה מקובלת במושבים, ומחתה על האילוצים החברתיים והאידיאולוגיים שבעטיים נדחקו הנשים למרחב הפרטי (מרגלית-שטרן, 2013).

ב-1926 הכירה מועצת הפועלות בהיעדר קשר מספק בינה ובין הנשים בהתיישבות. שאיפתה הייתה להגדיל את שורותיה ובכך להעמיק את השפעתה. עם זאת רק ב-1939 הוחלט במועצת הפועלות על הקמת ועדת חברות בכל אחד מהמושבים, שנועדה לשמש חוליה מקשרת בין הנשים במושבים ובין מועצת הפועלות. מטרת ועדת החברות הייתה לתת לנשים במה כדי שתוכלנה להשמיע את קולן ולבטא את מצוקותיהן ואת דרישותיהן, וליזום פעולות לשיתוף החברות בחיים המשקיים והחברתיים במושבים. את ועדות החברות במושבים שניהלה חסיה קופרמיניץ מכפר יחזקאל, הדריכו פעילות ותיקות בעלות ניסיון כמו פרחיה איזנברג מירקונה ורחיה פרימן מכפר ביל"ו (מרגלית-שטרן, 2013). ברשימתה *בדבר המועלת* תיארה קופרמיניץ (קופרמיניץ, 1939), כיצד בזכות התארגנותן של החברות קיבלו הנשים דריסת רגל בהתוויית מדיניות המוסדות. הן דנו בינן ובין עצמן בבעיות שעלו על הפרק והציעו הצעות לפתרון. כך השתפרה יכולת הביטוי שלהן, גבר ביטחונן העצמי ועלתה יוקרתן הציבורית. ההתארגנות שיזמה מועצת הפועלות העצימה את הנשים הפעילות ואף תרמה ליציאתן של עוד נשים אל המרחב הציבורי. עם זאת, כפי שתיארה קופרמיניץ, ההצלחה שנחלה מועצת החברות בכפר יחזקאל לא הייתה לנחלת כל המושבים.

4.6 הקמת מוסדות לטיפול בגיל הרך

תחום שעליו נלחמו נשות המושבים ולא בא על פתרוננו באופן משביע רצון היה הקמת גני ילדים. בוועדות החברות דנו הפעילות ביצירת תשתית רחבה לעזרה הדדית לאימהות כמו עזרה בת שבועיים לאחר הלידה או סיוע במקרים של מחלה או היעדרות של האם בשל עבודת חוץ. ועדות החברות פנו למועצת הפועלות בבקשה לסיוע בהקמת מעונות יום לתינוקות ומימון הזנה משותפת לילדי הגן ובית הספר. כיוון שמועצת הפועלות לא הייתה משופעת בתקציבים קבעה שעל אף אופייה המגדרי, יש בבקשה זו עניין לכלל הציבור ולכן היא באחריות מוסדות ההסתדרות. למרות זאת החליטה מועצת הפועלות לסייע לפי עיקרון לאומי-סוציאלי, שהעניק העדפה למושבים שמצבם הכלכלי והביטחוני היה קשה. הוסכם שהגשמת תכנית כזאת עשויה לתרום ליציאת הנשים מהמרחב הפרטי לציבורי ולהקל על ההתנגשות בין העבודה במשק ובין הטיפול בילדים. במושבים קמו מתנגדים לתכנית שגרסו שהטיפול בילדים וחינוכם צריך להיות באחריות האימהות בלבד (מרגלית-שטרן, 2013). ל"נשים-לבד" שכל עול המשק היה מונח על כתפיהן, הייתה עזרה בטיפול בפעוטות שזקוקים להשגחה צמודה בעלת משמעות רבה.

דוגמה למהות העזרה שקיבלו אנשי המושבים ממועצת הפועלות בנושא גן ילדים אפשר למצוא בפנייתו של נחמני מכפר-ויתקין למועצת הפועלות: בדבריו ניכרת מצוקה קשה, שכן גן שהוקם אצלם במושב הצליח להחזיק מעמד שלושה חודשים בלבד ועמד בפני סגירה. מארבעים וחמישה ילדים שנרשמו התקבלו רק עשרים ילדים, כך שמצוקתן של האימהות העובדות במושב נפתרה רק בחלקה. לפיכך דרש נחמני ממועצת הפועלות להגדיל את תקציב הגן (נחמני, 1938). על אופיו של המוסד שהוקם ועל החרדה מפני סגירתו כתבה לאה פקר מכפר-ויתקין. כמו נחמני הדגישה גם היא בדבריה את הקשיים שהיו כרוכים בניהול המוסד. בהיעדר אמצעים ותקציבים

היה ציוד הגן, שלוקט בקושי, בלתי מספק ובלתי הולם לשימוש. לא היה בו מטבח ולא מיטות, והילדים שהו בו רק בין השעות 8:00–12:00, כך שהגן לא סיפק מענה ראוי לאימהות העובדות (פקר, 1938). גם במושבים אחרים עלתה שאלת היעדר סיוע מספק לגני הילדים. את האכזבה מאזלת היד בנושא ביטאה סופי לוי מבית חנן, שהציעה שתנועת המושבים ומועצת הפועלות תשתפנה פעולה ביניהן בעניין זה (לוי, תש"א). בתחום הטיפול בגני הילדים במושבים היה אפוא הישגן של מועצת הפועלות חלקי בלבד. כאן עולה השאלה מדוע תנועת המושבים כגוף שייצג את המושבים לא העניק סיוע בנושא כה כאוב, שהיה מקל על תנאי העבודה של האימהות במושבי העובדים. מלבד זאת חשוב דיון זה להבנת מצוקתן של "נשים-לבד", אימהות לילדים קטנים שהיו צריכות להתמודד עם עומס המטלות ללא עזרה.

4.7 המאבק על זכות החתימה על החוזים מול המוסדות המיישבים

אחד המאבקים הקשים ביותר שניטש במושבים היה בנושא החתימה על חוזה החכירה בין הקרן הקיימת וקרן היסוד ובין בעלי המשקים המשפחתיים. קייט מילט (מילט, 1970) ראתה במשפחה מוסד יסודי בפטריארכיה. לגישה, המשפחה בפטריארכיה היא המתווכת בין הפרט ובין המבנה החברתי ומשמשת סוכנת של החברה הרחבה. האב מוגדר כראש המשפחה והמונח שבו מגדירים את הקשר בינו ובין משפחתו הוא "בעלות", כלומר הבעלים של המשפחה והסמכות המייצגת את המשפחה אל מול הרשויות.

בת-שבע מרגלית- שטרן (מרגלית שטרן, 2013), הראתה כיצד במושבי העובדים החל מיום הקמתם ב-1921, נהגו ראשי מנהיגי המוסדות המיישבים לפי הגישה המסורתית וראו בגברים ראשי המשפחה ובעלי הקניין, כלומר בעלים בלעדיים של המשק המשפחתי, והם לבדם חתמו על חוזה החכירה. בראשית שנות השלושים ולאחר מאורעות תרפ"ט עם הרחבת מפעל הקמת היישובים החקלאיים ובהם יישובי השרון, מישור החוף ויישובי האלף, "התעורר במועצת הפועלות הצורך להאיץ את המאבק ולפעול להחתמת הנשים על חוזים אלה.

משמעות אי-השוויון המגדרי בסוגיה זו הייתה שמבחינה משפטית ניתנה לגבר שליטה בלעדית בנכסי המשפחה ואילו האישה הייתה למעשה במעמד של שכירה במשק, שהוגדר מלכתחילה על ידי מקימי המושב כמשק משותף לה ולבן זוגה. התוצאה הייתה שהנשים נושלו מזכויות הקניין בעת גירושין או כאשר נידונו זכויות ירושה. במקום שוויון בין בני הזוג חל פחות בערכה של האישה כיוזמת, מארגנת ומוציאה לפועל של תכנית העבודה המשותפת במשק המשפחתי (מרגלית שטרן, 2013).

הנשים במושב נצטרכו לקבל לכאורה את הסכמת הבעל לכל פעולה שנעשתה במשק ובבית. לפי הגישה המסורתית הייתה הרעייה זכאית למזונות, לכסות ולדירה בתמורה לעבודתה. כך למשל היה יכול הבעל לאסור על אשתו לארח את בני משפחתה, למעט במקרים כמו לידה או אירועים משפחתיים חשובים. אם הבעל נפטר, לא הייתה האישה זכאית לרשת את הרכוש המשותף או אף את מחציתו, אלא אם כתב זאת הגבר במפורש בצוואתו (מרגלית שטרן, 2013). תקנות אלה לא סיפקו הגנה ל"נשים-לבד". שיקומה של אישה שהתאלמנה או התגרשה, בין שבמשק המשפחתי ובין שמחוצה לו, היה תלוי ברצונם הטוב של מוסדות המושב והמוסדות החיצוניים כגון מוסדות לאשראי או קופת חולים. "אישה-לבד" שכן זוגה יצא לשליחות מטעם המוסדות לא יכלה, על פי החוק, לנהל בעצמה את המשק שלה והייתה נתונה לחסדי מוסדות המושב, שנוהלו בדרך כלל בידי גברים.

רוב הגברים במושבים הזדהו עם מאבקן של הנשים והביעו את תמיכתם בהן. בשל סירובם של המוסדות החיצוניים לבקשת הנשים, הצטרפו הגברים למאבקן. בראיון ל"קול ישראל" סיפר ראובן יפה, בנו של אליעזר יפה: "אבא ניהל מאבק קשה ועיקש עם קרן היסוד ועם הקרן הקיימת עד שהשיג שעל חוזה החכירה יהיו חתומים שני בני הזוג: הבעל והאישה" (מצוטט אצל בקי, 1978). ב-28 בדצמבר 1931 שלח החבר נחום קרמר, יו"ר הוועד של מושב באר-טוביה, מכתב רשמי אל ברל כצנלסון ובו כתב:

אין אנו יודעים אם כבר ידוע לך עניין חתימת החוזים שבינינו ובין קרן הקיימת וקרן העזרה שחתמו רק הגברים. דבר זה אינו רק עניין של שוויון זכויות שגם זה די חשוב לנו אלא שאלת חיים [...] אין להעלות על הדעת שחברותינו העובדות יחד עם הגבר ונושאות בעול ובסבל תהיינה צפויות למקרים של אי-צדק וסבל [...] (קרמר, מכתב לכצנלסון, 28 בדצמבר, 1931).

במכתבו הביע קרמר הכרה בשוויון שבין בני הזוג ובקשיים שעמדו בדרכם המשותפת במשק המשפחתי. הוא הציג את עניין החתימה כ"שאלת חיים" הניצבת מעבר לסוגיית השוויון המגדרי, ועמד על הצורך להבטיח את עתידן ואת גורלן של הנשים במושב. בהיותו יו"ר ועד המושב, ייצג למעשה בעמדה זו את דעת הרוב במושב. מלבד זאת, המכתב סימן את הצטרפותו של ועד מושב באר-טוביה למאבק ארצי של המושבים למען זכויות החברות.

המוסדות החיצוניים סרבו למלא את בקשתן של הנשים בטענות שונות ומשונות. כך למשל הציגו נציגי הקק"ל את כפל החתימות כסרבול מיותר. לטענתם, התביעה לרשום את המשק על שם שני בני הזוג לא הייתה אלא עקרון חסר משמעות מעשית. לעמדה זו היה שותף המרכז החקלאי. אף שמזכיר ההסתדרות, דוד רמז, הודיע ב-1934 שלא יתנגד למאבקן של הנשים, יחסו כלפיהן מלמד על אדישות ועל חוסר הבנה למצבן (מרגלית שטרן, 2013). עדה פישמן, שהייתה פעילה בראשות מועצת הפועלות, תיארה בדיעבד משא ומתן ארוך ומייגע. היא התייחסה אל הנימוק שחתימת הנשים עלולה לסרב את החוזה כאל תרוץ מופרך והביעה מחאה נגד הדעה המסורתית המקובלת לפיה הוכר הבעל כ"אישיות האחראית" במשפחה (פישמן, 1962). רק ב-1934, לאחר מאבק ממושך, הושגה זכות החתימה לנשים על חוזה החכירה. סוגיית החתימה על החוזים מעידה על הקושי הרב בשינוי עמדות מושרשות, וכן על נחישותן של הנשים לפעול ולהילחם ולא לוותר על זכויותיהן ועל מטרותיהן.

החוקרת בת-שבע מרגלית-שטרן הראתה כיצד קשה מכולן היה מצבן של "נשים-לבד" אלמנות וגרושות. לא פעם היה על מועצת הפועלות להתערב בסכסוכים שבתוך המשפחה ואף להזכיר שזכותה של האישה להיות בעלת רכוש. בהיעדר מעמד מול המוסדות המיישבים עלה החשש שנשים אלה לא תוכלנה להמשיך ולהישאר במושב. עניין זה קיבל משנה תוקף בעת המאורעות שהתרחשו בשנים תרפ"ט, תרצ"ו–תרצ"ט, כאשר היו פגיעות רבות ברכוש ובנפש. עיקר הבעיה נבעה לדעת מרגלית-שטרן מכך ש"עבודת אשת איש הוכרה כחובתה ואילו הכרה במעמדה השווה לא הייתה חובתו" (מרגלית שטרן, 2013, 215). דברים אלה מלמדים שבין מועצת הפועלות ובין חברות המושבים הייתה שותפות עקיבה ומתמשכת, במאמץ לתקן אפליה מגדרית מצד המוסדות המיישבים והמוסדות החיצוניים, שהדירו בשיטתיות את הנשים ומנעו שוויון זכויות ביניהן ובין הגברים.

נשות המושבים נתקלו באפליה על רקע מגדרי על כל צעד ושעל והיה עליהן לעמוד על המשמר בנושא זכויותיהן. ב-1945 כתבה חסיה קופרמינץ מכפר יחזקאל כתבה על האפליה כלפי נשים שננקטה במרכז קופת חולים, שם מצאו לנכון לשלם דמי מחלה רק לחבר ולא לחברה. תקנה

זו, הסבירה קופרמינץ, נבעה מאינטרס מובהק של קופת חולים לחסוך בדמי המחלה, כך שתצטרך לשלם רק לחבר חולה, היות שהחברות חלו יותר מהחברים. את דרישתה לשוויון הצדיקה קופרמינץ בנימוק שהקרן הקיימת וקרן היסוד הכירו באישה כשוות זכויות לגבר במשק המשפחתי, ומכאן שעל אחת כמה וכמה גם על קופת חולים, ששמשה בעיקר את החברות, לנהוג כך (קופרמינץ, תש"ו). במחקר תיבחן השאלה באיזו מידה זכו "נשים-לבד" שנפלו למשכב בעת ניהול המשק לעזרה הדדית או לפיצוי כלכלי.

4.8 הכשרה חקלאית לנשות המושבים

עד להקמת המושבים הראשונים נשים מעטות בלבד זכו להכשרה חקלאית ורק עם הזמן הכירו בנחיצותה. שרה קפלן מכפר יהושע התריעה על כך שהמחסור בתקציב לקורסי הכשרה במושב והיעדר הבנה בחקלאות היו בעוכרי בעלי המשקים המשפחתיים (קפלן, תרצ"ט). ויצ"ו ומועצת הפועלות נענו לאתגר. חיה פרימן הייתה חברת מושב כפר-ביל"ו שנמנה עם ההתיישבות החדשה ובו גברים רבים יצאו לעבודות-חוץ. בוועדת החברות המרכזית של מועצת הפועלות שיבחה פרימן את ויצ"ו על שהשכילה לבוא לקראת החברות, שהיו מרותקות לבתיהן ולמסקיהן ולארגן עבורן הדרכה בתוך המושבים. עם זאת טענה פרימן שההדרכה לא הייתה מספקת ולכן פנתה אל מועצת הפועלות להצטרף ליוזמה. נוסף על העמקת הידע בענפים הקיימים היא ביקשה להרחיב את ההדרכה ללימוד ענפי חקלאות חדשים, להכרת דרכים לשיפור התפוקה בענפים ולהבנת כדאיותם הכלכלית (פרימן, 1940).

באותו כנס אמרה שרה קפלן מכפר-יהושע, מושב מ"ההתיישבות הכבדה" הוותיקה יותר, שהתמקצעות בנושאי החקלאות הייתה ללא ספק מעצימה את הנשים במושבים, משפרת את כישוריהן כחקלאיות וכמנהלות המשק המשפחתי, מרחיבה את יכולותיהן לשאת ולתת בדיונים בוועדות המקצועיות ומצמצמת את הפער ביניהן ובין הגברים (קפלן, תש"א). מצד הנשים בכל המושבים הייתה אפוא דרישה רבה להעמקת ההדרכה החקלאית. בשביל "נשים-לבד" הייתה ההכשרה החקלאית בעלת משמעות מיוחדת. בדרך כלל התקשו נשים אלה לפתח בכוחות עצמן את הענפים שנחשבו לגבריים והיו רווחיים יותר. לימוד ענפי חקלאות חדשים היה עשוי להרחיב את אפשרויותיהן להתפרנס בכבוד. כמי שניהלו משקים בעצמן, לימוד שיטות לשיפור התפוקה והתמצאות ברזי הכדאיות הכלכלית היו עשויים להקנות להן עצמאות בתהליך קבלת ההחלטות. שאלת ההכשרה ומשמעותה בהקשר של "נשים-לבד" תידון במחקר.

4.9 הישגיהן של הנשים במושב ומחוצה לו

נשות המושב חשו סיפוק רב מיכולתן להגשים את עצמן כנושאות אחד מסמלי הציונות, כחקלאיות בהתיישבות העובדת בארץ-ישראל, וכאימהות המחנכות את דור ההמשך (ניר, 2001; שרעבי, 2013). בנושא מעורבותן במשק המשפחתי כתבה חסיה קופרמינץ (דרורי) מכפר יחזקאל: "לזכותנו אני זוקפת, שאנחנו לא רק עובדות אלא יוצרות. אנחנו מנהלות. עוד לא קם משק במושב שלא הייתה בו יד החברה בהנהלתו [...] בכל אופן במידה לא פחותה משל החבר" (קופרמינץ, 1939, 82). קופרמינץ ביטאה את גאוותן של נשות המושבים על היותן מנהלות, ועל מעשה היצירה שלו היו שותפות. את היסוד להעצמה נשית בחיי החקלאות במושב העובדים תיארה היטב יחזקאליה (שיינבוים) מבאר-טוביה:

מניסיון שלוש עשרות שנים בבאר-טוביה, ראיתי בעיני מה דמות למשק שהחברה נטתה בו שכם בעבודה יחד עם חברה לחיים. גם במשברים קשים החזיק משק כזה מעמד והתגבר

על מכשולים ואסונות. לדעתי הסיבה העיקרית לכך – באהבה לעבודתנו. אהבה זו חשובה ומפירה בכל שטחי העבודה, על אחת כמה וכמה בחקלאות [...] ומי כאשה מסוגל להעלות את כל נפשו בעבודה? כך היה הקשר אל העגלה מיום היוולדה, אל העץ הגדל לעיני. אפילו קטיפת המלפפונים המפרכת – היה בה מגע הישיר בין האדם לפרי טיפוחיו ומן ההנאה ביבול מבורך (שיינבוים, 1962, עמ' 164–165).

יחזקאליה תיארה שלוש תכונות ייחודיות הקשורות ל"מזג" ו"לתפקיד" של נשות המושב, שבשלבן חשו יתרון על הגברים: מעורבותן של הנשים בעבודה ויכולתן לעמוד במשברים, כושרן המיוחד להתמסר לעבודה בלא גבולות והאהבה האימהית שהרעיפו גם על החי ועל הצומח במשק והיו גורמים מכריעים בהצלחתו.

כאימהות זכו הנשים להערכה וליוקרה בזכות תפקידן כמחנכות דור המשך של חקלאים במושב (שרעבי, 2013). לדעת יעקב אורי הפנמת ייעודם של הילדים כדור הממשיך את דרך חיי המושב, והצלחת משימת חינכם היו תלויות בדוגמה האישית שנותנת האם. לפיכך לא ייפלא אפוא שקליטת בני נוער במשפחות במושבים הייתה בעיקר מפעלן של הנשים בתפקידיהן במרחב הפרטי (אורי, תש"ו).

קליטת בני נוער במושב. חברי המושבים קלטו בבתיהם ילדים ממשפחות נזקקות וילדים מעליית הנוער. על קליטת ילדים ממשפחות נזקקות כתבה דינה רבינוביץ' מכפר-ויתקין:

בכלל מאמצי ההתיישבות העובדת להקלת המצוקה של פועלי העיר והמושבה נעשתה-ביוזמת חברה מנהלל - פעולה של קליטת ילדים מן העיר לימות הקיץ [...] בבואם אלינו היו חיוורים וכמושים, ובצאתם – רעננים וצוהלים. ידענו כי גם שבועות מעטים אלה של חיי כפר יהיו כגרעין בנפשות רכות, גרעין העתיד לנבוט ולשאת פרי (רבינוביץ', 1962, 301).

נראה שעיקר גאוותה של רבינוביץ' וחווית הסיפוק שלה נבעה מכך שבמישור האישי חשה שהנשים תרמו להבראת הילדים ובמישור הלאומי תרמו להיכרות הילדים עם חיי המושב.

ב-1937 נקלטה לראשונה חברת נוער מטעם "עליית הנוער" בנהלל, אחריה נקלטו בני נוער בכפר-יחזקאל וכשנה לאחר מכן בכפר-יהושע (הכהן, 2011). עם הזמן התרחב מפעל הקליטה למושבים אחרים ברחבי הארץ. בין המשפחות הקולטות נמצאו גם "נשים-לבד" שנתמכו למשימה וראו בה מקור לגאווה. כך למשל העידה על עצמה רבקה גרינקר מנהלל, שבחלק ניכר מחיי נישואיה הייתה לבדה במשק המשפחתי, כאשר בן-זוגה עבד בתנובה בירושלים ובתל-אביב. על בעיית המגורים כתבה: "שינסנו את מתנינו ובבתים הקטנים והצנועים נמצא מקום גם לילדינו וגם לילדים אלה. התהלך אז פתגם בנהלל, 'בתינו עשויים מגומי', מכיוון שהיה רצון טוב, התמתחו החדרים ותמיד נמצא מקום למיטה נוספת" (גרינקר, 1976, 107). בביתה קלטה גרינקר נער כבן שש-עשרה מאוסטרליה שעזב אחרי כחצי שנה. על כך כתבה בגאווה: "לימים התברר שהזרע של נהלל נקלט, הוא הצטרף למושב שכן והיה לחבר מצליח" (גרינקר, 1976, 108). אחריו קלטה משפחתה של גרינקר נערה ששהתה בביתם שנתיים ונישאה לחבר נהלל, ואחריה נער יתום מאוסטרליה. למשפחה שהגיעה מגרמניה מסרה גרינקר את הצריף שבחצרה לצורך מגורים. בעיצומה של מלחמת העולם השנייה היא קלטה ילדה כבת עשר מ"ילדי טהראן", נקשרה אליה ואף אימצה אותה לבת (גרינקר, 1976). במחקר נבחנת חווית קליטת בני נוער בידי "נשים-לבד" במושבים.

"נשים-לבד" מתגייסות לצבא הבריטי. במרחב הציבורי חוו נשים מעטות העצמה. מעטות עוד יותר נכנסו לתחום הפוליטי בתנועה ובחברה (שרעבי, 2013). מתוך 65 המושבים בארץ התגייסו לחיל העזר לנשים בצבא הבריטי, ה-Auxiliary Territorial Service, 110 נשים, יותר ממחציתן ממושבי עמק יזרעאל. מרביתן היו רווקות, כ-22 אחוזים מהן היו נשואות ומיעוט קטן מהן היו אלמנות וגרושות (גרנית-כהן, 2013). בהן היו "נשים-לבד" שעזבו משק, בית וילדים לטובת המאבק.

עד מלחמת העולם השנייה לא ניתנה לנשים דריסת רגל בתפקידי הגנה פעילים. סמלי התרבות והאתוס הציוני היו מזוהים עם גבריות, והחובה להקריב חיים למען האומה החדשה הנבנית בארץ ישראל הייתה מוטלת על הגברים בלבד. עם הקריאה לנשים להתגייס לצבא הבריטי, התאפשר להן לראשונה ללבוש מדי צבא. אף שהתפקידים שהוקצו להן לא היו בשדות הקרב והן שימשו תומכות לחימה בלבד כמו אפסנאיות, מבשלות, פקידות או מפעילות קשר, ראו הנשים בגיוסן הזדמנות להשתתף במאבק הלאומי ולשאת את סמליו וכך לזכות בשוויון בין המינים. במישור האישי היו בקרב נשים אלה שראו בגיוס הזדמנות להרפתקנות. אחרות התגייסו עקב משברים ובעיות אישיות, ויש שראו בגיוס דרך לצאת ולראות עולם. היו נשים במושבים שחשו כקרבן לנוכח היעדרו לתקופות ממושכות של בן הזוג, שמילא תפקיד ביטחוני בשעה שהן המשיכו לשאת לבדן בנטל המשק המשפחתי. נשים אלה חשו שעם הקריאה לגיוס נשים לצבא הבריטי, הגיע תורן לצאת למרחב הציבורי ולתרום את חלקן לחברה (גרנית-כהן, 2013).

פרק ב: רווקה במושב העובדים

1. רווק או רווקה? - לא אצלנו!

בחיבורו ליסוד מושב עובדים (יפה, 1947) מחה אליעזר יפה כנגד המסורת שהסמיכה את הנשים אל שולחן בן זוגן והדירה אותן מהזכות להיות בעלות קניין עצמאיות. לפי תכניתו של יפה יכלו רווקים וגם רווקות לקבל לידיהם יחידת משק. אולם במושב העובדים הותאמה המערכת הארגונית לחברה של משפחות, שבה זוג הורים וילדיהם מעבדים את המשק המשפחתי (שרעבי, 2013).

למרות דבריו של יפה, אולי בגלל הכישלון של הקואופרציה במרחביה, רווקים ורווקות לא התקבלו במושב בעין יפה. מלכתחילה היו אנשי המושב ערים לאפשרות שמשקים יוצאי דופן יכבידו על המערכת הארגונית, הכלכלית והחברתית וביקשו למנוע זאת. לאחר ניסיון של כעשרים וחמש שנים במושב, שיקף יעקב אורי את דעת חבריו לדרך באותה העת: מבחינה חברתית ראה אורי בתופעת הרווקות דבר מה זמני, שחייב להשתנות מעצם תפיסת המשק כיחידה משפחתית. מבחינה משקית הוא סבר שמשקים כאלה לא יוכלו לשאת את עצמם מבחינה כלכלית. משק הרווק פיגר בענפי החצר והבית ומשק הרווקה פיגר בענפים המרוחקים מהם (אורי, תש"י). ראייה זו נבעה מקבלתו של אורי את חלוקת הענפים המגדרית כדבר המובן מאליו. לדעתו, הפתרון המיטבי למצב זה היה להתחנך ולהקים משפחה.

על היחס כלפי הרווקים במושב כתב גם דוד ברש מכפר יהושע: "כשנפטרו אחרוני הרווקים מרווקותם, והפרוצעס [התהליך] היה מהיר למדי" (ברש, 1982, עמ' 9). השימוש במילה "נפטרו" בהקשר זה מעיד שכדי להתקבל כשוויים במושב העובדים מיהרו הרווקים להינשא. לדברי שלמה בן עזר, בבבלפוריה לא היה מקובל לקבל רווקים למושב ומי שרצה לקבל נחלה היה צריך להינשא (בן עזר, ראיון אישי, 4 ביוני 2012). כדי להתקבל לבית חנוך, מושב שהוקם במישור החוף ב-1931, היה על המועמד להיות: "נשוי או עומד להינשא" (שורק, 2011, עמ' 18). ברשימה בשם: "אין כלה? – אין משק בבית חנוך", סיפרה רינה גרסיאני הררי: "לאבא הייתה בעיה, הוא עדיין היה רווק [...] לפני שנתנו לו את המשק אמרו לו [...] יוסף, אם לא תתחתן תוך שנה, המשק יחזור אלינו ואתה חוזר להרצליה" (שורק, 2011, עמ' 72). דוגמאות אלה מלמדות שחברי המושבים לא האמינו כלל שרווק או רווקה יכולים לנהל משק במושב בכוחות עצמם בהצלחה.

בנהלל היו לבטים רבים בנוגע למתן משק לרווקה. עם הקמת המושב ביקשו הרווקות תחיה ליברזון ושרה מלכין לקבל לידיהן משק חקלאי בנהלל. שרה מלכין לא קיבלה לידיה משק מאחר שהודיעה מלכתחילה שאין בכוונתה להינשא. באספת החברים שהתקיימה בנושא משק לתחיה ליברזון אמרה חנה מייזל, שהייתה באותם ימים חברת נהלל, מייסדת ומנהלת בית הספר החקלאי לבנות במקום: "אני איני רואה את האפשרות לסידור משק כזה. האישה תצטרך לקנות את הכול ואין חשבון לגדל עופות ופרות כשצריך לקנות הכול בשבילן. בכל זאת אין רשות לקחת ממנה את הזכות להתקיים על ידי עבודה במשק שלה. צריך לתת לה להקים משק לפי רצונה". להקמת משק כזה התנגד החבר צָצָר. לעומתו טען אליעזר יפה שיש לאפשר לליברזון להקים משק עם ענפי החצר (פרוטוקול אסיפת חברים נהלל, ג' באב, תרפ"א). החברים התנגדו מאחר וחששו שהן לא יוכלו לעבד את המשק בכוחות עצמן והעסקת פועל שכיר הייתה כרוכה בהוצאה כלכלית כבדה מדי (פרוטוקול ישיבת ועד נהלל, 10 במאי, 1921). מכל האמור לעיל עולה שאף שאנשי נהלל חששו שליברזון לא תוכל לעמוד במשימה, הם חשו מחויבים לה אידיאולוגית. בשל חששותיהם הם לא

אישרו לשלוש רווקות נוספות שביקשו להצטרף, לקבל לידיהן משק במושב. לבד מניסיונה של תחיה ליברזון לא נמצאה עדות אחרת לקיומו של משק של רווקה במושב העובדים. בכפר-יחזקאל ידעו ותיקי המושב לספר שבאחת האספות הראשונות התקבלה החלטה לא לקבל רווקות למושב.

2. מניעה של תחיה ליברזון להצטרף למושב

תחיה ליברזון (1886-1974) נולדה בדוינסק שברוסיה ועלתה לישראל בשנת 1905. ליברזון הצליחה להפר מוסכמות והייתה בין הנשים הראשונות שעבדו בפרדסי פתח תקווה. משם נדדה ליברזון לחוות כינרת (דליקה) והצטרפה אל "קבוצת הכיבוש" באום גיוני. בין השנים 1912-1913 עבדה בחוות מגדל, בסגירה ובמרחביה. לאחר מכן עברה לדגניה (גדון, תשל"א; ליברזון, 1970). במהלך יותר מחמש עשרה שנות חייה בארץ טרם בואה לנהלל צברה אפוא ליברזון ניסיון לא מועט בחיי שיתוף ובעבודת החקלאות.

בשנותיה הראשונות בארץ נלחמה ליברזון על זכותה לעבוד בחקלאות, התנסתה בעבודות שונות ובהם גם עבודות קשות ומפרכות. בשדה הפלחה תפסה מקומה לצד הגברים בעבודה שהוכרה כמתאימה לנשים, באיסוף התבואה וניפוייה. בספר זיכרונותיה *פרקי חיים*, שנכתב מנקודת ראות של כארבעים שנים לאחר התרחשות המאורעות המתוארים, סיפרה כיצד הטיפה לאיכר רווק מפתח תקווה שחובה עליו להינשא כדי שתהיה לצדו אישה שתשמש עזר-כנגדו, תטפל במשק הבית, תפתח משק עזר קטן לידו שיספק את תצרוכת המשפחה, תסייע בעבודות השדה, ותטפח גינת נוי כדי שיהיו פרחים בבית (ליברזון, 1970). סיפורה מלמד על השקפתה בנוגע לתפקידי האישה במשק החקלאי. עם בואה למושב שאפה ליברזון להקים משק המבוסס על ענפי לוואי חקלאיים: רפת, לול וגן ירק. מדברים אלה אפשר ללמוד שמלכתחילה לא התכוונה ליברזון לפתח משק ככל המשקים המשפחתיים, אלא שאפה לשמור על מקומה ועל מעמדה במושב כפי שהיה מצופה מכל אישה אחרת.

בעיני עצמה השתייכה ליברזון לסוג הנשים המונעות מתוך בחירה חופשית ומתוך חופש רצון: "ישנו סוג [...] של נשים [...] [ה]שואפות לעבוד וליצור [...] על פי האיניציאטיבה והכישורונות שלהן [...] אישה כזאת אינה מוצאת ואינה יכולה למצוא סיפוק נפשי בקבוצה [...] מתוך חיי הקבוצה באתי לרעיון המושב" (ליברזון, 1970, 129). הגשמתה האישית, סברה ליברזון, תבוא רק בדרך של חיי יצירה עצמאיים שאינם מתאפשרים בחיי הקבוצה. לכן קסם לה רעיון מושב העובדים. במישור הפוליטי שמה לה ליברזון למטרה לפעול למען שוויון זכויות בין נשים לגברים ולהשתלב כ"אישה-לבד" במושב: "ראיתי עצמי עומדת יחידה בחזית זו של שוויון זכויות לאישה והחלטתי להתמיד בעבודה זו", ו"לסלול דרך לאישה בודדת בהתיישבות" (ליברזון, 1970, 127, 137). עם זאת היא לא פסלה על הסף את האפשרות שתינשא ביום מן הימים.

קודם להקמת נהלל, בח' בחשוון תר"פ (1920), התכנסה האספה הראשונה לייסוד מושב העובדים בעין-גנים. אווירת ההתלהבות לקראת עבודת יצירה משותפת ששררה באסיפה גרמה לליברזון לחוש תקווה באשר לסיכוייה למצוא את מקומה במושב העובדים. היא ביקשה לברר, למשל, אם במידה ותינשא ביום מן הימים, תוכל לקבל תוספת קרקע לשטח. לשאלתה ניתן פתרון שאף נרשם בפרוטוקול. עקב התמיכה והרצון הטוב שהפגינו חבריה האמינה ליברזון שאם תצטרף למושב תוכל להסתמך על יחסים של עזרה הדדית: חבריה יעזרו לה בעבודות הקשות והיא תסייע בידיהם במקומות שנחוצה בהם יד אישה. כן האמינה שמשקה יותאם ליכולותיה (ליברזון, 1970; וראו גם מסמך מ-1923, ארכיון נהלל, 2760/0009; מסמך מ-4 בינואר 1929, 2674/0009).

3. חייה של ליברזון במושב הלכה למעשה

בהיותה רווקה כבת שלושים וחמש, יצאה ליברזון עם חבריה לייסד את נהלל (כרמל-חכים, 2007). בספר זיכרונותיה *פרקי חיים* ייחדה פרק לחייה בנהלל שכותרתו: "חברה במושב העובדים הראשון", ובו גוללה את סיפור מאמציה להשתלב במושב ולהתקיים מיגיע כפיה (ליברזון, 1970, 119–138). מנקודת מבטה תיארה ליברזון כיצד עקב מצבה המיוחד נתקלה בשרשרת לחצים, יחס מפלה וקיפוח כלכלי. סיפורה שהחל בציפייה ובכמיהה להגשים חלום, הסתיים בשבר כלכלי, נפשי וגופני (שרעבי, 2013). ב-1932, לאחר התנסות קשה ומרה, מכרה ליברזון את משקה ועזבה את המושב (ליברזון, 1970).

זהו אפוא סיפור החלום ושברו. לאחר שבע שנות חיים בנהלל כתבה במכתב לוועד המושב: "האמנם גדול עוונתי מנשוא על אשר העזתי לרצות להיות חלוצה במושב, לאחר שהייתי שש עשרה שנה פועלת בודדת, ולסלול על ידי זה דרך לעוד עשרות חברות ואולי לעוד מאות?" (ליברזון, מכתב לוועד, 4 בינואר, 1929). השימוש במילים "האמנם גדול עוונתי..." בלשון סגיי נהור ממחישות את גודל האכזבה של ליברזון מחבריה. עם זאת בכל שנות חייה בנהלל הייתה ליברזון נחושה לממש את שאיפתה להקים משק של רווקה במושב העובדים, ובכוח זה עמדה בקשיים הרבים שעמדו בדרכה. בכסלו תרפ"ב נקראה ליברזון להצטרף אל הגברים שהקימו את התשתיות במושב נהלל, שם עסקה בבישול בשביל הרוקח והמהנדס. את פרק הזמן הזה תיארה ליברזון ברגשות מעורבים. אף שהמקום היה שומם והתנאים היו בו קשים, בלי כבישים ובלי רשת מים ואוהלי בדואים פזורים בו, דיווחה ליברזון שחשה מאושרת. עם זאת כבר למן הגיעה למושב היא הבינה שמבחינה חברתית חייה שם לא יהיו קלים. חבר הוועד שהוביל אותה אל אוהל מגוריה הצביע על מיטת הברזל הגבוהה ואמר: "קנינו מתוך כוונה תחילה – שלא תהיי קרובה מדי לאדמה" (ליברזון, 1970, 121). אפשר לפרש משפט זה בתמימות, כדאגה אמתית שהביע החבר כלפיה או כהומור שחור של מי שחייהם היו קשים מנשוא, אך בד בבד אפשר לראות בו גם עקיצה לרווקה שאין מעוניינים בחברתה ובהשתלבותה בעבודת האדמה במושב. כך או כך משפט זה לא נשא בחובו הבטחה לעתיד טוב וצינן את התלהבותה של ליברזון.

4. להיות רווקה בחברה של בעלי משפחות

יחסיה של ליברזון עם חבריה היו תוצר של הקושי לקבל רווקה חקלאית למושב. בעיתון היתולי שפורסם בנהלל לרגל מסיבת חנוכה נאמר בין השאר: "לרווקים במושב יש שלוש אפשרויות: להינשא, לצאת מדעתם או להתאבד" (ליברזון, 1970, 76). לאחר קריאת העיתון בפומבי לא העזה ליברזון להצטרף יותר לשירה ולמעגל הרוקדים, אף שאהבה לשיר ולרקוד. מילים אלה גרמו לה לחוש ביתר שאת את היותה יוצאת דופן במושב, להסתגר בתוך עצמה ולהימנע מלהשתתף בחיי החברה.

בכל עת שנזקקה ליברזון לעזרה ולפתרונות במשקה, דרשו ממנה חברי המושב "להכניס חבר למשק" (ליברזון, 1970, עמ' 126), הציעו לה שידוכים והציגו זאת כתנאי לקבלת זכויות כמו תקציבים לפיתוח המשק. בהקשר זה העלתה ליברזון ביקורת נגד התפיסה השמרנית: "המושגים הישנים ביחס לאישה קמו לתחיה, בלי עזרת חבר אינני יכולה לקבל שום זכות" (ליברזון, מכתב לוועד, 4 בינואר 1929). עקב כך חשה ליברזון שבמקום ללכת לקראתה ולעזור לה לקדם את משקה, עמדו חבריה בדרכה והציקו לה: "הדבר ניקר בי והפריע למנוחת נפשי" (ליברזון, 1970, עמ' 122).

5. יחס הגברים ליכולותיה של ליברזון כאישה חקלאית

לדברי ליברזון, למרות ניסיונה רב השנים בחקלאות נהגו בה הגברים במושב בהתנשאות ובפטרונות והמעיסו בערכה וביכולותיה. כך, למשל, כאשר קיבלה את הפרה הראשונה שלה חשה שמחה גדולה וגאוה אין קץ, וכשחלבה אותה בפעם הראשונה הרגישה שהיא "מניחה אבן-יסוד למשק החקלאי של האישה העובדת היחידה במושב" (ליברזון, 1970, עמ' 122). ליברזון החשיבה עצמה ל"חולבת פרות מומחית" (ליברזון, 1970, עמ' 81), אך כיוון שהפרה תקפה אותה, ניסה החובש שחש לעזרתה ללמד אותה פרק בהלכות התנהגות עם פרות, ניסיון שלא צלח מאחר שגם אותו תקפה הפרה. יתרה מזו, בזמן שחלבה באו אנשי המושב לחזות בה, נעמדו מסביבה ופרצו בצחוק והיא נעלבה ופרצה בבכי. אמנם היא לא ויתרה על שאיפתה לעצמאות, נלחמה על כבודה והצליחה לגבור על הפרה, אך בינתיים ריננו חברים בנהלל שאין היא מסוגלת לחלוב ושעליה למצוא שותף למשק. רק לאחר שנסעה לכמה ימים ומישהו מהמושב החליף אותה בחליבה, הגיעו החברים למסקנה שאין לתלות את האשמה בה אלא בפרה. עקב מקרה זה, שהסב לה צער רב, נמנעה ליברזון מלהביט בפניהם של אותם חברים או להיכנס לחדר האוכל, שהיה משותף עדיין באותם ימים. דוגמה זו ממחישה היטב את הניסיון של הגברים במושב להפחית בערכה של ליברזון כדי לשמר את החלוקה המגדרית המסורתית ולהנציח את עליונותם. הניכור בין ליברזון ובין חברי המושב הלך והחריף.

6. ניכור, בידוד ובדידות במושב

עקב התקריות החברתיות נמנעה ליברזון מלהשתתף גם באירועים פרטיים שהוזמנו אליהם חברי המושב והבידוד החברתי שבו הייתה נתונה הלך והעמיק. כך, למשל, שכשנערכה מסיבת ברית-מילה, היא לא העזה להיכנס אל בית החוגגים משום שחשה שלועגים לה ומפנים לה עורף (ליברזון, 1970). הניכור ביחסיה הבין-אישיים הגיע לשיאו בשנה האחרונה לשהותה בנהלל, כשעמדה למשפט על העלבת חבר בשעת האספה הכללית וננזפה. במקרה אחר טען פועל שעבד במשקה, שבכל פעם שתבע את שכרו היא העליבה אותו ואף השליכה על הרצפה בחמת זעם שעון ואמרה לו שיוכל לקחתו (פרוטוקול אסיפת הוועד נהלל, 33 במרץ 1931). התנהגויות אימפולסיביות כאלה הן אולי תוצר של אופי אך הן גם מלמדות על יחסיה הטעונים ורוויי הכעס של ליברזון עם חברי המושב ועל ייאושה העמוק עד כדי אבדן שליטה עצמית.

כיוון שלא חשה חופשיה להיכנס לבתי החברים הייתה ליברזון בודדה וביתה היה ריק מאדם: "באו עלי ימים של דיכאון [...] בודדה אני, ולא היה מי שיעמוד לי במצוקתי [...] אין לי בית להיכנס אליו" (ליברזון, 1970, עמ' 130). כדי להירגע הייתה יוצאת מביתה ומקיפה את המושב בהליכה. שנתה נדדה בלילות ופעמים חששה שמא תיפגע בעצמה. דבריה של ליברזון מלמדים על מצוקה גדולה, בדידות תהומית ותחושת אין מוצא.

הציפיות ליחס חברי ועזרה הדדית בינה ובין חבריה התבררו כלא מציאותיים. כך כתבה

לחברי הוועד:

אתם חברי נהלל הלוחמים תמיד בעד זכות האישה [...] ושתמיד אמרתם שאני אהיה שווה אתכם בסידור המשק – רק בצורה אחרת [...] [מבקשת] להשתדל להקל עלי את תנאי הסידור [...] ותתנו לי אפשרות להסתדר שאוכל להתקיים כמו כל חבר [...] אני צריכה להתאמץ ולעמוד על נפשי נגד אלה שצריכים היו לעזור לי" (ליברזון, מכתב לוועד, ללא תאריך מדויק, 1923).

ליברזון הייתה אפוא מאוכזבת מחבריה שלא עמדו בהבטחתם, והתחננה שיתייחסו אליה בהבנה ויאשרו לה להקים משק שונה משל בעלי המשפחות, על פי יכולותיה, כדי שתוכל להתקיים בכבוד. אלא שחברי הוועד לא שעו לבקשותיה.

חברי נהלל גילו חוסר רגישות כלפי ליברזון כאשר ב-1924 הכניסו אל ביתה את הרופא, ד"ר מלכין, בהבטחה שהסידור הזמני יהיה תקף רק לחודשיים. ואולם גם לאחר שמונה חודשים עוד התגורר ד"ר מלכין בביתה והיא פנתה לוועד בבקשה למצוא לו סידור אחר מאחר שפיזרה את חפציה במקומות שונים. כיוון שמצבה הכלכלי היה קשה, נהגה ליברזון לבשל אוכל ולהגישו לעובדים שונים בביתה בתמורה לתשלום (ליברזון, מכתב לוועד, 3 באפריל 1924). בשל מגורי הרופא בביתה נפגעו פרנסתה של ליברזון וזכותה לפרטיות. כך הופרו ערכים שלשמים עזבה את הקבוצה ופנתה לחיי מושב, והיא חשה מיותרת בביתה. באין בתי מלון או פתרון דיור אחר נהגו לשכן אורחים ועובדים בבתי החברים. יתכן אפוא שחברי נהלל פנו אל ליברזון כחלק מנוהג זה או שחשבו שכאישה תוכל לטפל ברופא ולארחו. אפשר שראו בה ישות מוחלשת שאפשר לנצלה, ואולי באופן תמוה לא שמו לב שפרנסתה נפגעת – על כך לא נמצאו עדויות.

ליברזון הביעה את כעסה ואת ייאושה כלפי הוועד במילים קשות: "אני מודה מאד ל(ה)מועצה בעד החסד הגדול שעשתה אתי, אני פניתי בדרישה צודקת [...] אחרי שתי שנים של התיישבותי היו חברי המועצה צריכים להתבייש להציע לי 'סידור' כזה" (ליברזון, מכתב לוועד, 4 בינואר 1924), ובמקום אחר כתבה: "כנראה לא אכפת לכם שתימצא ביניכם חברה הגוועת בחוסר כל" (ליברזון, מכתב לוועד, כ"א בתשרי תרפ"ד).

לעתים היא איימה שתגייס לעזרתה אנשים מחוץ לנהלל כדי שיעזרו לה במלחמתה מול הוועד, אף שצעד כזה, לדבריה, היה מסב לה צער ותחושת בגידה בחבריה (ליברזון, מכתב לוועד, י"א בתשרי תרפ"ד). דבריה אלה מלמדים על מצוקה רבה ושוועה להקשבה ולסיוע. הדברים יצאו מכלל שליטה והיו למלחמת קיום.

בצר לה חיפשה ליברזון תמיכה, סיוע ועידוד אצל הקרובים לה. אביה, שבבואו לארץ נחרד מהשינוי לרעה שהתחולל במראָה, לא תמך בה כלל וכלל משום שהחשיב כפי הנראה את מעשיה לחסרי תועלת, דבר שהסב לה צער רב: "לאחר שש עשרה שנות עבודה בארץ ישראל, נודע לי שאת מתגוררת באוהל. כשיעברו עוד שש עשרה שנה תודיעי לי שאת מתגוררת ברחוב" (ליברזון, 1970, 122). עם זאת שלחו לה בני משפחתה בחו"ל מדי פעם בפעם כסף וכך חילצו אותה בעתות מצוקה כלכלית. מלבד זאת אין בידינו עדויות על טיב יחסיה עם בני משפחתה.

לצד זאת, בעתות משבר, סייעו לה לא פעם גם שכניה אליעזר שוחט ורעייתו שושנה (ליברזון, 1970), וסוניה וישראל בלוך, שהיו חבריה משכבר הימים ושותפים כנים לבעיותיה האישיות. כך, כשהייתה חולה, נכנסה סוניה לביתה והכינה לה מרק, וישראל תמך בה במלחמתה כנגד מוסדות המושב ועודד את רוחה (בלוך, ראיון אישי, 6 ביולי 2015, נהלל). חובש המושב נחלץ לעזרתה בעת מחלתה והפעיל לחץ על מוסדות הכפר לדאוג לה לחופשה בדחיפות. גם חברים אחרים במושב שהאמינו בצדקת דרכה או חמלו עליה, תמכו בה לעתים, ולאחר מאבק קשה במוסדות המושב על פיתוח משקה בירכו אותה על ניצחונה. על כך הייתה ליברזון אסירת תודה לחבריה (ליברזון, 1970).

גם חבריה מדגניה שמרו עמה על קשר ותמכו בה: בתקופה שהייתה שרויה בדיכאון עמוק שלווה במחשבות אובדניות, הגיעה אל ביתה בהתערבות חברה מדגניה, חיותה בוסל ושהתה עמה ימים אחדים. אחריה באה יעל גורדון ונשארה עמה כשבועיים עד שהשתפר מצבה הנפשי.

כשזכתה במאבקה מול מוסדות המושב ברכוה חבריה מדגניה. כשהיה עליה לצאת לחופשת הבראה מחמת תשישות יתר סייעו בידיה, וכשעזבה את נהלל, הזמינו חבריה להשתכן בדגניה (ליברזון, 1970). קבוצת דגניה הייתה אפוא מקור עידוד וביטחון לליברזון ונעשתה לביתה השני.

7. המלחמה על התאמת המשק ליכולותיה של רווקה

לפי קייט מילט (מילט, 1970) כל מעשה או דפוס התנהגות בתחום האישי הוא בעל משמעות פוליטית חשובה במאבק לשינוי הסדר המגדרי. רבים מההבדלים בין המינים, לדעתה, אינם מבוססים על הבדל ביולוגי אלא הם תוצאה של הבניה חברתית: הילד מפתח את דפוסי המחשבה וההתנהגות על פי ציפיות שהמגדר מציב בפניו. ליברזון הייתה מוכנה להילחם על האידיאל שלה של משק לרווקה במושב העובדים. אבל מלכתחילה היא הודיעה לוועדת הקבלה שתוותר על ענף הפלחה, כיוון שלא תוכל לעבד את השדה בכוחות עצמה (פרוטוקול ישיבת ועד נהלל, 10 במאי 1921). עקב הוויתור על ענף הפלחה עולה השאלה אם וויתור זה נבע מסיבות ביולוגיות או שמא ליברזון לא הצליחה להשתחרר מדפוסי החשיבה שהכתיבו לה ציפיות המגדר שהובנו בה. כך או כך, בוותור על ענף הפלחה הציבה ליברזון את עצמה מלכתחילה בעמדת נחיתות ביחס לחבריה. אמנם היא שאפה לשמש דוגמה לשוויון מגדרי, אך כדי לצלוח את המשוכה היה עליה לפתור את שאלת התאמת המשק ל"אישה-לבד", כזה המבוסס על הענפים הרווחיים פחות.

בחיבורו *ליסוד מושב עובדים* הציע אליעזר יפה, שהמקימים משק בגפם יקבלו מגרש ועליו יוקמו הבית, מבני בעלי החיים, גן הירק ועצי הפרי. יפה קבע שיחידת המשק של הרווקים תהיה שווה למגרשי המשקים המשפחתיים, אך השטח המיועד לגידולי השדה עתיד היה לכלול חמישה עשר דונם בלבד, כדי להתאימו ליכולתו של עובד יחיד. עוד קבע יפה ששטח משק הרווקים ייקבע סופית במהלך חמש השנים הראשונות לייסוד המושב (יפה, 1947). בעת חלוקת המגרשים במושבים הוקצו הקרקעות לבעלי המשפחות, לרווקים ולעובדי הציבור לפי תכנית סדורה מראש.

על אף חלוקה זו שהציע יפה התקשו במוסדות המושב שניהלו גברים לוותר על עליונותם על הנשים. על ליברזון היה להילחם על גודל יחידת המשק שלה. בשנה השנייה לייסוד נהלל, בעת חלוקת הקרקעות, הוחלט להקנות לה מעמד של בעלת מקצוע ולא של חקלאית, ובתוקף זאת להקצות לה חמישה דונמים של קרקע בלבד. לעומתה קיבלו הרווקים במושב יחידות משק בהיקף שתאם את תכניתו של יפה. בסופו של דבר הוחלט שליברזון תשתתף בהגרלה על המגרשים, אך תקבל מגרש ושטח לנטיעות ללא פלחה (פרוטוקול אסיפת חברים נהלל, 19 במאי 1922). חלוקה בלתי שוויונית זו של קרקעות קוממה את ליברזון.

בעת הדיון בעניינה, נמצאו בחברי נהלל אף כאלה שלטשו עיניים אל אדמותיה: כך נתן חופשי וטובה חופשית, שהיו חברים בקבוצה שביקשה להקים בנהלל שכונת צמחונים (בלוך י', ראיון אישי, 6 ביולי 2015, תיק ראיונות, ארכיון נהלל), פנו אל הוועד בבקשה בכתב לקבל לידיהם את אדמותיה, "אם נכון הדבר שמסרו לנו, כי בתוקף מצבה המיוחד [של תחיה ליברזון] תצטרך סוף סוף לעבור לצורת התיישבות של בעלי מקצוע [...]". (חופשי, מכתב לוועד, 6 בפברואר 1924, ארכיון נהלל, 0010/2371). מעבר לעלבון ולקיפוח שחשה ליברזון, עולה כאן ברור יחס לא חברי ובלתי הוגן כלפיה, המחזק את הסברה שהיו בין חברי המושב כאלה שביקשו לנשלה מזכויותיה, דבר שהעמיק את תחושת הניכור והבידוד שלה.

על אף כל זאת ליברזון לא ויתרה על זכויותיה. לאחר מלחמה עיקשת הוחלט לשתפה בהגרלה על המגרשים כמו שאר הרווקים בנהלל. עמדתה הייתה נחרצת: "מחיתי נגד העוול [...]

קשרתי מלחמה עקשנית נגד ועד המושב" (ליברזון, 1970, עמ' 124). מדבריה של ליברזון עולה תחושה קשה של אי-צדק והתגייסות למלחמת קיום כבר מראשית ימיה בנהלל. ועתה עמדה בפניה שאלת ארגון המשק ופיתוחו.

לדבריה של ליברזון לא באה לה העבודה בנקל. שלא כבמשק המשפחתי שם היו ענפי המשק באחריותם של שני בני הזוג (שרעבי, 2013), נשאה ליברזון בעול ענפי המשק לבדה. ועד המושב לא סייע לה בארגון משקה באופן שיתאים ל"אישה-לבד". בחוברת ליסוד מושב עובדים הציע אליעזר יפה להקצות למשקי הרווקים מכסה כפולה של בעלי חיים שתזונתם אינה מרובה, כמו כבשים, עזים ועופות (יפה, 1947). לפי דוחות האיננוטר במשקי נהלל מ-1924, כלל משקה של ליברזון רפת ובה פרה ערבית אחת, לול תרנגולות קטן ובו 35 עופות, שני אווזים ושני ברווזים, 3-4 דונם מטעים ו-1.5 דונם כרם. משקי הרווקים הגברים היו דומים למשקה בגודלם, אך כללו גם פרד ושותפות בכלי העבודה שנועדו להקל על העבודה (ארכיון לבון, תיק נהלל, 312/206 – 314). כך יכלו הרווקים לפתח את ענף הפלחה ובאמצעותו סיפקו את המזון לבהמות ולבעלי הכנף במשק (שרעבי, 2013).

הפרד סייע לשנע משאות כבדים והיה אפשר לרתום אותו לכלים חקלאיים ולעבד בעזרתו את הקרקע. במשקי הרווקים, כמו במשקים המשפחתיים, קצרו הגברים תלתן לבעלי החיים במקצרה רתומה לפרד והובילוהו למשק בעגלה רתומה (שרעבי, 2013). ליברזון לא נרתעה מטיפול בפרה תוקפנית אך ייתכן שוויתרה על פרד עקב הבנייה חברתית, שלפיה נשים אינן מטפלות בבהמות גדולות. המשמעות של היעדר בהמת עבודה במשק הייתה, שהיה עליה לקצור תלתן באמצעות חרמש שלוש פעמים ביום ולאסוף אותו בשלושה שקים, שליברזון גררה מהשדה אל הרפת על גבי שולחן הפוך. לדבריה, אנשים שראו אותה במעשיה חלפו על פניה בשתיקה (ליברזון, 1970).

לכאורה היו אנשי המושב מחויבים לעיקרון העזרה ההדדית וכאמור, ליברזון ציפתה לכך ואף הסתמכה על עיקרון זה. אלא שבמקרה שלה היה צורך בעזרה קבועה שלוש פעמים ביום ואולי אף יותר. אילו נעזרה בפועל שכיר בקביעות היה נפגע עיקרון העבודה העצמית, כך שלמעשה לא היה לה מוצא אחר. ואולם מדבריה ניכר שהפתרון היצירתי שמצאה לשינוע הירק לרפת גרם לה לחוש חריגה ופחותת ערך מחבריה, שככל הנראה חשו מבוכה מול מראה עיניהם.

נראה שרבות מההחלטות הקשורות במשקה היו קשורות בניגוד בין האינטרסים של מוסדות המושב לחסוך בהוצאות ולהבטיח שההשקעה לא תרד לטמיון, ובין שאיפתה של ליברזון לפתח את משקה על פי הבנתה. ומעבר לכך בולט בתיאורה הקושי של ועד המושב לעמוד בהבטחותיו: כדי שתוכל להתקיים מהמשק קבעו מוסדות המושב בשנה השנייה לחברותה שם שיש להוסיף למשקה שתי פרות גזעיות, להרחיב את הלול ולהתקין לה מדגרה עם גופי חימום לשלושים אפרוחים, לגדר חלקה לגן הירק ולהוסיף לה שלושים דונם למספוא (ארכיון לבון, תיק נהלל, 312/206-314). אולם על אף כל ההבטחות האלה היא קיבלה מהוועד סכום זעום שהספיק לה לרכישת פרה חולבת אחת בלבד. היו אלה "שנות מאבק קשות" עבורה (ליברזון, 1970, 132), משום שהיה עליה לנהל מלחמה מתמדת על זכותה לפתח את המשק שלה ולהתאים אותו לצרכיה של "אישה-לבד". במכתב שכתבה לוועד המושב האשימה ליברזון את מוסדות המושב בחוסר התחשבות ובאזלת-יד בכל הנוגע לבניית משק לרווקה (ליברזון, מכתב לוועד, 4 בינואר 1929). "כמה כוחות השקעתי בפיתוח המשק, רק אלוהים יודע", כתבה (ליברזון, 1970, עמ' 127).

לדבריה, חברי הוועד התנכלו לה ולא היו קשובים לבקשותיה. ליברזון ביקשה לבסס את משקה על ענפי החצר: לול גדול לצד גן ירק, מטע ורפת קטנה (מכתב אל הוועד, מ-1923, ארכיון

נהלל, 2760/0009 ; מכתב אל הוועד, מ-27 ביולי 1924, 2691/0009 ; מכתב אל הוועד, מ-6 באוקטובר 1928, 515/0010).

פעם אחת הקציבו לה חברי הוועד שישים לירות לשם רכישת פרד ועגלה אף שלא רצתה בכך. כשביקשה להמיר את ייעוד התקציב לבניית לול, נענתה בשלילה. בפעם אחרת ביקשה ליברזון הלוואה לבנות לול במקום לרכוש פרה. בתחילה הובטחה לה הלוואה, אך לתדהמתה נודע לה שהוצאה מרשימת מקבלי הלוואות מחשש שלא תוכל להחזיר את החוב (מכתב אל הוועד, מ-24 בינואר, 1929, ארכיון נהלל, 0009/2764).

ייתכן שהחלטות הוועד נבעו מחשש שההכנסות מענף הלול לא יכסו את הוצאות בניית הלול, ואולי התקשו חברי הוועד להתגמש ולהקצות לליברזון ענפים שיהלמו את מצבה המיוחד. אין בנמצא עדויות או פרוטוקולים באשר להחלטות אלה. כך או כך, ליברזון נחלה מפח נפש במלחמה ממושכת ומתישה שניהלה נגד חברי הוועד, ויצאה כנגדם בסדרה של האשמות. ליברזון האשימה את חברי הוועד בחוסר התחשבות ובסחבת בעניין בניית לול גדול מהמקובל שנמשכה שנים אחדות. עקב כך, במקום להתרכז בפיתוח המשק היה עליה לעסוק ב"פרנסות שונות". כך למשל כיבסה לבנים וניהלה מטבח בשביל בית החולים בנהלל, שהיו בו שלושים מיטות (ליברזון, 1970). ובעניין פיתוח המשק היה עליה להתחנן על נפשה :

[אני מבקשת] שתתנו לי אפשרות לסדר את הלול [...] יש לי עופות זקנות ואני צריכה להשיג אפרוחים ואין לי אפשרות [...] אמרתם שאני אהיה שווה אתכם - רק בצורה אחרת [...]. כנראה לא אכפת לכם שתמצאו ביניכם חברה גוועת מחוסר כל [...] אתם שוללים ממנה כל אפשרות [...] להסתדר [...] שאוכל להתקיים כמו כל חבר [...] במקום זה אני צריכה לחשוב מה לעשות בשנה הבאה [...] אני צריכה להתאמץ ולעמוד על נפשי נגד אלה שהיו צריכים לעזור לי (ליברזון, מכתב לוועד, תשרי תרפ"ד 1923, 2760/0009).

לעומת חברים אחרים חשה ליברזון מופלת לרעה. בהיעדר אופק כלכלי הייתה אובדת עצות באשר לעתידה ולעתיד משקה. היא האשימה את הוועד בהחלטה חסרת הגיון להתקין לה לול במבנה הרפת, שלטענתה עלול היה לפגוע ברפת הקיימת ולא לאפשר לה לפתח את הלול :

אני פניתי בבקשה ובדרישה צודקת למועצה לבניין לול קיים למען אוכל לפתח את ענף העופות [...] לא בניין ארעי [...] [ש]רק יפריע את התפתחות הרפת. ואחרי כל הסידורים ברפת אוכל רק להחזיק עופות גדולות אבל לא לגדל אפרוחים [...] אחרי שתי שנים של התיישבות צריכים חברי המועצה להתבייש להציע לפני סידור כזה (ליברזון, מכתב לוועד, 19 בפברואר 1924, ארכיון נהלל, 2755/0009).

מאוחר יותר האשימה ליברזון את הוועד בסיבוך עניינים ובאי מילוי החלטות הוועדה המשקית ואספת החברים מתוך רצון לחסוך בהוצאות, דבר שפגע בסיכוייה לפתח את הלול :

אני מתפלאת מאד שבאתם לסבך עוד הפעם את דבר בניין הלול בשבילי [...] האם לא בררו כבר את העניין מכל צדדיו והעבירו אותו דרך כל מדורי גיהנום? [...] בין יתר הדברים בניית חדר אמון במידות 4x4 מ"ר [...] מחובתכם היה להוציא לפועל את תכנית הוועדה ומחובתכם היה למלא את החלטת האספה [...] החבר לוי בתור מומחה לגידול עופות הזהירני מלבנות מיטת סדום בשביל העופות (ליברזון, מכתב לוועד, 17 ביולי, 1927, ארכיון נהלל, 0009/2744).

כשהציע הוועד להזמין עוד מומחה שייעץ באשר לגודלו של הלול הגיבה: "אתם חושבים לעשות קימוצים על חשבונני" (ליברזון, מכתב לוועד, 17 ביולי, 1927, ארכיון נהלל, 0009/2744). מתוך שאיפה לפתור את שאלת גודל המשק שלה ומתוך חשש לגורל הלול שבנתה עליו את עתידה, לוותה ליברזון כסף מוועד המושב ובנתה את תוספת הבניין לעופות על חשבונה.

לאחר שמונה שנים בנהלל התייאשה ליברזון מחוסר נכונותו של ועד המושב לסייע לה לערוך את השינויים שנדרשו במשקה. כמו כן, הטיל עליה הוועד מיסים בגובה שווה לשאר המשקים אף שמשקה היה קטן יותר ממשק משפחתי. בשל הפיגור בפיתוח המשק ונטל המיסים גדלו חובותיה הכספיים (ליברזון, 1970), והיא פנתה אל הוועד בבקשה להעלות את הנושא לדיון באספת החברים "לאחר שלא מצאתי אצלכם הבנה הדרושה לשאלת סידור משקי ומצב החברה במושב" (ליברזון, מכתב לוועד, 27 בפברואר 1929). היא כתבה, "לא בנקל גמרתי בדעתי להשתרע על 'שולחן הניתוחים' [...] באספות אלה נכחו אורחים מבחוץ" (ליברזון, 1970, עמ' 132).

את ערב האספה עשתה בביתם של שושנה ואליעזר שוחט, שביקש ממנה לא להיות נוכחת בדיון. לדבריה חשה בושה מפני החשיפה ופחד מפני התוצאות: אף על פי כן בדיון זה זכתה ליברזון בתמיכת החברים, ובאסיפה הוחלט שהוועד יממן לה מחצית מהסכום הנדרש לבניית הלול המיוחל, שתשלם רק מחצית מסכום המיסים שהוטלו עליה ועוד סדרת הקלות. לדבריה, אף שלא האמינה בתחילה בהחלטות, לאחר ימים אחדים הותקן לה בית אימון לאפרוחים בבניין הרפת. ההצלחה החזירה לליברזון את האמון בכוחותיה, ומלאת תקווה ומרץ החלה בפיתוח המשק (ליברזון, 1970). אולם בזה לא תמו תלאותיה.

מתוך מחשבה שהנה היא מגשימה את הרעיון שלשמו באה לנהלל, לאחר כשמונה שנים במושב, זכתה ליברזון להקים לול משוכלל ובו מאה וחמישים עופות ושש מאות אפרוחים. אולם אנשי הוועד טענו שעלות בניית הלול גבוהה מן הנקבע וגרמו לסחבת בהקמתו. כדי להחזיק את הלול לוותה ליברזון כספים בריבית מקובלת וערכה שינויים שנמשכו חודשים רבים. היא מכרה את הפרות ותמורתן קנתה פרגיות מזן משובה, ובגאווה כתבה שהלול שלה היה מן היפים במושב. אולם המאמץ שהשקיעה נתן בה את אותותיו ומאמציה גבו מחיר בריאותי. היא חשה עייפות מתמדת, והחובש פסק שגופה נידלדל ושעליה לצאת לחופשה בת חודש ימים (ליברזון, 1970).

בעת היעדרה, עקב מצבה הבריאותי, עמד נושא העזרה ההדדית והערבות ההדדית במושב במבחן המציאות. אף שהרשתה לעצמה לקחת רק כמה ימי חופשה ונסעה לדגניה, חלתה ליברזון בטיפוס הבטן ואושפזה בבית החולים. משם שלחה הוראות לאישה שהחליפה אותה בעבודתה כיצד לטפל בבעלי החיים, במטע ובגן הירק. כשנאלצה עובדת זו לעזוב העבירה את הטיפול במשק לידי אחת מחברות המושב. אולם כשחזרה לבסוף ליברזון למשקה מצאה בעלי חיים מוזנחים ועזובה רבה בכל פינה. עוד חודש ימים שכבה חלשה במיטתה, ואז יצאה במצוות החובש ובמימון הוועד להבראה בת חודש ימים במוצא. עם שובה לנהלל גילתה שהיא מסובכת בחובות. כיוון שלא הייתה יכולה לשכור פועל שיכשיר את אדמת הכרם ואת גן הירק או לקנות אספקה לבעלי החיים, החליטה ליברזון למכור את המשק בעודו פעיל. ליברזון נימקה זאת באמירה אפולוגטית, לפיה איש לא יוכל לומר שאישה גרמה לחורבן כללי של משק במושב (ליברזון, 1970). אמירה כזו מלמדת שליברזון הייתה שבויה בדפוסים פטריארכליים שהוטמעו בה. מבחינת עיקרון העזרה ההדדית עולה שהמושב התקשה לספק את התמיכה הדרושה במקרה של מחלה ממושכת במשק שנשאר בלי השגחת בעליו, לא בעזרה הדדית ולא בערבות הדדית. ומכיוון שאין חוסן בפני מחלות ממושכות, למשק של רווק או רווקה היה סיכוי נמוך לשרוד תקופות של משברים.

8. החלום ושברו

את האשמה למצבה טפלה ליברזון באותה העת על עצמה: "רק אני נכשלת" (ליברזון, 1970, 139). כיוון שחבריה לרעיון המושב התייחסו אליה כאל בת חורגת עלו בה מחשבות אבדניות. מסיבת הפרידה שערכו לה שלושים מחבריה הקלה רק במעט על תחושת הייאוש והיעדר המוצא שחשה. עם זאת החלה להכיר בכך שהכישלון לא היה כולו שלה, אלא תוצאה של יחס חבריה כלפיה. ההשפלה האחרונה שחוותה מצד חבריה למושב העובדים, התבטאה בסכום הכסף הזעום שקיבלה תמורת המשק שלה. לימים נודע לה שהקונה שילם בעבור משקה שלוש מאות לירות, סכום רב מאוד במושגי הימים ההם, ואילו היא קיבלה תמורתו מהמושב רק שמונה עשרה לירות, כך שלמעשה נעשקה. יתרה מזו, במושב הופצה שמועה שהיא קיבלה תמורת משקה חמש מאות לירות וחברים תמחו מדוע אין היא מרשה לעצמה לטייל בארץ ולנוח מדאגות הפרנסה. עד שמצאה את מקומה בחברת "תנובה" שבירושלים, היא השתכנה אצל חבריה בעיר בלי בית משלה, עבדה בעבודות מזדמנות ולעתים רעבה לפת לחם (ליברזון, 1970). חייה של ליברזון במושב הסתיימו אפוא בשבר כלכלי, בתחושה של גזל בעת מכירת המשק ובאבדן קורת גג. כל אלה מלמדים על חוסר יכולתו של המושב להתמודד עם רווקה במושב המנהלת את משקה בעצמה בלי גבר לצדה.

סיכום ביניים: נסיונה של ליברזון מאשש את המסקנה, שלא היה מקום למשק של רווקה במושב בתנאים שהיו קיימים בו באותה תקופה. מתוך הדברים עולה תחושה, שליברזון לא זכתה להקשבה ראויה לצרכיה. שהגברים שניהלו את מוסדות המושב לא האמינו ביכולתה לפתח לול ממנו תוכל להתפרנס בכבוד והצרו את צעדיה. שהאינטרסים של הכלל גברו על האינטרס שלה ליברזון כפרט. מעבר לכך מוכיח הניסיון של ליברזון, שמוסדות המושב ובהם הועדה לעזרה הדדית לא היו מסוגלים לתת מענה הולם למשק שבעליו נעדר מביתו ומעבודתו לתקופה ממושכת. במקרה זה הסיסמה: "בל יהא כושל בינינו" לא עמדה במבחן המציאות. השאלה שתיבחן בהמשך היא, אם אותם דפוסים עלו גם במקרים אחרים של "נשים-לבד".

פרק ג: "אישה-לבד" נשואה

אדם שיצא לשליחות מטעם המושב או התנועה כונה במושבים "עסקן ציבורי". בדרך כלל נשאו במשרות אלה הגברים. שליחים מטעם הציבור יצאו למשימות שונות בחו"ל לתקופות ארוכות. במושבים של "ההתיישבות הקלה" רבו מקרים שבהם אחד מבני הזוג יצא לעבודת חוץ לשם פרנסה. עקב זאת נפל עיקר עול העבודה במשק וניהולו על כתפי הרעיות. צבי ליברמן מנהלל ששירת תקופות ארוכות בתפקידים ציבוריים תיאר את קשייה של רבקה רעייתו:

העסקן הציבורי במושב מקדיש חלק מזמנו לעבודות במשק. אבל כשהוא מגיע הביתה רק בשבתות היא זו שמנהלת את המשק [...]. במצבה של רבקה אין לקנא כלל. הפועל לא תמיד היה מיומן, לעתים חש עצמו בן בית והיה צורך להעמידו על מקומו. ויש שפשוט קם ועזב באמצע והיה צורך לחפש מישהו אחר. לא כל הפועלים היו מעורבים ומסורים לעבודתם. היה על רבקה להדריך את הפועל, לתקן את שקלקל ובנוסף – לספק לו את צרכי הבית: מזון, כביסה או תיקוני בגדים (ליברמן, תשכ"ה, עמ' 55–56).

מדבריו של ליברמן ניכרת הערכה רבה לעמידתה של רעייתו בנטל המשק המשפחתי לבדה. ליברמן תיאר את העול הניהולי של העבודה במשק שהוטל על רבקה – הקשיים עם הפועל, הצורך לפקח על כל פעולותיו וההכרח להכניס אדם זר לביתה. אבל דומה שאלה הם רק חלק קטן מהקשיים שעמם התמודדו "נשים-לבד". בפרק זה יתוארו קשיים אלה מנקודת מבטן של נשים שבני זוגן יצאו לשליחות בחו"ל: דבורה דיין מנהלל שבן זוגה שמואל יצא לשליחות ממושכות לחו"ל מטעם התנועה, אסתר יפה מחרות וציפורה קבצן מכפר-ביל"ו, שבני זוגן יצאו לשרת בבריגדה.

1. נשות מושב עובדים שבני זוגן יצאו לחו"ל

דבורה דיין (1891–1956). דבורה דיין נולדה בכפר פרוחורובקה שבאוקראינה. אביה היה סופר שכתב בעברית וברוסית ופעיל בתנועה הציונית. דיין הייתה חברה בתנועה הציונית הסוציאליסטית. היא למדה באוניברסיטה בקייב ולימדה בבית ספר ערב לילדי פועלים. ב-1913 עלתה ארצה, ב-1914 נישאה לשמואל דיין שהיה חבר דגניה, וב-1921 יצאה עמו להקים את נהלל. במושב הייתה דיין חקלאית במשק המשפחתי ובד בבד פעלה בזירה הציבורית. עם ייסוד נהלל נבחרה לוועד הראשון של המושב, עסקה בהכנת תקנות המושב והביעה דעותיה באספות החברים (דיין, 1968). היא הייתה נציגה במזכירות הארצית של מועצת הפועלות ובמועצה החקלאית בהסתדרות. ב-1937 שימשה צירה בקונגרס הציוני ה-20. ב-1925 יצא שמואל דיין בעלה לשליחות בת כשעה חודשים לפולין מטעם הקרן הקיימת, ב-1929 יצא לשליחות של כארבעה חודשים, ובין השנים 1935–1936 יצא לשליחות קצרות (דיין ד., תשי"ז).

כשיצא שמואל לשליחותו הראשונה הייתה דבורה בתחילת הריונה השלישי ומטופלת בשני ילדים, משה ואביבה, וכן בנערה ציפורה, אחיינית של שמואל שגדלה בביתם. אביבה הייתה אז פעוטה הזקוקה להשגחה צמודה ומשה, לימים הרמטכ"ל הרביעי של מדינת ישראל ושר בממשלה,²

² ראו קישור לאתר הכנסת, הערך משה דיין
http://www.knesset.gov.il/mk/heb/mk.asp?mk_individual_id_t=688

היה אז כבן עשר. באחד ממכתביה לבן זוגה הביעה דבורה צער על כך שבמצבה לא הייתה חזקה דיה, והביעה מורת רוח על שללא בעלה לא הייתה יכולה להרשות לעצמה "להתפנק" (דין ד, תשי"ז, 362), מאחר שכ"אישה-לבד" היה עליה להסתדר בכוחות עצמה בבית ובמשק המשפחתי. אף שהכירה בחשיבות שליחותו של בעלה, ביטאה דבורה את כעסה על שהפקיר אותה במצבה ובשל נסיעתו הפיל עליה עול שהיה הרבה למעלה מכוחותיה. ממכתבים שכתבה לבן זוגה עולה תמונה המשקפת את אורח חייה כ"אישה-לבד" במושב.

אסתר יפה (1897–1977). אסתר יפה נולדה סמוך לעיר פלונסק שבפולין. בבעלות משפחתה היה משק חקלאי. ב-1905 עלתה המשפחה לארץ והתיישבה בפתח-תקוה. אסתר למדה בביה"ס "פיקא" ובגימנסיה הרצליה בתל אביב. ב-1920 נישאה לבן זוגה דב. ב-1930, לאחר נדודים, היו בני הזוג בין מקימי מושב חרות. לזוג ארבעה ילדים: אברהם, שרה, חנה ויוסי. בין אסתר לבעלה שררו יחסים של שותפות ותרומה הדדית. בעיני אסתר המשק המשפחתי קדם לבית, שהיה צנוע ונעדר קישוטים. בתחום הציבורי פעלה אסתר לקידום החינוך במושב. היא טיפלה בטיפוח גינות הניו במרחבים הציבוריים ואירחה ילדים משירותי הרווחה בתל-אביב ומעליית הנוער. בתקופת מלחמת העולם השנייה שרתו בן זוגה דב ובנה אברהם ארבע שנים בצבא הבריטי. בעת זו ניהלה יפה את המשק המשפחתי לבדה. לפי עדותו של אסא בר-טוב ממושב חרות (בר-טוב, ראיון אישי, 5 בינואר 2015), הייתה אסתר הדמות הדומיננטית בבית ובמשק המשפחתי. אף על פי כן מאסופת מכתבים שכתבה לבעלה בעיקר ב-1943, בעת שהייתה "אישה-לבד" במשק המשפחתי, עולה תמונה מעט אחרת.

ציפורה קבצן (1908–1999). ציפורה קבצן לבית פוקופנר נולדה בקובנה שם למדה בגימנסיה העברית והדריכה בקן "השומר הצעיר". ב-1925 עלתה לארץ לבדה ונרשמה לבית הספר החקלאי בנהלל. ב-1928 סיימה את לימודיה והצטיינה בגידול פרחים ועצי הדר. היא עבדה כפועלת בפרדסי חדרה ואחר כך הצטרפה ל"חבורת הדרום" ברחובות, שם הכירה את בן זוגה צבי. ב-1930 נישאו השניים והצטרפו למושב עובדים. ב-1933 היו בין ראשוני כפר-ביל"ו. לזוג שני בנים, יוסי וחובב. במשקם הם גידלו עופות, ירקות ופרחים ונטעו פרדס. לצורך השלמת פרנסה עבד צבי כעוזר מחקר בתחנה לחקר החקלאות ברחובות. ב-1941, בהיותו בן שלושים ותשע, יצא צבי לשרת בצבא הבריטי ובבריגדה היהודית כארבע שנים. בנו יוסי היה אז כבן עשר ובנו חובב כבן ארבע. בשנים אלה החליפה אותו ציפורה במקום עבודתו בתחנה לחקר החקלאות (צפריר, 2013).

ברשימה שפרסמה בחוברת "בית למושב" בשם "האישה התגייסה" כתבה קבצן:

זה כשנה וחצי הוא מגויס – וכאילו שנים עברו [...] בעצם תקופה זו של שנה וחצי - היא המשך של הימים שקדמו להתגייסותו. התלבטות, מלחמה קשה [...] הקריאה לגיוס [...] מי שכוחו במתניו [...] יקום וילך. אין לשבת בבית. הרגשתי שהקרקע נשמטת מתחת רגלי [...] האמת ניתנת להיאמר, כי עיכבתי... בעל משפחה, ילדים, בית משק, גיל קשיש, והעיקר שהפחידני – הבדידות: להישאר יחידה במשק [...] אולם כשהסכנה התקרבה לגבולות הארץ והידיעות על הזוועות והרציחות בגולה הגיעו אלינו – גברה המתחיות גם בבית, הרגשתי שאין בכוחי להתנגד עוד כי יש לתת לבחורינו לעמוד מול האויב. ובו ברגע שאמרתי לו "לך" – כאילו הוקל המשא מעל שכמי. אך הוטל עלי משא ממשי יותר: הדאגה לבית ולמשק – לבדי (קבצן, 1962, עמ' 232).

עד גיוסו של בעלה ניסתה קבצן למנוע ממנו להתגייס משום שחששה לקחת אחריות לבדה על הבית ועל המשק וביטחונה העצמי התערער. אולם כיוון שלא יכלה לעמוד ברגשות האשם לנוכח

הסכנה הצפויה לעם היהודי בארץ ובגולה - התירה לו להתגייס. אז צף ועלה קושי ההסתגלות למשא הכבד שהוטל על שכמה - להיות "אישה-לבד" במשק המשפחתי.

1.1 געגועים ובדידות

מן הנשים הנשואות רב היה סבלן של אלה שבני זוגן יצאו אל מחוץ לגבולות הארץ לתקופות ממושכות והתקשורת עמם הייתה רופפת. כל אחת מהן הביעה את רחשי ליבה על פי דרכה. דבורה דיין כתבה על הגעגועים: "אני מתגעגעת נורא, הבית והחצר נראים לי ריקים" (דיין, תשי"ז, כ"ו באב 1925, עמ' 362), ובמקום אחר כתבה, "אינני יכולה לחשוב על שום דבר חוץ משובד, נוסף לכך מזדחלות כל מני מחשבות טיפשיות על אסונות. בלילות פוקדים אותי חלומות נוראים וביום עצבנות...בזמן האחרון היו גנבות בבתים ואני מפחדת לצאת בערב את הבית. וגם על הילדים הגניבות האלה השפיעו לרע. הם מתעוררים ובוכים בלילות" (דיין, תשי"ז, 1 באפריל, 1926, עמ' 370). געגועים, ריקנות, ציפייה לשוב בעלה, מחשבות, חלומות קשים, פחד להיות לבד ועצבנות היו למנת חלקה של דיין.

אסתר יפה כתבה על הקושי להסתדר בכוחות עצמה: "פתאום נעשה חלל בלב. ריק, משעמם ויש שאתה מרחם על עצמך לפי המסקנות שלך. ככה קרה לי עכשיו. אמנם זה עובר אך זה חוזר מדי פעם בפעם. וזה כפי הנראה הגורם: הגיל, וגם הזמן. ועוד גורם חשוב, אי-הכישרון של האישה להסתדר בחיים. זהו מום שאין לו תרופה ולכן מוכרחים להשלים, לשרוד ולסבול" (יפה, 1943-1945, מכתב לדב, 14 באוגוסט, 1943). ריקנות ורחמים עצמיים שבו והציפוה והיא חשה שהחיים במצבה הם חיי הישרדות ולא התפתחות. בורדייה (בורדייה 2007) הראה כיצד החלוקה השרירותית להביטוס גברי ולהביטוס נשי הוטמעה בעבודת חברות קולקטיבית מתמשכת הנדמית לכאורה כחוק טבעי. כך ראתה את עצמה יפה תלונית מעצם היותה אישה. ומכיוון שהייתה משוכנעת שחוסר כישרונה להסתדר בחיים הוא חוק מן הטבע היא לא עשתה דבר כדי להתגבר עליו או לשנותו. ציפורה קבצן כתבה על התעצמות תחושת הבדידות כאשר הקושי היה רב ולא היה מי שאפשר היה לחלוק עמו רגשות: "קשה מדי המאמץ לשמור על הקיים במשק ולקיים את סדרי הבית לאחר יום עבודה בחוץ. והלב דורש את שלו, לשפוך מריו לפני מישהו. ארבעת קירות הבית מזדקרים דום" (קבצן, 1962, עמ' 232). קשה במיוחד היה הדבר בשבתות, בחגים ובאירועים משפחתיים:

החורף השני מתקרב. הימים קצרים והלילות ארוכים לאין סוף והבדידות כל כך רבה. החגים באים ועוברים, הילדים מרגישים בהיעדרו של אבא. מכל פינות הכפר פורצת השמחה ומגיעה לאוזניהם. בכל בית יושבים בני המשפחה בצוותא מסביב לשולחן ושרים. ורק להם חסר משהו. וכאשר נשאלת השאלה מפי הקטן: מדוע אבא שלי איננו? חונקות הדמעות ואין תשובה (קבצן, 1962, עמ' 233).

קבצן תיארה את קנאתה בבתים אחרים, שבהם הסבו משפחות בצוותא לשולחן החג והשמחה שרתה. למשמע שירתם גברה תחושת בדידותה והחסר, והיא חשה כאב על כך שילדיה עוברים חוויה כה קשה.

דיין תיארה את ניסיונותיה לשמור על שגרה נעימה וללכד סביבה את המשפחה: היא ערכה לבתה אביבה מסיבת יום-הולדת בבית הספר ובערב שבת הזמינה לכבודה את שכניה ואת משפחתה וערכה שולחן מיוחד לחבריה. עם זאת הוסיפה: "בבית - כרגיל בליל שבת - מסודר, אוכל טוב על השולחן, אבל כל זה אינו לוקח את ליבי. חסר אתה" (דיין, תשי"ז, עמ' 382).

בדומה ליפה חשה דיין בדידות וריקנות. לעתים הרגישה שדווקא בחג, בשעה שבה מתבקשת התלכדות המשפחה, מתרחקים ממנה ילדיה והמשפחה מתפוררת: "ערב חג, אני לבדי בבית, מוסיק [משה] נסע לחיפה. לא רצה להישאר בבית. כנראה לא נעים לו עם אימא חולה. ציפורה³ נסעה לתל אביב, [א]ביבה כבר ישנה" (דיין, תשי"ז עמ' 366).

אחרי החג כתבה בתחושה של הקלה: "מוסיק בא ומצב רוחי הוטב. בחג היינו אני עם אביבה. כהן [הפועל, ממלא מקומו של שמואל] גם כן לא היה. אבל לא הצטערתי על שהייתי עסוקה. בלאו הכי לא היה מה לעשות בשעות הפנויות. כל הזמן לבדי" (דיין, תשי"ז, עמ' 363). אמנם נוכחות הילדים בחג הקלה על דיין אך היא לא פתרה את תחושת הבדידות שחשה ואת ההרגשה שבלעדי בן זוגה שעות הפנאי היו ריקות מתוכן ומיותרות.

אף שהייתה אישה חילונית בת העלייה השנייה דווקא בית הכנסת ועולם התפילה שימשו לה מקום מפלט. ביום כיפורים הלכה לבית הכנסת⁴ ובין ציבור המתפללים נעם לה יותר מבכל מקום אחר משום שלדבריה "אפשר היה לבכות שם בגלוי" (דיין, תשי"ז, עמ' 374). געגועיה לבן זוגה התערבבו בגעגועים לבית הוריה. בדבריה אלה הבדילה דיין בין אתוס ההבלגה על הסבל והאיפוק שאימצו אנשי העלייה השנייה ובין החופש שהיה קיים בחברה המסורתית לבטא רגשות ולבכות.

1.2 החרדה לגורל בני הזוג המשרתים בבריגדה

בעת שירותו בבריגדה ביקשה אסתר יפה מבן זוגה במילים שאינן משתמעות לשתי פנים שלא יתגרר בגורל: "דב, הזיכרון שלי נחלש ואיני זוכרת אם נתתי לך מנה או רק איימתי – גם זה טכסיס. אל תשחק יותר מדי במזלך ואל תהיה כל כך תם. אם הצדק אתנו אז נתגבר. החיים שלנו לא מסתדרים כרצוננו אלא כרצון אחרים" (יפה, 1943–1945, מכתב לדב, ללא תאריך מדויק, 1943). על הרגשתה שלה כתבה: "לפי הרדיו והעיתון, אצלי המחר לא כל כך קרוב ופשוט עייפים, לא מעבודה, תאמין לי, אלא מכל המצב. כרגע אין ברירה מלבד לצפות ולקוות" (יפה, 1943–1945, מכתב לדב, 14 באוגוסט, 1943). לבד מעייפות עקב החרדה לגורל יקיריה, הציפייה והתקווה, הביעה יפה גם תחושת חוסר אוניס וייאוש: "עד מחר יכולה אישה להאמין בעל, ובפרט כשהיא בכלל איבדה את האמונה. חיה מפני שחיה, לא חושבת ולא מחכה, מתוך אינרציה וזהו. עובדת, מדברת, מתרגזת, הכול לפי הצורך והיכולת [...] ואני אישה בעלת משמעת, חיה ועושה לפי הרגע" (יפה, 1943–1945, מכתב לדב, 13 ביולי, 1943). " [...] ועד מתי אינני יודעת. לשמור על הכוחות? למה, אם יהיה בשביל מה ולמה? [...] ואתה תמיד טוען: לא לדאוג!" (יפה, 1943–1945, מכתב לדב, 13 ביולי, 1943). יפה התקשתה לשמור על כוחותיה וחשה שהיא פועלת מתוך הרגל, משמעת עצמית ובלי מחשבה, כאוטומט.

כאשר יצא צבי קבצן לבריגדה, החליפה אותו ציפורה רעייתו במקום עבודתו במכון לחקר החקלאות ברחובות. על כך כתבה:

היודעים אתם מה זה לאישה, שבביתה שתי נפשות שזקוקות לחיק אבא ואימא, ושמאחוריה חמש עשרה שנות עמל בחקלאות, לצאת ולחפש יום עבודה כדי לפרנס את משפחתה בכבוד? מאין לוקח העוז והכוח לעשות צעד זה – איני יודעת בעצמי. לא תיארתי לעצמי שהיד הגסה מעמל תהיה מסוגלת למלא עוד איזו עבודה משרדית-מדעית. נכנסתי

³ לפי עדותה של זרעאלה בלוך מיום 8.2.2016, ציפורה הייתה נערה ממשפחת דיין, שגרה בביתם.
⁴ לפי עדותה של רוחלה כפרי מיום 20.5.2012, שימש בית הכנסת בנהלל בעיקר את הוריהם של חברי נהלל, שבאו להתיישב במקום בעקבות ילדיהם.

לעבודה, עזבתי את ילדי בידיים זרות. את משקי הוספתי לעבד לפי יכולתי. שנה וחצי עברו. אני אישה שכוחותי מידלדלים (קבצן 1962, עמ' 232).

מדבריה של קבצן ניכרים העול הפיזי שהוטל עליה והעומס הרגשי הרב שהייתה נתונה בו בשל גיוסו של בן זוגה לבריגדה.

1.3 הפחד מפני התרופפות הקשר עם בן הזוג

האמצעי היחיד לשמור על קשר באותם ימים היו מכתבים ומהם עולה הקושי לשמור על חיי הזוגיות. כך כתבה דבורה דיין אל שמואל: "אתה התחלת לכתוב מכתבים קצרים מאד. ובכל פעם הנך מבקש סליחה כאשר כל תוכן החיים הוא מכתב. אז נשקלת כל מילה. גם את הרמז על חיים שלמים לא הבנתי, לא ידעתי אפילו מה לחשוב" (דיין ש', 1926, עמ' 369), וכן :

במכתבים האחרונים מרגישה אני כאילו הולך ונחלש הקשר בינינו ואתה באמת דואג ושואל. אבל יש לי גם הרגשה, שאתה נתון כולך לעניינים ההם והבית מתרחק. אותו שבר אצל הילדים. הם כבר עייפו מלשאול ולחכות. אביבה כבר אינה רוצה לפגוש כל אוטו ואצל משה יום חמישי הוא יום קבלת מכתבים, כבר איננו יום 'מרכזי' כפי שהיה קודם" (דיין, תשי"ז, עמ' 365).

מדבריה של דיין עולה שהתקשורת באמצעות מכתבים לא הייתה קלה, יצרה אי-הבנה ולפיכך גרמה לחששות כבדים. הריחוק הפיזי בין בני הזוג שנמשך זמן רב כל כך גרם להתרחקות הנפשית. בנהלל חילקו מכתבים רק פעם בשבוע, דבר שהקשה על בני המשפחה שעייפו מלצפות למכתבים.

במכתבה לבעלה העלתה אסתר יפה את נושא החרדה שעולה כאשר יש הפרעה בקצב המכתבים: "סוף כל סוף אחרי עשרה ימים הופיע מכתבך [ובו] (מ)חמש שורות ודמיוני נשא אותי רחוק רחוק [...] אנו רגילים שהמכתבים שלך מופיעים פעמיים בשבוע ואם פתאום באה איזושהי הפרעה, זה לא קל. אך משלימים, הלא אין ברירה [...] מהבן הגדול מופיעים מכתבים, אמנם בקושי אך באים. [...] מתקדמים, מתקדמים אך היכן הגמר? (יפה, 1943–1945, מכתב לדב, ללא תאריך מדויק). ציפורה קבצן כתבה :

גם בבוא האיש לחופשה קצרה – אין ההקלה באה. לא קלים חייו של חייל קשיש, קשה לו להסתגל למסגרת זו [...] ועולם אחר זה ממלא את כל חייו, את כל מהלך מחשבותיו – ומרחיק אותו ממשפחתו [...] כשהוא בא הביתה, יש רצון לשפוך את מרי ליבו לפני האדם הקרוב לו. אכן אני מוכנה לשמוע, להאזין ולהקשיב – אך אין מקום להשמיע את הנעשה אצלי, כי הדברים הם יום-יומיים, שאדם שאינו חי בהם לא יכול להביןם. וכאילו נוצרת איזו מחיצה, ניטלת השפה המשותפת. אני משתדלת להקל מעל אישי החייל ולא להוסיף עליו מדאגות הבית. למה לצערו ולהוסיף עליו מעמסה (קבצן, 1962, עמ' 233).

בדבריה תיארה קבצן את הקושי ליצור תקשורת עם בן זוגה כאשר הגיע הביתה לחופשה קצרה. היא תיארה את קשייו של בעלה החייל להסתגל לחיי השגרה בבית שהיו זרים לו, וחשה שמצופה ממנה להקשיב לו, אך שאין מקום לצפות ממנו שיקשיב לה. התפיסה הסטריאוטיפית המסורתית מייחסת למזג הנשי תכונות כמו אינטואיציה והקשבה, לעומת המזג הגברי שנעדר תכונות אלה (מילט, 2009). ייתכן שכיוון שהייתה מושפעת מתפיסה זו נמנעה קבצן מלשתף את בן

זוגה בקורות אותה. כחלק מ"המזג הנשי" אימצה את תפקיד הרעייה המגוננת וביקשה לחסוך מבעלה את דאגותיה. התוצאה הייתה ריחוק בין בני הזוג ואי יכולת לפתח שפה משותפת.

1.4 ההתמודדות עם חינוך הילדים

בחלוקה המסורתית בין תפקידי הנשים לתפקידי הגברים היה החינוך באחריותן של הנשים (שרעבי, 2013). במכתבה אל בעלה התלוננה דבורה דיין שמשנה נטה לחלות ולמרות זאת היה מסתובב בלילות מחוץ לבית וחוזר מאוחר, לימודיו אינם מרוכזים ואין לה נחת ממנו. דבורה דאגה מאוד למצבו הבריאותי של בנה, לעיסוקיו בשעות הלילה ולמצב לימודיו אך התקשתה להעמיד אותו על מקומו וחשה שתפקיד זה היה שמור לאב שנעדר מן הבית (דיין, תשי"ז). כלומר, במקום שהיה צריך להפעיל יד קשה חסרה לה סמכות האב, כפי שהורגלה לה בחברה המסורתית. בנושא החינוך כתבה גם אסתר יפה לבן זוגה:

היום הייתי באספת הורים. הבן גדל, ממש עילוי. המורה אמרה שמורגש בילד (בן הזקונים יוסי), שהוא מתגעגע. ומה אוכל לעשות מלבד גם כן להתגעגע. ודרישת שלום גם מחנה. בכלל תלמידה טובה בכל. קצת לא נימוסית ובאנגלית בחינה. מוכרחה להתכונן בימי החופש וחנה כועסת. אצטרך לקחת לה מורה. גם קצת עקשנית, הבת שלך (יפה, 1943–1945, מכתב לדב, ללא תאריך מדויק).

יפה כתבה בגאווה רבה על הישגי ילדיה ובאמפתיה על חולשותיהם, אך צר היה לה על המחיר הרגשי שילדיה משלמים בהיעדר אביהם ואחיהם הבכור. שלא דיין, חשה אחריות על קשייה בלימודים של בתה חנה.

רחל שרעבי (שרעבי, 2013) הראתה במחקרה שנשות המושב התקשו לצאת לפעילות במרחב הציבורי בהיותן צמודות לילדיהן הקטנים. כשהלכה דבורה דיין לאספה נאלצה לשוב מיד לביתה, מכיוון ששמעה את קולה של בתה אביבה, שהסתובבה בחצר הבית החשוכה וקראה בבכי "איפה אימא, איפה אימא" (דיין, תשי"ז, עמ' 364). היא כתבה לשמואל: "ריחמתי על הקטנה שלנו. שכבנו שתינו במיטה. [א]ביבה נרדמה בבת צחוק על יד אימא ואני - בדמעות, בזכרי את אספתנו..." (דיין, תשי"ז, עמ' 362). דיין התלוננה שלא היה לה פנאי לסור לבית הספר כדי לראות איך אביבה מסתדרת שם, כיוון שהבן הצעיר זוריק סירב ללכת לגן והיה צמוד אליה בכל שעות היום (דיין, תשי"ז, 378). כמו כן כתבה ש"בנשף הילדים היה משה במקום מרכזי [...], בנשף זה לא יכולתי להיות עד הסוף. אביבה רצתה לישון ולשוב לשם לא היה לי כוח (דיין ש', 1926, עמ' 375).

"נשים-לבד" ראו בילדיהם מקור לדאגה אך גם לנחמה, לגאווה ולעזרה. דבורה דיין כתבה לשמואל: "מאז נסיעתך משה ואני נעשינו חברים טובים. ואם היחסים יהיו גם להבא כך – אסבול פחות מן הבדידות", וכן "אני קמה מוקדם בבוקר וגומרת בלילה באפיסת כוחות. אינני מסוגלת אפילו לקרוא את העיתון. [...] ומשה בבית הספר אחרי הצהריים ועד הצהריים הוא עוזר לפועל (דיין, תשי"ז, עמ' 37). ובמקום אחר "אביבה מטפלת באימא [בסבתה] במסירות רבה – מצבה של אימא הולך ורע" (דיין, תשי"ז, עמ' 381). אסתר יפה כתבה לדב: "יוסי העוזר שלי, ילד טוב, רגשני מאד, הנה לך מכתב, אין לך מה לדאוג, כך הוא נכנס הביתה" (יפה, יפה, 1943–1945, מכתב לדב, 4 באוגוסט, 1943). ניכר שביהעדר האב שררה מידה גדולה יותר של דאגה הדדית בין האימהות לילדיהן.

דיין הרבתה לכתוב לבן זוגה על מצב הילדים, על מצב רוחם, על לימודיהם ועל בריאותם. אולם את מעורבותם בחיי החקלאות במשק המשפחתי ואת החינוך לחיי חקלאות הזכירה כבדרך

אגב. פעם אחת כתבה דיין שאין לה פנאי לצאת לשדות והיא מסתפקת בידיעות שמוסר לה משה (דיין, תשי"ז). דברים אלה מלמדים שדיין ראתה בחינוך לחקלאות דבר מובן מאליה. עם זאת, כאמור, אפשרה לבנה לחוות את ילדותו ולא מנעה ממנו לנסוע לחיפה בחג.

אסתר יפה כתבה לדב: "מחכים לשרה. בעוד חודש היא צריכה לחזור ואז נראה. אם היא תרצה להישאר בבית איתי נעשה איזה ייצור ולא, נעשה מעט מאד לפי כוחות העבודה שישנם" (יפה, 1943–1945, מכתב לדב, 13 ביולי, 1943). מדברים אלה עולה, שיפה אמנם חיכתה לבתה שרה כדי לשקול את האפשרות להגביר בעזרתה את הייצור. אך בדומה לדיין, לא חשבה שבתה הייתה חייבת להישאר בבית, אלא נשמרה לה הזכות לחיות את חייה לפי ראות עיניה.

1.5 עזרה הדדית בכפר-ביל"ו

חובב צפרייר, בנה של קבצן תיאר את העזרה שקיבלו מהמושב: במשך כל ארבע שנות היעדרו של האב, בשעות שלאחר הגן ובית הספר ניהלה ועדת עזרה הדדית תורנות בין החברות, שנעשתה בדייקנות: החברות דאגו לארח את שני הבנים לפי תור בביתן עד שוב האם מהעבודה (צפרייר, 2013). בשיחה שקיימתי עם הבן חובב צפרייר הוא סיפר שההתנדבות הייתה חלק מהחינוך שקיבלו הילדים בבית, והיה מובן מאליה בעיניהם שאביהם יצא למלא את חובתו. בהיעדר האב מכרה האם את בעלי החיים. הפרדס בלאו הכי לא נשא באותה תקופה רווח מכיוון שבזמן מלחמת העולם השנייה אי אפשר היה לייצא פרי, כך שלמעשה היא חיסלה את המשק. עם שובו של האב שוקם המשק. אך בין ההורים נשאר משקע מר מאותה תקופה: "היחסים ביניהם היו יפים וקרובים אך על דבר הגיוס אימא לא סלחה לו מעולם" (צפרייר, ראיון אישי, 16 בינואר 2016).

1.6 "אישה-לבד" במשק המשפחתי

דבורה דיין הייתה מעורה היטב במשק המשפחתי ושמרה עליו ככל יכולתה. היא גילתה בקיאות רבה בחקלאות וחווה סיפוק רב בעמלה: "גל תוחלת חמים" היה מציף את לבה עם כל צמיחה חדשה (דיין, ד', 1982, עמ' 21). בזכות אהבתה לחקלאות והאמונה בדרך שבחרה מצאה כוחות להמשיך. עם זאת הנשיאה בעול לבדה בהיעדר בן הזוג עמו אפשר לחלוק בעבודה ובדאגות, לא נתנו לדיין מנוח. היא כתבה לבעלה: "מאז נסעת אין לי רגע פנוי לעצמי. עבודה, דאגה למשק, דאגה לכספים. הקצוות אינם מתאחים ואני כל הזמן שרויה בדאגה. איך אצא מכל זה?" (דיין, תשי"ז, עמ' 371). בכל מכתב לשמואל כתבה בפירוט על הנעשה בבית ובמשק:

[...] בזמן הדיש לא הלכו גרעינים לאיבוד אבל הגרעין הגדול נשבר. השבוע ידושו את שאר החיטה [...] בחצר מסביב לבית לא התחדש דבר, הכול מלוכלך משהיה. אני שתלתי מעט מאד כרובית כי אנו סובלים מחוסר מים. על כן גם קיומן של המשתלות בקושי רב. חומה יפה ושמנה, נותנת 11 ליטר חלב. ברכה רזה מאד, העגל כבר יונק מעט [...] על אדמתנו נזרעה שעורה יפה מאד שקנינו בולדהיים (דיין, תשי"ז, עמ' 363).

דברים אלה מלמדים על תחושת הביטחון שחשה דיין כשניהלה את המשק. היא שלטה היטב בנעשה, דבר לא נעלם מעיניה והפעילות במשק המשפחתי מילאה את עולמה:

הורדנו את הגג מהלול בשביל מזוות. אני רוצה לכסות את כל הלול בגג חדש (ואת הגג והרצפה לגמור בחורף). אז יהיה מקום לתבן ולהספקה – ומובן גם לעופות. חברת "חירס" נותנת חומרי בנייה בהקפה לחצי שנה, בתחומי עשרה פונט. [...] דשו את החיטה שלנו מג'בתה, כ- 2500 ק"ג (לא גמרו עדיין לשקול). מזה צריך לתת טון וחצי ואת היתר נכניס הביתה כי המחיר

ירוד עכשיו. [...] אני מוציאה כסף על זרעים, על רפואות, על כל הדברים ההכרחיים – כל זה אני לווה ואינני יודעת איך אצא מהחובות [...] השנה מאיימת עלינו סכנת ארבה. בגלל הסכנה הזאת אינני מוכרת את החיטה אף כי המחיר עלה קצת (דיין, תשי"ז, עמ' 363).

בלית ברירה נאלצה דיין לנהל את כספי המשק מול המוסדות המיישבים, תחום שהיה בדרך כלל באחריותו של בעלה, נטלה על עצמה סיכונים ולוותה כספים בלי לדעת כיצד תכסה את החוב.

גם אסתר יפה גילתה בקיאות רבה ומעורבות בנעשה במשק המשפחתי. בדיווח לבן זוגה כתבה:

קצת דין וחשבון מהמשק. תפוחי אדמה, יבול בינוני, רק 150 ק"ג לממטרה [קוטר של התזת מים מממטרה] [...] כך ארבע ממטרות. אני וחנה מוציאות [...] שזיפים גמרנו, ענבים נתחיל, היום הייתה ביצה ראשונה מהפרגיות. [...] עטרה [הפרה] נחוצה סבלנות [...] גזמנו שתי קלמנטינות וכשיגדלו נרכיב אותן, ניסיונות בלי סוף (יפה, 1943–1945, מכתב לדב, 3 בדצמבר, 1943).

אף שהתמודדה בעוז עם עומס העבודה הייתה יפה מתוסכלת מכך שעקב היעדרותו של דב מהבית נפל עיקר הנטל עליה, ובאה עמו חשבון על בחירתו להתנדב לצבא הבריטי: "מזג האוויר לא יציב. הכול סובל ואי-אפשר להכין, ובפרט יש לי צרות מהחציר. אמנם צרת רבים, אך לו היית בבית לא הייתה כל האחריות נופלת עלי. מה לעשות? – מזל!" (יפה, 1943–1945, מכתב לדב, 3 בדצמבר, 1943). כ"אישה-לבד" הביעה יפה אי-שביעות רצון מכך, שהיה עליה לקחת אחריות על ענף שהיה מאז ומתמיד באחריותו הבלעדית של בן זוגה ותלתה את רוע הגזרה במזלה הרע. שלא כדין ולמרות היותה חקלאית חרוצה ובטוחה בעצמה לא הייתה יפה מוכנה להתערב בנושאים שבהם עסק בעלה ולא היו מוכרים לה קודם לכן, והסכימה עם מרות הוועד בלא עוררין:

בעניין הפרדס איני מתעניינת. אולי זה לא נכון מצדי אך ככה זה. הלוא בזמן שהיית גם כן לא התעניינתי. אין לי מושג ואיני מבינה בזה ולכן למה לי להתערב? ועד המושב עושה מה שעושה, תחזור, תשלם את החוב, תעשה מה שנחוץ יהיה ובזה נגמר. אך מתי זה יהיה? (יפה, 1943–1945, מכתב לדב, 13 ביולי, 1943).

כ"אישה-לבד" יפה התקשתה לעתים לקבל החלטות לבדה בלי להתייעץ, ואף כעסה שנאלצה לעשות זאת עם מישהו אחר מלבד בעלה: "עלה בדעתי לקנות איזושהי פרה ערבית [...] אני מחכה ליעקב ויחדיו נחליט, כי לבדי איני רוצה והבעל ממני והלאה ויש צורך להתחלק בדעות ולהתייעץ. ככה על פי רוב אופיו של בן האדם" (יפה, 1943–1945, מכתב לדב, ללא תאריך מדויק, 1943). בחרות נערכו לשינויים בפרצלציה וחלוקה מחודשת של הקרקעות ויפה הייתה אובדת עצות:

יש מדברים על חלוקה חדשה של האדמה ויכול להיות שנוכל לקבל את שני הדונם של שרייר. האם לקבל אותם? – האישה לא יודעת מה לעשות [...] (יפה, 1943–1945, מכתב לדב, 14 באוגוסט, 1943).

אחרי החלוקה צריך יהיה לקנות צינורות לחלקה החדשה. אבל לא אעשה זאת. אחכה לך. גם חציר לא אכין. שום דבר! כי הבטחת לבוא עד אז. לא תופיע - באמת לא אעשה. האישה חכם גדול נהייתה (יפה, 1943–1945, מכתב לדב, ללא תאריך)

במילים: "האישה לא יודעת מה לעשות" או "האישה חכם גדול נהייתה", המעיטה אסתר מערכה ומיכולותיה והציבה עצמה במעמד נמוך משל בן זוגה. ייתכן שלא הייתה מצויה בפוליטיקה של חלוקת הקרקעות בימים ההם, וייתכן שכיוון שהטמיעה את חלוקת התפקידים המגדרית, לא נלחמה במוסדות המושב על זכותה לחלוקה צודקת של הקרקע, אימצה את דפוס האישה החלשה שאינה מסוגלת להסתדר בכוחות עצמה, ובכעסה אף איימה שלא תיקח אחריות על תחום הקציר שהיה שמור לגברים בלבד (ראו שרעבי, 2013). מלבד זאת אפשר שהביעה את כעסה על שנשארה לבדה במשק המשפחתי.

כאשר סירבה לרשת את הקרקע הנוספת בצנרת עמדה יפה במצב מביך מול הוועד. עניין הפרצלציה המשיך להטריד את מנוחתה של יפה. היא חשה שאינה יכולה לפתח את המשק כפי שהייתה רוצה או כפי שהיה קורה לו בן זוגה היה בבית. מצב רוחה הירוד מנע ממנה לגשת לעבודה במרץ. במילים "אנו עושים כמעט הכול", רמזה בהתנצלות, שעייבוד קרקע בהיקף כה גדול היה מעבר לכוחותיה והחשש שהאדמות יילקחו ממשפחתה בשל כך רבץ על מצפונה (יפה, 1943–1945, מכתב לדב, 21 בנובמבר, 1943).

1.7 העסקת פועל שכיר בסתירה לעיקרון העבודה העצמית

"נשים-לבד" נשואות העסיקו פועל בשכר במידת האפשר והצורך. למרות המצב הכלכלי הקשה במשקה נעזרה דבורה דיין בפועל שכיר, שגר כמקובל במקרים כאלה בביתה. דיין ראתה חטא בהחזקת פועל לא בגלל הפגיעה בעיקרון העבודה העצמית, אלא בשל השקפתה על הקשר בין אדם לאדמתו: "הנה רואה אתה, שצריך לשוב הביתה מיד אחרי ישיבת הוועד הפועל [הציוני] אולי תספיק לזרוע חלק משדותינו. קשה מאד להסכים שאיש זר יזרע את השדות – פעם הייתה אצלנו הזריעה עיקר חיינו" (דיין, תשי"ז, עמ' 375). במילים "עיקר חיינו" העלתה דיין את נושא הזריעה למעלת סמל לעבודה העצמית במושב, לקשר הראשוני בין היוגב לאדמתו. במצב שנוצר עקב היעדרותו של בן זוגה, פגם מראה הפועל המבצע עבודות אלה בשמחתה ובתקוותה לראות את היבול, שהיה אמור להיות תוצר המשפחה במשק במושב. בדברים אלה ניכרת מעורבותה הרגשית של דיין במשקה והאמונה בדרך החיים שבחרה בה.

בהיותה "אישה-לבד", באין ברירה, היא הפעילה את הפועל: "אחרי הדיש ייסע כהן [הפועל] לחיפה להביא חומרי בנין לגג הלול (לכל שלושת החדרים). ולגמר המזוות, ואולי נעשה מסגרת למרפסת כדי לנטוע בחורף סביבה ולמלא את היסוד אבנים ואדמה [...] כהן מטפל בפרדה יפה וצורתה אינה רעה" (דיין, תשי"ז, עמ' 363). בכל הקשור בהגנה מפני נזקי החורף גילתה דיין יוזמה ודאגה שהפועל יבצע את כל המלאכות הקשות והתיקונים הנחוצים בבית ובחצר, ואף דיווחה לבעלה על אופן תפקודו. כשהייתה בהיריון היא נעזרה בפועל בעבודות השמורות לנשים: "עד השבוע עבדתי אני בגינה. אבל השבוע ביקשתי מכהן שיעבוד הוא - לי כבר קשה להתכופף, ובעיקר כואבות לי הרגליים (דיין ש', עמ' 368). כאמור, לעתים בתקופת החורף סייעו הגברים לנשים בענפים שבאחריותן (שרעבי, 2013). בהיעדרו של בן זוגה פנתה דיין אל הפועל בבקשה לעזרה ולא לוועדת עזרה-ההדדית, שהייתה אמורה לפתור בעיה מסוג זה.

לפי עדותה של זהבה אורי, במשקי חיילי הבריגדה ובמשקים אחרים בנהלל שבהם נשאר "נשים-לבד" הייתה עזרה של ועדת עזרה-ההדדית (אורי ז', 1966, עמ' 100). שונה היה המצב בחרות. אסתר יפה כתבה לדב: "קשה להשיג פועל והתשלום עבור עבודתו יקר [...] באופן רשמי 50 גרוש [ל]יום עבודה אך בלתי רשמית 80 גרוש וזה מרגיז אותי נורא. [...] מה יכולות לפעול שתי ידיים עם עזרה קטנה?" (יפה ללא תאריך מדויק, 1943). יפה נעזרה בבתה אבל השתיים לא הצליחו להשתלט

על העבודה. העסקת פועל הייתה מעבר ליכולותיה הכספיות של יפה וועדת העזרה ההדדית לא פעלה לסייע לה. עם זאת נהגה יפה באומץ לב והמשיכה לפעול כמיטב יכולתה בתנאים הקיימים. התמודדות עם עבודות עונתיות ומכות בחקלאות.

מלבד העבודה השוטפת, שהייתה מרובה ומפרכת כשהיא לעצמה, התמודדה דיין עם מטלות עונתיות שהקשו עליה פיזית:

במפתיע ירד הקיץ ואתו גם העייפות הקיצית. כרגיל בתקופה זו העבודה רבה מאד. אנחנו עובדים שלושתנו מבוקר עד לילה. המדגרה עוד דולקת עם הביצים שלנו, בעוד עשרה ימים יהיו לנו אפרוחים. אני כבר עייפה מלקום בלילה. את עונת הדגירה עברתי בכבוד, עד עכשיו לא קרו שום תקלות [...] (דיין תשי"ז, עמ' 379). [...] עבר עלי שבוע קשה, למרות הטיפול הרב וכל מני רפואות – מתה חומה [...] היא לקתה בפצעים נוראים על כל הגוף, בגרון ובגוף [...] אני בישלתי לה כל הזמן דייסות, משחתי את הפצעים נתתי רפואות יקרות. חיכיתי כבר למותה ובכל זאת באותו יום זה השפיע עלי מאד (דיין, תשי"ז, עמ' 367).

סדר היום של נשות המושב היה עמוס למדי ולפעמים היו ניחתות עליהן מכות בלתי צפויות שהכבידו על השגרה הצפופה ממילא. על מכת הקרציות בלול ועל עבודה לשווא בכרם דיין כתבה:

שבוע ארוך ורע עבר עלי, שבוע של עגמת נפש בלי סוף – הלול והכרם. כתבתי לך שהמחלה בין העופות נרגעה. אבל בתחילת השבוע הזה פרצה מחלה פתאומית אחרת והפילה הרבה תרנגולות צעירות וזקנות, בעיקר את התרנגולים מעכו. המחלה לפי דעת לויין [המדריך החקלאי בנהלל] – קרציות. לא על השלבים אלא תחת הרצפה, בקורות, באדמה, תחת המטבח, הכול נגוע ואי אפשר להילחם. אני מנקה את הלול תכופות, מחר אסייד, אני מרפאה כל תרנגולת במין משקה שלויין נתן, אבל כל זה עוזר מעט מאד. בכל בוקר ובוקר אני מוציאה עופות מתים ובלילות אין הקרקור שלהם מניח להירדם. בכלל העצבים מתוחים מאד. בציר הכרם גמרתי השבוע אבל מה זה נתן לנו השנה? [...] גם מזה אין נחת, הענבים מצומקים ויצאו בסך הכול שני פחי ריבה מסוננת וכל זה לאחר עבודה מרובה מאד (דיין, תשי"ז, עמ' 383).

נוסף על מכת הקרציות שניחתה על הלול, עקב סמיכותו אל בית המגורים חדרו הקרציות אל מתחת למטבח ואיימו גם על בריאות המשפחה. קצב מילותיה של דבורה ותיאור קרקור התרנגולות שלא הניח לה להירדם, מלמדים על המתח הרב שהייתה שרויה בו, ואותו נשאה לבדה בלי שיהיה לה עם מי לחלוק את רגשותיה ואת תלאות היומיום.

1.8 המחיר הכלכלי בהיעדרו של בן הזוג

תפקודה של "אישה-לבד" זמן כה רב, לא תרם לחיזוקם של המשק המשפחתי והמצב הכלכלי. דיין כתבה: "עבודתי וקיומנו קשים הרבה יותר מאשר בזמן שאתה בבית" (דיין, תשי"ז, עמ' 369). ובמקום אחר: "גם השנה בגלל שאינך כאן, אנחנו מפסידים הרבה. אנשי נהלל הולכים ובונים ומוסיפים למשקם. ניכרת גם דאגה לסידור יותר נוח לאישה. בכלל, התחילו לדבר על מצב האישה ולדאוג לה" (שם, עמ' 365). מלבד הבדידות חשה דיין שנעזבה לנפשה בחברה שחרתה על דגלה את השאיפה לשוויון בין חבריה. בשל מצבה התדרדרה לעוני:

הזוכר אתה מה זה חורף בנהלל? [...] בוץ, רטיבות, דיכאון, מצב רוח קשה. אין פינה נקייה. מחכים באי-סבלנות ללילה בכדי לחמם את הילדים, הרגליים אינן מספיקות להתחמם [...]

מעטים מצוידים במגפי גומי ובמעילי עור, ואולי יש למישהו תנור נפט קטן. אבל מעטים הם ואין אנחנו נמנים כמוהם [...] יש רושם שכול אחד נבלע במלחמת – הקיום שלו, מגפי גומי, ביצי דגירה סוג א', אלה האידיאלים הקרובים. לנו אין מגפי גומי וגם לסוג א' אין אנחנו שייכים. איכשהו, יקירי, יש רצון לבכות (שם, עמ' 376).

הלכלוך והקור השרו על דיין דיכאון ומדבריה משתמעת קינאה במשקים שהיו בעלי אמצעים לעבור את החורף ביתר קלות. תנאים טובים או אמצעי ייצור ברמה גבוהה יותר היו בגדר חלום עבורה. היא חשה שחיה מתנהלים בשולי החברה והיא אינה שייכת אליה.

1.9 "אישה-לבד" נדחקת לשולי החברה במושב

בשליחותו הראשונה והשנייה של בעלה חזרה דיין וציינה, שהייתה מנותקת מהנעשה בכפר. ענייני הבית והמשק המשפחתי העסיקו אותה, והיא נמנעה מלהשתתף בכל פעילות חברתית. כשניסו לצרפה לוועדת התרבות היא סירבה: "אני לא רציתי בזה, בכלל אין שום רצון להשתתף בשום דבר." (דיין, תשי"ז, עמ' 364), ובמקום אחר כתבה: "מאז נסעת אינני הולכת לאספות ולנשפים" (שם, עמ' 367). דיין, שהייתה בעברה פעילה ומעורבת ואף נבחרה להנהלת המושב, הסתגרה בדלת אמותיה ועסקה בעשייה במרחב הפרטי בלבד.

לדברים אלה היו השלכות על מקומה בקהילה: "השבת גמרו את האספות השנתיות [...] סוף כל סוף החליטו על הערכה חדשה של המשקים והשוואה. בחרו בוועד ובוועדות וזאת תהיה מועצה. אני בכלל רחוקה מכל העניינים" (דיין, תשי"ז, עמ' 367). מבחינה חברתית הלכה דיין והסתגרה: "בכלל אינני יוצאת מהבית ואינני רואה איש. המצב החומרי קשה, זה מורגש בכל. האספות נמשכות וועד חדש אין" (שם, עמ' 374), ובמקום אחר: "בנהלל ממשיכים באספות כלליות ואני אפילו אינני יודעת מה נעשה שם. עד הצהריים אני עסוקה ברפת ובבית" (עמ' 379). נסיעותיו של שמואל התקבלו כעניין מובן מאליו ואילו רצונותיה שלה נדחקו הצידה.

משמעות הניתוק מחיי הקהילה הייתה שבהיעדר בן הזוג קולה של דבורה לא נשמע וצרכי המשק המשפחתי שלה ובעיותיה המיוחדות כ"אישה-לבד" לא קיבלו מענה. גם בנושא חשוב כל כך של הערכת מצבם הכלכלי של המשקים המשפחתיים, דירוגם ותכנון העתיד, לא השתמשה דבורה בזכותה לבחור בחברים ובמיוחד בחברות, שמתוך היכרותה איתם עשויים היו לסייע לה ולדאוג לענייניה, והיו ראויים בעיניה לכהן בתפקידים חשובים במושב. מתוך מכתביה נראה שדבורה לא מצאה לנכון, מלבד זכותה להיעזר בפועל, להתמודד מול מוסדות המושב כדי לשפר את מצבה הכלכלי כ"אישה-לבד" במושב העובדים.

1.10 היציאה אל המרחב הציבורי

משלושת הנשים שכן הזוג יצא לשליחות בחו"ל, רק דבורה דיין כתבה על מאווייה להשתתף בפעילות במרחב הציבורי שמחוץ למושב, אבל התקשתה לעשות זאת. אמנם סירבה להשתתף בוועדות בנהלל, כמו ועדת תרבות, למשל (דיין, תשי"ז, 364), אבל יציאה לפעילות ציבורית מחוץ לנהלל משכה את לבה:

מרוצה אני שיצאת מהבית [...] מדברים שוב פעם על נסיעתי [...] אבל אני מפחדת לחשוב. מפחדת, מפני שרוצה אני לנסוע. אך גם יודעת אני, שאסור לי אפילו לחשוב על כך: הילדים קשורים אלי מאד ובסידור הטוב ביותר יסבלו. אבל כאשר חושבת אני על עצמי מתמלא לבי כאב – השנים הטובות, הצעירות, עברו. [...] מה טוב שאתה רואה מקומות יפים ונפגש

עם אנשים מעניינים. כאשר קראתי את המכתב קינאתי בך ועברו מחשבות, שגם אני צריכה פעם לדאוג ולעזוב את הילדים ולצאת לזמן מה. אבל איך ועל מי משאירים את הילדים והם כל כך קשורים אלי מאז נסיעתך. אביבה וזוטא [זהר], שומרים ממש את צעדי, מפחדים שאברח להם (דיין, תשי"ז, עמ' 372).

מילים כמו "לדאוג ולעזוב את הילדים" מבטאות את הקונפליקט של דיין בין הרצון לדאוג לעצמה ובין הדאגה לילדיה. על פי בורדייה המנגנונים שהנשים מפעילות כנגד "האלימות הסימבולית" הם קבלה בהסכמה או מסירות אינסופית וסבל כדפוס של הקרבה. הדרה עצמית או "ייעוד" תופסים את מקומם של ההדרה המפורשת על ידי החברה (בורדייה, 2007). למרות ביטוי המחאה דומה שדיין הדירה עצמה עקב ההבנייה החברתית המסורתית שהוטמעה בה. בדבריה אמנם ביטאה, בטון מריר משהו, קינאה גלויה בן זוגה ואף כעס כלפיו, אך היא קיבלה את ההקרה והסבל למען המשפחה כיעוד. כך היא ויתרה על מקומה הראוי במרחב הציבורי ונדחקה שלא בטובה אל המרחב הפרטי. את אהבתה לעשייה הציבורית הגשימה רק לאחר שילדיה גדלו.

ב-1930 התכנסה ועידת "הפועל הצעיר" ודיין יצאה לתל אביב כצירה, בהביעה תקווה ש"אולי העניינים הכלליים יוציאו אותי קצת מתחום הדאגות הפרטיות הקטנות שלי" (דיין, תשי"ז, עמ' 374). מקץ כשלושה חודשים נסעה שוב לתל אביב ושמה צירה בוועידת האיחוד של "הפועל הצעיר" ו"אחדות העבודה". היא חשה סיפוק רב והתלהבות מכך שכבעלת תפקיד השתתפה בשיבות שהתקיימו בדלתיים סגורות, לא חסכה בתיאורים על שמחתה בהצלחת הכנס, וכתבה לשמואל בן זוגה באריכות ובהתלהבות על ההרצאות של מנהיגי היישוב (עמ' 379). עם זאת סירבה להצעה לעבודה קבועה בתל אביב אף שנמשכה למשימה:

רצוני בזה עז [...] התהלכתי וחשבתי ושקלתי את מצבי, מצב הילדים והמשק. היה איזה כוח שדחף אותי להסכים [...] באתי היום לישיבה בתשובה שלילית. אחרי זה, כאשר שבת אל הילדים הייתה הרגשה – כאילו מצאתי את ילדי מחדש. עכשיו אשוב ואתחיל לעבוד במרץ, אף כי כוחות חדשים לא נוספו לי (דיין, תשי"ז, עמ' 378).

ממכתב זה משתמע ויתור על עיסוק מהנה, מתגמל ומספק לטובת השלמה באין ברירה עם ה"ייעוד" שבחרה לעצמה כ"אישה-לבד" וכאם במשק המשפחתי. דיין צמצמה את פעילותה במרחב הציבורי לכדי מינימום. אף שדיין הייתה אישה דעתנית ובעלת שאיפות להתפתח ולהשפיע, באופן שנראה כמו טבעי פינתה את מקומה לבן זוגה. כמו בן זוגה שמואל נהגה גם היא לכתוב מאמרים בעיתונות אך בהיעדרו לא מצאה זמן לכך: "בימי הגשמים לא קראתי וגם לא כתבתי דבר – רק תקנתי ותקנתי את 'בגדי המלכות' שלנו. דבר הכתיבה הוא עניין פרובלמטי בשבילי. יש רצון עז אך אין תנאים לכך" (דיין, תשי"ז, עמ' 377), ובמקום אחר כתבה, "חשבתי לכתוב גם רשימה בשביל לוח "האם והילד" (קיבלתי הזמנה שניה), אבל גם זאת לא אוכל לעשות, ואם לא היום – אימתני?" (דיין תשי"ז, עמ' 381-382). דברים אלה מלמדים שעל אף רצונה של דבורה להקדיש יותר זמן לקריאה ולכתיבה קדמה העבודה הרבה בבית לכול דבר אחר. עם זאת המשפט "אם לא עכשיו אימתני" מרמז שלא ויתרה בלב שלם על שאיפותיה.

ביחסים בינה ובין בן זוגה היא דרבנה אותו לכתוב דברי ביקורת ומאמרים לעיתונות: "ההתחלת יקירי לכתוב על שנות העבודה והחיים בדגניה? מחכה אני לרשימות אלה" (דיין, תשי"ז, עמ' 366). דבורה ראתה בשמואל בר-סמכא ושאפה לתת לו במה בעיתון הנשים, *דבר הפועלת*, שערכה באותם ימים. בגאווה כתבה לו שפגשה אנשי ספר וזכתה לשבחים על פועלה ב"המאסף"

שב'דבר הפועלת", שלחה לו עותק וביקשה את חוות דעתו. עם זאת, אף שוויתרה כביכול מרצונה על חלק מההצעות לכתיבה שקיבלה, חיה דיין בתחושה של החמצה (שם עמ' 376).

1.11 "הרהורי עבירה" בעתות משבר

הקושי לשאת בעול העבודה במשק המשפחתי ובגידול הילדים לבד, הגעגועים לבעלה, והוויתור על חיים ציבוריים הביאו את דבורה דיין לידי סף שבירה. כשלושה חודשים לאחר נסיעתו הראשונה של בן זוגה לפולין היא העלתה על הפרק את שאלת שובו הביתה או לחלופין את האפשרות שהמשפחה תצטרף אליו לזמן מה בנסיעתו, רעיון שכפי הנראה נשא חן בעיניו. מחליפת המכתבים ביניהם נשארו שניים ממכתביה, שנכתבו בהפרש של כחודשיים זה מזה. בעניין הצטרפות המשפחה אל בן הזוג שמואל כתבה דיין: "היה זמן אחרי נסיעתך, כאשר הרגשתי עצמי רע מאד, חשבתי לא פעם להציע לך להעביר את כולנו לאיזה זמן לחוץ לארץ" (דיין, תשי"ז, עמ' 365). לאחר כחודשיים כתבה לו שוב בנושא: "ושוב אותה השאלה: אם מסכימה אני לנסוע אתך לשנה. במשך השבוע הזה שקלתי ומדדתי את הדברים מכל הצדדים" (עמ' 365).

את שאלת ההצטרפות לבעלה בנסיעותיו בחנה דבורה בהקשר של גידול הילדים, עזיבת המשק המשפחתי, עזיבת נהלל וחייה כ"אישה-לבד" בעיר גדולה בארץ זרה: בעניין הילדים כתבה בפסקנות במכתבה הראשון מ-2 בנובמבר 1925: "אין לחשוב על העברת ילדי ארץ-ישראל בחורף לארץ קרה" (דיין, תשי"ז, עמ' 364). במכתב השני כתבה: "הייתי יכולה להסכים אבל להיות עם הילדים בארץ זרה, בין אנשים זרים, המדברים בשפה זרה" (שם, עמ' 369) מלבד הקושי של הילדים להתאקלם בארץ זרה היא ציינה ש"את הילדים בוודאי אין בשביל מה לקחת מן הארץ. כי טוב פה, חופשיים הם בארץ חפשיה" (שם, עמ' 369). נדמה שכל שאיפותיה של אם מהעלייה השנייה מתגלמים בשני משפטים אלה: הרצון לגדל את ילדיה כ"צברים" בארץ ישראל החמה במציאות של מרחבים וחופש.

לעזיבת המשק המשפחתי לזמן ממושך היו עלולות להיות לדעתה השלכות שליליות: "ולמה נשוב? – למשק דל והרוס והרבה נצטרך להתחיל מחדש. אני חושבת שגם יחס החברה, חוץ מבודדים אולי, יהיה רע אלינו. גם כעת מרגישה אני שהיחס אלי השתנה" (דיין, תשי"ז, עמ' 369). דיין חששה שהמשק ייהרס ומהלך כזה עלול למשוך אליהם "לשונות רעות". עקב היותה "אישה-לבד" במשק המשפחתי היא חשה שערכה ירד בעיני חבריה למושב. בין נימוקיה העלתה דיין גם את החשש להיות "אישה-לבד" עם הילדים בעיר גדולה וזרה:

לא חשבתי על ורשה ולא על עיר גדולה. בכלל מובן גם לך שאני במצבי עכשיו, באפשרות הכספית שלנו לא אהנה מהעיר הגדולה, אהיה קשורה לפרימוס, לשמירה בלילות על הילדים. אתה תהיה באספות ובישיבות - ולי צפויה בדידות של עיר גדולה וזה עלול להיות מקור לרוגז מתמיד ואולי גם רוגז בינינו (דיין, תשי"ז, עמ' 364).

דיין לא ראתה כל רווח מחיים בעיר הגדולה, ואלה נראו לה כמקור לריבים ולרוגז:

אתה לא תהיה אתי מרחק של ערים - או רחובות. אין הבדל רב – אתה תהיה עסוק בדברים אחרים, בין אנשים אחרים. מה יכולים לתת לי חיים כאלה [...] אני חשבתי על כפר אירופי להיות בין אנשים שקטים ובריאים, בתנאים פחות קשים מחיי נהלל. (דיין, תשי"ז, עמ' 369) אני - עסוקה בילדים ובודדה בניכר, מה ייתן השינוי הזה? אולי קצת בריאות. ברור שבחוץ לארץ מבריאים, אבל סיפוק ונחת רוח בוודאי שלא (שם, עמ' 365).

על אף הקושי להישאר לבד בנהלל לא מצאה דיין בעיר אירופית תחליף נאות למושב. בכפר אירופי נדמו לה החיים בריאים ושקטים יותר מחייה בנהלל ועשויים היו לשפר את בריאותה, אך בעיר סברה שיהיה עליה להימצא בסביבה זרה ולא בקרבת בן-זוגה, חלוקת התפקידים ביניהם תישאר בעינה, הם יחיו בשני עולמות נפרדים והיא תחוש אי-שביעות רצון. ומעבר לכך, בעיית הבדידות לא תיפתר. לאחר ששקלה את הנושא על כל היבטיו הגיעה למסקנה שרק בנהלל תוכל להגשים את עצמה ולגדל את ילדיה על פי השקפתה החינוכית והציונית.

2. נשים נשואות שכן זוגן נמצא בארץ

שלוש נשים מייצגות בעבודה זו את תופעת ה"נשים-לבד" שכן זוגן נמצא בארץ: זהבה אורי, חיה מור ורבקה גובר. זהבה אורי כתבה ספר זיכרונות והציגה את נקודת מבטה המיוחדת לחייה כ"אישה-לבד" במרחב הפרטי והציבורי. בנותיה של חיה מור הוציאו חוברת לזכרה, וממנה אפשר להתרשם מדמותה ולשער איך חוותה את היותה "אישה-לבד". רבקה גובר הרבתה לכתוב ומתוך כתביה ינותח פיליטון שכתבה. מור וגובר התגייסו לחיל העזר לנשים בצבא הבריטי (ATS). בהקשר זה תיבחן את נקודת מבטה של אישה שגויסה לצבא לאחר שחוותה את ניהול המשק המשפחתי בכוחות עצמה.

זהבה אורי (1893–1972). זהבה אורי נולדה בעיירה קטנה בפלך ווהלין שברוסיה. בגיל ארבע עשרה הצטרפה לתנועה הציונית. בבגרותה שימשה בתפקידי הוראה לילדים יהודים. ב-1913 עלתה אורי לארץ והגשימה את חלומה ללמוד בחוות העלמות ולהיות לחקלאית בארץ ישראל, וב-1921 הגיעה עם בן זוגה יעקב אורי להתיישבות בנהלל. יעקב אורי נשלח בשליחויות שונות מטעם התנועה, וכך קרה שרוב הזמן ניהלה אורי את המשק המשפחתי בכוחות עצמה (תמיר, 1974). ספר זיכרונותיה של אורי (1966) נכתב מנקודת מבט של כארבעים שנים לאחור, ובו עסקה בזוגיות בשנים אלה, בניהול המשק המשפחתי ובפעילותה במישור החברתי והציבורי.

רבקה גובר (1903–1981). רבקה גובר נולדה בנובו-ויטבסק שבפלך חרסון באוקראינה. היא למדה בגימנסיה בעיר הפלך דנייפרו-פטרובסק, ולאחר-מכן למדה כימיה וחינוך באוניברסיטה שם פגשה את מרדכי, שהיה ציוני ומורה לעברית. ב-1925 עלו השניים ארצה, הצטרפו ל"חבורת הדרום" וב-1933 התיישבו בכפר-ביל"ו. לזוג נולדו שלושה ילדים: צבי, אפרים וחיה (צפריר, 2013). מרדכי עבד כמדריך חקלאי בעמקים ובגליל והיה מגיע פעם בשבועיים הביתה. לאחר שעזבה את הוראת מלאכת-היד ברחובות השקיעה רבקה את כל זמנה במשק, שלדבריה התפתח יפה. ברשימה "התיישבות האלף" היא מתארת את ניסיונות החברות במושב להכניס ענף חדש למשק: תות שדה (גובר, 1982).

חיה מור (1906–1968). חיה מור עלתה לישראל מרוסיה בגיל שלוש. אביה עבד כפועל אצל האיכרים במושבה רחובות, שם למדה בגן ובבית ספר שלמדו בהם בנים ובנות בצוותא בשפה העברית. בהיותה בת חמש עשרה עלתה המשפחה לקרקע בנהלל והייתה ממייסדי המושב. עם נישואיה לעמנואל קנו הזוג משק במושב הסמוך, כפר יהושע, שם נולדו שלוש בנותיהם, רינה, מיקה ואביקה. ב-1936, בזמן מאורעות תרצ"ו-תרצ"ט, התמנה עמנואל למפקד הגוש מטעם ההגנה. מילוי תפקיד ציבורי זה התקבל בבית כצעד מובן מאליו. בהיעדרו של בעלה נטלה על עצמה חיה את המשך הטיפול במשק. בביתם חי הפועל השכיר שעבד במשק המשפחתי וקיבל את השירותים הנדרשים כולל ארוחות וכביסה. לאחר מותה הוציאו בנותיה של חיה ספר לזכרה (מור, 1972) ובו תיארו את חוויותיה של אימן כ"אישה-לבד" מנקודת מבטן.

2.1 זהבה אורי: "אישה-לבד" במרחב הפרטי

על עיסוקיו של בן זוגה כתבה זהבה אורי:

יעקב שקוע בפעולה הציבורית: מעט מאד זמן נשאר לו לחשוב על משקו ועל משפחתו [...] יום שמוכרח היה להישאר בבית היה בשבילו כאילו מעל בתפקיד שהוטל עליו [...] יעקב לא היה היחיד בנהלל בעסקנות ציבורית קבועה, שהוציאה אותו כמעט לגמרי מעבודת המשק: היו עוד כמוהו (אורי 1966, עמ' 89).

אורי תיארה את היעדרו של בעלה מהמשק המשפחתי ומהבית בנימה של התנצלות, אך מתוך השלמה וקבלה: היא נהגה על פי המצופה ממנה ואיפשרה לו לעסוק בשליחותו כשנטלה על עצמה את תפקידי המשק והבית. במילים "היו עוד כמוהו" התכוונה לומר שבין חברי המושבים לא היה יעקב אורי היחיד שלא הגשים את רעיון בניין הארץ במו ידיו, וכמוהו היו בנהלל עוד נשים נשואות לאיש ציבור. בדומה לדבורה דיין, כ"אישה-לבד" העסיקה אורי פועל בשכר: "מלבד העבודה בבהמות [...] הייתי נאלצת להיעזר בעבודת פועל, והחברים בנהלל התרגלו למצב זה. וכאמור, יעקב לא היה יחידי בנהלל בעסקנות ציבורית קבועה" (אורי, 1966, עמ' 89).

על אופי עבודתה במשק כתבה אורי שלא נרתעה משום עבודה, גם מאלה שנחשבו לגבריות, לקשות ולמפרכות כמו כריית בורות (אורי, 1966). אורי הייתה אפוא מן הנשים המעטות שהעזו לשנות צו חברתי מוטמע, הביטוס, בלשונו של בורדיה (בורדיה, 2007, עמ' 12), ולהתנסות בעבודת שהיו עד אז שמורות לגברים בלבד. לדבריה, היא התגברה על הקשיים בזכות אהבתה לתחום עיסוקיה. בדומה לדבורה דיין תיארה אורי את הפער בין המשק שלה ובין המשקים המשפחתיים האחרים בנהלל בקנאה. כיוון שהייתה "אישה-לבד" לא הניב משקה תוצרת כמשקים משפחתיים אחרים. עם זאת ציינה אורי במידה של גאווה את הצלחתה בגן הירק. אף על פי כן בביתה ובמשק המשפחתי היא חוותה סגירות, ובדידות בשעה שילדיה נמצאו בביה"ס (אורי, 1966).

עסקן ציבורי – אורח לרגע בביתו

את הקשיים בחיי זוגיות עם שליח מטעם התנועה שהיה בבחינת אורח לרגע בביתו, בחרה אורי להדגים באפיזודת בניית הבית: לאחר הולדת בנם השלישי וחמש עשרה שנות חיים בנהלל החלו במושב בבניית בתי הקבע. מרבית חברי המושב התאימו את התכנית הסטנדרטית לצרכיהם ושיפרוה על פי ראות עיניהם. אולם שלא כמוהם יעקב "אדוק היה במצוות התנועה ומוסדותיה ולא סר ממנה ימינה או שמאלה [...] לא הספיקו לי כוחות הנפש להיאבק על תיקונים הכרחיים בתכנית. אף מצבי החומרי היה קשה מאד" (אורי, 1966, עמ' 89).

אורי תיארה את הנתק של בן זוגה משגרת חיי היום יום של הבית והמשק המשפחתי, נתק שהיה כה רב עד שהעמיד את צרכי התנועה ועקרונותיה שייצג, לפני צרכי המשפחה. לפי בורדיה (בורדיה, 2007), שלא כאישה שאינה מונחית על ידי הכבוד, הכבוד מושל בגבר ומכוון את ההביטוסים שלו לדרכי חשיבה ולפעולה, ומכוון אותו כך שהוא לא יכול לעשות אחרת בלי להתכחש לעצמו. הגבר מוכיח את "גבריותו" באמצעות עמידה בציפיות להצטיינות במרחב הציבורי (שם, עמ' 79). בדומה לכך שמר יעקב אורי על כבודו והוכיח את גבריותו באמצעות נאמנות לדרכו במרחב הציבורי. כנגד מעשה זה ביקשה זהבה אורי להיאבק, אך לא עמד לה כוחה. בהקשר זה הראה בורדיה כיצד הנשים מפעילות "אלימות רכה" וכמעט בלתי נראית, המתבטאת בסבילות או בהיעלמות (שם, עמ' 60).

”אישה-לבד” מול המוסדות בנהלל

במערכת היחסים בינה ובין בן זוגה מצאה זהבה אורי את עצמה בעמדה של ויתור. לא כך היה כשהיה עליה להתעמת עם מוסדות המושב: באחד הימים הגיעה לביתה של אורי חברת ועד וסיפרה לה ש”המשביר” מוכן לספק לכל משק שני שקי זבל כימי באשראי, ועל החברים המעוניינים בכך לבוא בערב למזכירות המושב כדי לחתום על שטר התחייבות. כששאלה חברת הוועד את הממונה על הנושא מה ייעשה במקרה של משק יעקב אורי שאינו נמצא כל השבוע בנהלל, התחמק הלה מתשובה ואף לא טרח לבוא בעצמו אל זהבה אורי ולעדכן אותה. אורי נקטה יוזמה, פנתה אליו בעצמה ושאלה אם קיבל הוראה שלא לאפשר לחברות לחתום על שטר הערבות. תשובתו הייתה: ”לא קיבלתי הוראה אבל מובן מאליי ש”המשביר” לא ייתן זבל בלי חתימת בעל המשק” (אורי, 1966, עמ' 83). בדומה לחברתה מהוועד חשה אורי שעניינים מתנהלים מאחורי גבה, ועקב כך היא מופלית לרעה. כעסה היה רב מפני שעונת הזריעה התקרבה והיא נזקקה לשקי הדשן בדחיפות לשם הכנת השטח לזריעה. כן רגזה מפני שראתה במעשה זה הפרה עקרונית של שוויון הזכויות לנשים במושב ועל כך יצאה למאבק.

עקב התקרית הזאת דרשה אורי בתקיפות רבה מהוועד להסמיך את הנשים לחתום על מסמכים שונים השייכים לרכוש המשק ולהנהלתו. דרישתה עלתה מיד על סדר היום בישיבת הוועד הקרובה ונענתה בחיוב, אפילו בלי אישור האספה. מאבקה של אורי היה חוליה ראשונה בשרשרת מחאות בנושא חתימת הנשים במושבים על חוזים שונים, ובהם חוזים עם ”המשביר”. אורי חשה גאווה רבה על כך וכתבה: ”מאז היו חותמים שני ראשי המשפחה, ואני שגרמתי למהפכה הזאת” (אורי, 1966, עמ' 83–84). אולם ספק אם שינוי זה היה מתרחש אלמלא שימשה אישה נציגה בוועד המושב, שגילתה ערנות למצבה המיוחד של חברתה ומיהרה להודיע לה על הקיפוח שנוצר ואולי אף תמכה במאבקה.

קשה לקבוע בוודאות אם מהירות הטיפול בבקשתה של אורי וההיענות לה נבעו מהצטרפותם של הגברים בנהלל למאבק בנושא שוויון זכויות לנשים בבעלות על קניין המשק המשפחתי, ושמא מעמדה במושב היה רם בזכות בן זוגה, שהיה נציג המושב בתנועה. כך או כך זמן מה אחר כך התקיימו בנהלל דיונים בהשתתפות לוי אשכול בעניין חתימת החוזים עם הנהלת הסוכנות והקרן הקיימת. את התביעה לחתימה על החוזים עם גופים אלה, ציינה אורי, הציגו החברות עצמן, ומועצת הפועלות סייעה להן במאבקן (אורי, 1966, עמ' 84).

האם נכון שאישה צריכה לתת הסכמתה ליציאת בן זוגה בשליחות התנועה?

תשע שנות חיים בנהלל [1930], נפתחה הדלת והופיעו שני אנשים: יוסף אהרונוביץ' וחיים ארלוזורוב ז”ל [...] פתח י. אהרונוביץ' ואמר כי הם באו במיוחד אלי. הם דורשים מיעקב לנסוע בשליחות לפולין והוא כבר הסכים לכך, ועלי רק לאשר את הדבר. עניתי להם כי רגילה אני להסתדר בלעדיו במשק ולא חדש הדבר, אך מצחיק הדבר בעיני: תשע שנים הננו חברים בנהלל ובהן לא היה חלקו רב במשק, ופתאום באים לבקש ממני אישור למצב הזה. משונה! נבוכים הם עזבו את הצריך [...] בעוד חצי שנה נסע יעקב לחוץ לארץ, ועוד פעם – כעבור שנתיים, ושוב לא שאלו להסכמתי [...] קשה היה לתאר משלחת לקונגרסים בלי חברי נהלל (אורי, 1966, עמ' 85–86).

בדבריה אלה ביטאה אורי את תחושת הזעם והתסכול, על שמעולם לא ביקשו את הסכמת הנשים ליציאת בן הזוג לשליחות לחו”ל, ובכל השנים שחלפו קיבלו את נשיאתן של נשות השליחים בעול המשק המשפחתי וגידול הילדים לבדן כדבר המובן מאליי. לפי אורי לא נפתרה שאלת מעמדה של

אשת שליח הציבור במושב גם בשנות השישים, ונשים אלה לא זכו לתמיכה ראויה על מאמצייהן ועל הקרבתן:

יובל הארבעים לקיום הכפר [...] על הבמה הגדולה ישבו עסקנים שונים [...] בנשיאות לא הייתה אף חברה אחת. מאד חרה לי הדבר. התעורר בי צורך לצעוק: האם רק עסקנים בנו את הכפר הזה? וכלום לא נתנו החברות את כוחן לבניינו ושגשוגו [...]? הוברר לי שוב ושוב, כי זכות החתימה בלבד של החברה לא פתרה את השאלה העדינה של מצבה המיוחד של האישה (אורי, 1966, עמ' 84–85).

כעסה של אורי על קיפוח הנשים במושב וההתעלמות מתרומתן לא פג עם השנים והכאב על כך לא שכך.

"אישה-לבד" במרחב הציבורי

לצד תיאור פעולתה במרחב הפרטי תיארה אורי את תרומתה במרחב הציבורי. כמתנדבת בתוך הקהילה עסקה אורי בשאלת שוויון מעמדן של הנשים בהשוואה לגברים, ותיארה כיצד שאלה זו הקשתה על חייה הן בתוך נהלל הן ביחסיה עם נציגי התנועה בתחום הפעילות הקהילתית. למרות קשייה כ"אישה-לבד" פעלה אורי רבות בוועדת העזרה ההדדית. בנושא זה כתבה:

בחרתי תמיד לפעול בוועדות קשות, ביחוד בשדה העזרה ההדדית. בימי הבריגדה עשרים משקים בכפר היו זקוקים לסידור בכל ענפי המשק. בין הזקוקים לעזרה אלמנות, חולות במחלות כרוניות (שתי חברות חולות סרטן), הגשתי להן עזרה עד יומן האחרון. קיבלתי עלי עול כבד בהגשת העזרה ויש שהנהגנו משמעת צבאית ממש. מנהל בית הספר שמואל פלוני ז"ל עזר לי רבות. היה יוצא עם התלמידים לדילול תירס, לערום חציר וכיו"ב. אורגנה פלוגת סבלים בני שש עשרה. הכול היה מאורגן, בכל שלטה משמעת. העבודות אצל הזקוק לעזרה במשק צריך לבצע בזמן, ללא דחיה, שכן רגיש הוא ויש להבין לנפשו. איני יודעת אם היה עוד מושב בארץ שעמד בפני מצבים מסובכים כאלה. עמדנו בכל המבחנים (אורי, 1966, עמ' 100).

מדבריה של אורי ניכרת גאוותה על שהשתתפה בוועדות הקשות ביותר. בוועדת העזרה ההדדית הייתה העבודה מרובה ומורכבת והעול היה גדול מפני שהיה צורך בהתנהגות רגישה כלפי הנזקקים ובארגון מדויק שכלל גם את בני הנוער שבמושב. אף על פי כן ראתה אורי ברכה בעבודת ההתנדבות וחוויתה בה העצמה אישית.

2.2 רבקה גובר: "אישה-לבד", אבל ביחד

כמו בכל מושבי "התיישבות האלף" יצאו הגברים בכפר-ביל"ו למצוא פרנסה מחוץ למושב, ועול בניית המשק המשפחתי היה מוטל על כתפי הנשים (צפריר, 2013). ברשימתה "התיישבות האלף" (גובר, 1982) תיארה גובר כיצד על רקע פיתוח ענפים חדשים במשקים המשפחתיים ביישובי האלף פיתחו "נשים-לבד" בכפר ביל"ו יחסי קירבה והדדיות. סגנון הכתיבה הפיליטוני של גובר יוצר תמונה אידילית, אך לצד תיאור חווית ה"ביחד" עולים מדבריה גם קשיים פיזיים כמו שעות העבודה המרובות, תנאי העבודה הקשים והקשיים האובייקטיביים של המקום:

חברות הכפר היו מתחרות ביניהן בעיבוד החצר ובפיתוח ענפי משק חדשים. כל הזמן חיפשנו אחרי "ענף משק חדש ומכניס." [...] קשה היה להתחרות עם הערביות מן הכפרים הסמוכים, קוביבה, עקיר וזרנוגה אשר היו מציפות את השוק ברחובות בירקות ובביצים

במחיר כמעט אפסי [...] והנה הופיע פרי חדש לחלוטין: תות - גינה. [...] ערבים לא ראו את תות הגינה מעולם ולא יעלה על דעתם לגדלו [...] כמעט כל החברות מכפר-ביל"ו שתלו בקרבת ביתן מרבע עד חצי דונם של תות. הלכנו כל אחת לבקר אצל חברתה, לראות את חלקתה, להשוות ולהתפלא (גובר, 1982, עמ' 78).

כדי להגדיל את המשק ולפתחו היה על החברות להתחרות בערביי האזור על התוצרת החקלאית. הדרך להצליח בכך הייתה להכניס ענף בלתי מוכר למשק, להירתם ביחד למשימת פיתוח וללמוד זו מזו. בדרך כלל נטו "נשים-לבד" במושבי העובדים להסתגר בדלת אמותיהן כמו במקרה של אורי, דיין ויפה, אך בכפר-ביל"ו, כנראה בגלל מספרן הרב של נשים במצב זה, הן פיתחו דרכים משלהן לקרבה ולתמיכה הדדית.

לא תמיד צלחה דרכן של החברות. הפרי הראשון היה "בֶּרְה", כלומר פרי פסול לשיווק. בשלב הבא הן התבשרו שהפרי שגדל באדמתן, באדמה קלה, כבד ומלא חול, ולפיכך לא היה יכול להתחרות בתות שגידלו באותו הזמן בכפר הסמוך גבתון. גובר תיארה בהומור כיצד רקחו כל נשות המושב ריבה מהפרי הפסול. דומה שבשל האתוס של הצנעת סבל ורגשות הייתה הכתיבה על דרך "ההומור השחור" אמצעי לרכך את עוצמת הרגשות: "ריחה של ריבת-התות הילך בכל הכפר. יום יום בישלנו פודינג מתות-הגינה בסיר גדול עד שהוא יצא לילדינו מן האף (גובר, 1982, עמ' 78). השימוש בלשון רבים: "בישלנו", "ילדינו", מדגיש את תחושת האחוה של הנשים שחיזקה את אותן בבחינת "צרת רבים - חצי נחמה".

לצד חוויית הניסוי והטעייה ותוצאותיו תיארה גובר את הקושי הפיזי: "ומתי הוא הזמן לעשות עבודה דחופה זו, הדורשת שעות רבות של זחילה על הברכיים? עשינו זאת בלילה, אחרי שהשכבנו את ילדינו לישון. [...] היה ליל ירח מלא, סחבנו על גבינו שקים מלאים תבן לגינות התות ונגשנו לעבודת הריפוד (גובר, 1982, עמ' 78). דבריה של גובר מלמדים על קושי רב ושעות עבודה רבות מדי.

כדי להגן על השתילים מפני חדירת חול לפרי הציעה המדריכה לרפד את שתילי התות בתבן, אך עצתה הייתה רעה:

לא יכולתי ליישר את גבי, אבל הייתי מוכרחה עוד להשקות מיד לפי הוראתה של המדריכה החקלאית. אחרת יעוף לו התבן עם כל רוח מצויה. לא היה לחץ בצינור - דבר רגיל בלילה. [...] לא הייתה ברירה אלא לחכות לבוקר עד שיפעילו את הבאר. רצוצה מעמל הלילה נפלתי על מיטתי כהרוגה. פקחתי את עיני עם הנץ השחר. מה קרה? - המיטה הייתה מלאה תבן כי טרם קבענו רשתות בחלונות. עם בוקר נשבה רוח קדים והרימה את כל התבן היבש בו ריפדנו את שתילי התות (גובר, 1982, עמ' 78-79).

למרות העבודה המפרכת עד שעת לילה מאוחרת ציירה גובר תמונה אידיאלית של חווית אחדות בין "נשים-לבד": "מקהלה הייתה לנו בכפרנו החדש. שמענו מכל החצרות את קול זמרתן של הנשים, המרפדות את תות-הגינה עד לאחר חצות" (גובר, 1982, עמ' 78-79). כך הפיגו הנשים את בדידותן, שכן בשעה שסחבו את השקים ועבדו ברכינה על ברכיהן לאורו של הירח, כל אחת בחצר המשק המשפחתי שלה, הן שמעו זו את זו בשירתן. גם אם דבריה של גובר מתוארים בקריצת עין, הם מלמדים על המחיר הכבד ששילמו נשים אלה בעבודה קשה, באכזבות ובחוסר שינה. ממרחק השנים היא מספרת: "קשה לתאר עכשיו שכפר ביל"ו היה מיסודו כפר חלוצי, [של] כיבוש והישג ציוני גדול, עֲמֵדָה ביטחוניית וקיר מגן דרומי למושבה רחובות. היה זה גם הישג חברתי גדול

לעומת החברה של איכרי רחובות" (גובר, 1982, עמ' 78–79). מדברים אלה עולה גאווה על הקמת מפעל ציוני בתנאים קשים, ועל יצירת חברה מגובשת שעלתה באיכותה על חברת האיכרים ברחובות, והייתה שותפה בהגנה על האזור, חברה שראשיתה בעבודה מאומצת של "נשים-לבד".

2.3 חיה מור: "אישה-לבד" בעיני בנותיה

על עבודתה במשק כתבו בנותיה של מור:

כל המחדלים, הבוץ העמוק על יד הרפת בחורף, הפרות הבורחות... אני חושבת על מאות הפעמים שהשכימה לחליבה אל בוקר קר וגשום. לבדה, העול, הייאוש והרוגז על תקלות וליקויים, קטנים וגדולים. הצורך להסתגל לפועלים שונים במשך השנים. קשה לעמוד בכל אלה – במיוחד כשאצל אחרים אין זה כך. עמל, מחסור, מאבק – אפשר לשאת בשניים. והיא, גם בתקופת רווחה נאחזת ומחזיקה משק קטן לבדה (מור, 1972, עמ' 62-63).

מדברים אלה עולה שהבנות היו ערות לתנאי העבודה הקשים ולקושי הרגשי של אימן כ"אישה-לבד" במשק המשפחתי. העול, הייאוש והרוגז, גודל האחריות והקשיים בעבודה עם פועל, שלא פעם פקעה סבלנותה של מור כלפיו, נתנו בה את אותותיהם (מור, 1972). בראיון עמה סיפרה הבת רינה שאמה אהבה את החקלאות והייתה חרוצה מאוד ומיומנת. אולם היא התקשתה לקחת על עצמה תפקידים שנחשבו לגבריים כמו טיפול בבעלי חיים גדולים - הפרות והסוס - וכן ניהול ותכנון ענפי המשק. האב עמנואל נהג להשאיר לפועל הוראות לביצוע, ואת הניהול השוטף של המשק מול מוסדות הכפר עשו שני בני הזוג על פי הצורך (מור, ר', ראיון אישי, 5 בינואר 2016). בשל העומס הרב שהוטל על כתפיה הסתייעה מור בבנותיה:

אימא, שידה האחת עושה במלאכת הבית והשנייה במשק [המשפחתי] – שני תחומים שהעבודה בהם לעולם אינה נגמרת – זקוקה הייתה תמיד ל"עוד כמה ידיים". העול היה כבד ולקחנו בו חלק רב בכל מאודנו, בעיקר משום שאבא לא היה בבית. ידיים קטנות נשלחו בבירור גזר, תפוחי אדמה או תפוחי עץ; בסגירת 'אזני המן', בצביטת קצוות של 'קרעפלאך'⁵ [...] נדמה לי שעם גשם ראשון מעולם לא הרפתה ממני הדאגה – היש לכסות שקים שנשארו בחוץ, או חבילות קש, או לסגור חלונות בלול (מור, 1972, עמ' 63).

בדומה לילדיהם של דבורה דיין ושל אסתר יפה, בהיעדרו של האב חשו הבנות מחויבות לסייע לאמן ולהקל עליה במטלותיה שהתחלקו בין הבית לחצר. הן תיארו את האחריות שלקחו על עצמן: כבנות ל"אישה-לבד" השגיחו על החצר ווידאו שלא יהיו בה נזקים, סייעו בבישול, ומיינו את התוצרת החקלאית. עם זאת הן זכו לחיי ילדות רגילים ושמחים: "קשה לתפוש איך השתלבה בעתה העזרה שלנו עם משחקי הילדות לאחר העבודה. לקחנו חלק בעול ואחר-כך היו מרחבי השכונה והחצרות משמשים לנו למשחק (מור, 1972, עמ' 64), ובמקום אחר: "קשה לתאר את 'הערך המוסף' שהתמזלנו בו בעבודה משותפת של בני המשפחה" (שם, עמ' 65). מדברים אלה עולה שעל אף הסיוע לאמן לא חשו הבנות שהחמיצו את חווית הילדות במרחבי הכפר והעבודה המשותפת אף חיזקה לדעתן את הקשר בין בני המשפחה. מלבד תנאי המציאות שהכתיבו את הצורך בכך, נהגה מור לפי

⁵ מאכל לימי חג של יהודים יוצאי מזרח אירופה.

האידיאולוגיה שהייתה מקובלת במושבי העובדים, שיש לחנך את דור ההמשך ולהכשירו לחיי המושב (ראו למשל שפירא י, ניסן תרצ"ט).

2.4 "אישה-לבד" מתגייסת לחיל העזר לנשים (ATS)

לפי מחקרה של ענת גרנית-הכהן, ביישוב התקבעה התפיסה שהחובה על מסירת החיים למען האומה הייתה מוטלת על הגברים ואילו על הנשים הוטל למלא את תפקידן הביולוגי והחברתי, לגדל ולחנך את דור העתיד ולהקריב את הבנים, הבעלים והאבות למען האומה. בינואר 1942 חל שינוי בתפיסה זו והחל גיוס נשים לחיל העזר לנשים בצבא הבריטי. נשים אלה התגייסו מתוך מניע אידיאולוגי שזו חובתן הלאומית לנוכח הסכנה שנשקפה ליישוב באותם הימים. לגיוס הייתה גם משמעות מגדרית שכן הייתה זו הזדמנות עבור הנשים לצאת אל המרחב הציבורי, לערער על ההגמוניה הגברית בחדירה לתחומים שהיו שמורים לגברים, להשיג שוויון זכויות ולנכס לעצמן את סמלי הציונות. נשים רבות התגייסו בשל יצר ההרפתקנות. בשביל בחורות מההתיישבות העובדת הייתה זו הזדמנות לצאת מתחומי המשק אל העולם הגדול (גרנית-כהן, 2013). רבקה גובר מכפר-ביל"ו וחיה מור מכפר-יהושע התגייסו שתיהן מטעמים שונים.

"אמרתי שלום לביתי ולמשפחתי" רבקה גובר מתגייסת ל-ATS

לאחר שנים שבהן היה בן זוגה מגיע הביתה אחת לשבועיים (גובר, 1982), לא ראתה רבקה גובר ביציאה לצבא הזדמנות לפצות על קשייה בשנים אלה, אלא שאפה לתרום מזמנה ומרצה לטובת החברה (גרנית-כהן, 2013 וראו גם צפריר, 2013). עם צאת הקריאה לגיוס לצבא הבריטי ב-1941, כתבה גובר לידידה שלמה לביא: "קינאתי באותן נשים, שבעליהן צעירים או בניהן כבר בגרו. הרגשתי ענייה לעומתן: אין לי מה לתת..." (גובר, 1962, עמ' 234). נדמה שמקור הקנאה של גובר בנשים אחרות נבע מעמדתה שכל משפחה צריכה לתרום את חלקה למדינה, אך כיוון שילדיה עדיין היו צעירים ובן זוגה, שהיה "מבוגר בן ארבעים ושש", נפסל מטעמים רפואיים חשה שמשפחתה נשארה מחוץ למעגל: "כיצד אוכיח כי רוצה אני לקחת חלק במאבק? אך מה תוכל לעשות אם לשלושה ילדים ובעלת משק חקלאי (שם, עמ' 233). על אף שהייתה חדורת מוטיבציה להתגייס, התלבטותה בין הרצון לתרום ובין המחויבות למשפחה נשארה בעינה.

בדבריה לא ציינה גובר כל נימוק של רווח אישי. כשהגיעה לידיה קריאתה של מועצת הפועלות אל הנשים להתגייס לצבא הבריטי, חשה ששעתה הגיעה. כששאלה אותה חברה כיצד היא יכולה לעזוב את ביתה ומשקה שנבנו בעמל רב, השיבה שהכול מתגמד כשבית ישראל עולה בלהבות, ובמישור המשפחתי אמרה "אמרתי שלום לביתי ולמשפחתי" (גובר, 1962, עמ' 233). יחסם של חברי כפר-ביל"ו להתגייסותה של גובר היה מנוגד ליחס משפחתה לרעיון הגיוס. בנה בן הארבע עשרה סיפר בגאווה שאמו תורמת את חלקה, וחשה שאין היא יכולה לאכזב אותו (שם, עמ' 238). לעומתו חברי כפר-ביל"ו לא קיבלו את מעשיה של גובר בשוויון נפש, האשימו אותה בהפקרת ילדיה והחרימו אותה ואת משפחתה (גרנית-כהן, 2013). אף על פי כן רבקה גובר התגייסה, ושובצה לעבודה במטבח בצריפין.

חיה מור מתגייסת לצבא הבריטי, למרות הכול

בזמן מלחמת העולם השנייה, יצאה רבקה גובר בקריאה נרגשת לחברות מושבי העובדים ללכת בדרכה ולהתגייס לצבא הבריטי (גובר, 1962, עמ' 233). מור פנתה לאספה הכללית בכפר-יהושע

והעלתה את נימוקיה בדבר הצורך בגיוס הנשים לצבא. דבריה נחלקו לשניים: תחילה העלתה את חשיבות גיוס הנשים לצבא מבחינה ציבורית, ולאחר מכן הדגישה את הנימוקים האישיים לבחירתה שלה להתגייס:

[ו]אני מעמידה עכשיו בעיקר את חובת החברה, האישה, למלא תפקידים. החברה שלנו אינה צריכה להיבהל, כשם שלא נבהלה כשהלכה חלוצה שכס-אחד עם החבר לכיבושים שונים בחזית העבודה, לייבוש ביצות עם הקדחת וכו' [...] אלא מה? צריכה להיות נכונות מצד החבר, מצד יתר בני המשפחה ומצד כל הכפר. חברה שלנו שהיא עשירה בניסיון בעבודה ובחיי חברה, יכולה להביא תועלת רבה מאד בשירות הצבא. ועכשיו בייחוד יש לאישה הזדמנות להבליט גם בשטח הגיוס את עצמיותה. לחברים היו ויש הרבה אפשרויות למלא תפקידים ציבוריים. [...] הבחור תמיד, ולרוב, ממלא תפקיד ואילו האישה עומדת לרוב מן הצד, גם באשמתה היא וגם בגלל המסורת [...] האומרת שהאישה כוחה אינו גדול, ועליה להימצא בדלת אמות ביתה. [...] ועכשיו יש לאישה הזדמנות [...] למלא תפקיד כה חשוב [...] הרי זו תהיה חוויה גדולה מאד בחיי האישה, מקור סיפוק נפשי רב לכל ימי חייה (מור, 1972, עמ' 47).

במישור הציבורי העלתה מור כמה נימוקים: לטענתה החברות כבר הוכיחו בעבר את יכולותיהן בעבודה ובחיי החברה. מור זיהתה את הצורך לשנות עמדות מושרשות בדבר מזגן של הנשים בחברה המסורתית, שנחשבו לכאלה שכוחן דל ומקומן בדלת אמות ביתן. מור ראתה בגיוס הזדמנות לנשים להתמודד עם כוחן ולחוות העצמה נשית. בהמשך דבריה התייחסה מור לטעמיה האישיים בבקשתה להתגייס:

אני רוצה לדבר על הרגשת הקיפוח שאני מרגישה ביחס לעצמי. אני, בתור חברה לחבר שעובד הרבה שנים בתפקיד ציבורי, תפקיד אחראי מאד, לא תמיד השלמתי עם מצבי. הילדות היו קטנות, תנאי הדירה לא נוחים, ועוד ועוד... אבל תמיד הבנתי שלהגנה אנו זקוקים וחברים שונים המתאימים לתפקיד זה מוכרחים לקחת חלק בו, ובייחוד בתקופת המאורעות [...] וזה עודד אותי להתגבר על הרבה קשיים שגם עכשיו ובעיקר עכשיו איני פטורה מהם [...] ועכשיו כשהבנות כבר גדלו אני לוקחת לעצמי זכות מלאה - ואני מרגישה שהיא מגיעה לי בצדק - לדרוש מבני משפחתי ומחברי בפרט, שיאפשרו לי למלא תפקיד ציבורי בעל ערך לתקופה לא ארוכה, כפי שאני מקווה. אינני רוצה לקרוא לזה "פיצויים" אבל קצת שוות זכויות אני רוצה להיות. ואני רוצה שהאנשים שיטפלו בשאלת הגיוס אצלנו - ובוודאי תיבחר גם ועדה - ידונו בכובד ראש בהצעתי זו. [...] ואקווה שכמו שהכפר ימצא פתרון שיאפשר למספר חברים לעזוב את משקם ולהתגייס (שם, עמ' 47).

במישור האישי ציפתה מור שתעבור חוויה חד-פעמית שהייתה עשויה להעשיר את חייה. מור לא החליטה ביחד עם בן זוגה על נושא הגיוס בדלת אמותיהם. במעמד האספה היא כינתה אותו "חבריי" כלומר, היא הייתה זקוקה לאישורו בפומבי וציפתה ממנו ליחס מתחשב וחברי כלפיה. בתחילת דבריה ציינה מור שתמיד קיבלה את שליחותו של בן זוגה כהכרח שאין לחלוק עליו, ושילמה על כך מחיר כבד. כעת חשה שהגיע תורה. אשר לבנותיה, היא חשה שהן גדולות די הצורך ועל כן הזכות לצאת ולהתגייס מגיעה לה בצדק. לפי מחקרה של ענת גרנית-כהן, ידעה מור מלכתחילה שמשפחתה תזכה לסיוע של המושב, מאחר שבכינוס חברות בתל-חנן ב-1942 הוחלט על החובה לסייע למשפחות הנשים המתגייסות (גרנית-כהן, 2013).

לדברי בתה של מור, רינה, התנגד אביה בחריפות ליציאת אימה לשרת בצבא. על רקע זה נוצרו מתחים בין בני הזוג שהובילו בסופו של דבר לגרושים. היה מור שרתה במצרים והייתה מגיעה לביתה לחופשה אחת לשלושה חודשים. לטענת רינה, אימה הייתה יוצאת דופן בקרב נשות המושבים. שלא כחברות מושב אחרות שבאו מחברה מסורתית, הרעיון היהודי ש"כל כבודה בת מלך פנימה", לא היה חלק מההביטוס שהוטמע בה. כיוון שגדלה בארץ, למדה בכיתות מעורבות של בנים ובנות וחייתה במושב נהלל מגיל הנעורים, ולכן לא היססה לתבוע שוויון זכויות (מור, ר', ראיון אישי, 5 בינואר 2016).

לאחר שהתגייסה מור לצבא הבריטי, נעדרו שני ההורים מן הבית. המושב דאג להעמיד לרשות הבנות אישה שמילאה את תפקידי ניהול הבית, אך זו עזבה לאחר כמה חודשים ולפיכך נאלצה רינה למלא את מקומה. פועל בשכר מלא היה אחראי על המשק ונער מקבוצת ההכשרה סייע לו. בהיעדר שני בני הזוג קשה היה לשער שהמשק יחזיק מעמד. הבת רינה הייתה אז בת חמש עשרה, לבת הבינונית עוד לא מלאו עשר והקטנה טרם למדה בבית הספר.

רינה נפגעה ממעשי הוריה. היא סברה שאין טעם להחזיק במשק אם שני הוריה לא רוצים בו (מור, 1972, עמ' 46). לדעתה לא הייתה להוריה זכות לקיים משק במושב בלי עבודה עצמית של הבעלים. לשאלה אם הרגישה כעס או מרירות, ענתה שמאחר שסיימה את לימודיה בבית הספר קיבלה זאת כמובן מאליו. על השאלה כיצד חשו הבנות כל השנים באשר להיעדרו של אביהן ענתה רינה, שמבחינת המשק הרגישו שוות ערך ליתר בעלי המשקים כיוון שהמשק התנהל בתפוקה מלאה, אך מבחינה אישית חשו סוג של יתמות. כך, למשל, סיפרה שכשנסעה עם החבר שלה בעגלה רתומה לסוס, הרגישה לראשונה את תחושת הביטחון שמשרה גבר על אישה היושבת לצדו, תחושה שמעולם לא קיבלה מאביה (מור, ר', ראיון אישי, 5 בינואר 2016).

סיכום ביניים: נשים נשואות שמצאו עצמן מנהלות את המשק המשפחתי ועובדות בו בכוחות עצמן חשו בדידות ובידוד חברתי. גם אם הכירו בחשיבות שליחותו של בן הזוג הן חשו כעס והרגשה שנוצר נתק בחיי הזוגיות. הן ראו בחקלאות ייעוד ושליחות, היו מעורות בנעשה במשקיהן ועשו ככל שביכולתן לשמור על המשך קיומו ותפקודו. היו ביניהן נשים שחשו בטוחות בעצמן וקיבלו החלטות באופן עצמאי, אחרות סרבו או חששו להיכנס לתחומים שהיו שמורים לגברים. בניגוד למקובל היה עליהן להתמודד עם מוסדות המושב. התיאורים הנוגעים למגעי "נשים-לבד" עם מוסדות אלה ממחיש את חוסר ההבנה, העידר הרגישות והגמישות המחשבתית ביחס אליהן ובעקבות זאת את הקושי לייצר פתרונות הולמים למצבן. אחדות חשו כיצד משקים אחרים מתפתחים ובני משפחותיהם זוכים לשיפור ברמת חייהם ואילו המשק שלהן מדשדש ומצבן הכלכלי הולך ורע. אלו מהן שהחזיקו פועל בשכר בניגוד לעיקרון העבודה העצמית קיבלו זאת כרע הכרחי. אחרות לא יכלו להרשות זאת כלל לעצמן. במקרה של נשות כפר-ביל"ו אפשר לראות, שכאשר רב המשקים נוהלו בידי נשים, ננקטו צעדים להתאים את הענפים ליכולותיהן של נשים. השאלה שתיבחן בהמשך היא, באיזה אופן התמודדו במושבים עם מצבים בהם בן הזוג נפטר או עזב.

פרק ג: אלמנות במושב העובדים

בימי המנדט חיו במושבים נשים חקלאיות שהתאלמנו מבעליהן עקב תאונות, מחלות או היתקלויות עם פורעים ערביים.⁶ בוועידת המושבים ב-1938 דנו בבעיותיהן של נשים שנשארו לבדן במושב בשל אסון או פרוד מבן הזוג והכירו בצורך לסייע להן: "[ה]בעיה רובצת על המושב כעול כבד. רבים המאמצים שהמושב משקיע בעזרה לחברות הללו, אולם רב סבלן" (ליליה, 1939, עמ' 202).

1. האלמנות בעיני חבריהן וחברותיהן

על החלוקה הדיכוטומית בין תפקידי נשים לתפקידי גברים כתבה שושנה יפה מנהלל:

שאלת האישה במושב מתחילה מאותו רגע, שהיא מתחילה להיות רק אישה. כשקורה איזה אסון או כשחבר חולה או מת. במשק יש הרבה עבודות שאישה אינה יכולה לעשות אותן. ואז מתחילה השאלה, איך תסתדר האישה במשק בלי החבר. שוב האישה רואה את עצמה כמו חייה הקודמים בכל הדורות, תלויה בעבודת הגבר. הרי האישה במושב אינה דבר לוואי לחבר. היא הלכה להתיישבות מתוך הכרה כמו החבר. תבינו מה רב עלבונה בשעה שקרה לגבר איזה מקרה, והיא מוכרחה לעזוב את המשק. גם האישה מוצאת סיפוק גדול במשק. היא אינה יכולה ללכת (יפה ש', ת"ש, עמ' 48-49).

כשנפטר הגבר במשפחה שבה ועלתה במושב שאלת ביצוע התפקידים שנועדו לגברים. עקב כך חזרה גם התפיסה המסורתית שראתה באישה מי שאינה יכולה להסתדר בכוחות עצמה. פתרון רדיקלי למצבן של אלמנות כמו עזיבת המשק המשפחתי היה בבחינת עלבון ומכה ניצחת בשבילן, כיוון שכמו הגברים הלכו אף הן למושב מתוך בחירה ומצאו סיפוק רב בחייהן כחקלאיות. עזרה לאלמנה הייתה חלק מהאידיאולוגיה של המושב: "לא הלכנו בדרך הקלה והפשוטה כביכול, לשחרר את האישה מעול כבד זה ולמסור את המשק למשפחה חדשה. ביוזמה של מעצבי דמות הכפר - להמשיך את משקו ונחלתו של המת - היה משום עול לא קל על הפרט ועל הציבור" (דיין, ש', 1961, עמ' 239-240). עם זאת הרצון לסייע לאלמנה להמשיך ולקיים את המשק היה כרוך בהקלת קשייה כפרט והיא הפכה לנטל על הקהילה. בנקודה זו חשו נשות המושבים צורך להזכיר את מחויבותה של תנועת המושבים לסייע לאלמנות. כתבה שרה קפלן: "אם אדם מרגיש שהוא כרת ברית עם איזה מקום, מחובת התנועה לעזור לו להישאר שם [...] המושב חייב לדאוג לאלמנה כמו שהוא דואג למשק חקלאי אחר. שלא תיווצר בלב החברה הכרה שעם מות בעלה ירד ערכה" (קפלן, תש"ב, עמ' 26-27).

נשות המושב חשו הזדהות עם האלמנות בכפרן ודאגו לגורלן: "עשרות שנות חיים ויצירה עברו. שנות עמל וסבל, שמחה וסיפוק [...] פה ושם נהרסו חיים ללא רחמים, מחובתנו לשמור על החברה הבודדת ולהשתדל לתמוך אותה בחייה שנהרסו" (חברה, 1962). חנה אדלר כתבה: "היא לא עקרה עצמה ובני ביתה מהכפר, לא נעה ולא נדה לחפש פרנסות יותר קלות. זה מחייב אותנו לבוא לעזרתה בזכות ולא בחסד" (אדלר, תש"ה, עמ' 22). לתחושתן של נשים אלה היה מנת חלקה של האלמנה במושב עלבון, ירידה בערכה העצמי והרס חייה. זאת לאחר שנים של סיפוק וחיי יצירה

⁶ כך למשל היו בנהלל 6 אלמנות, בעין ורד - 6, בבאר-טוביה - 4, בבית חנן - 4, בכפר יחזקאל - 3, בכפר חיים - 2, בחרות - 2, בבלפוריה - 2, ובכפר-ביל"ו - 1. רשימה זו חלקית ויתכן שמחמת השנים אינה מדויקת.

שהגיעה אליהם בסבל ובעבודה קשה. האמירה "היא חיה כאן בזכות ולא בחסד" באה להדגיש שהאלמנה הרוויחה את מקומה במושב ביושר, אך בה בעת מעידה גם שדבר זה לא נתפס כמובן מאליו. קביעה קשה זו מלמדת על החרדה שחשו נשות הכפר מפני גורל דומה שתוצאותיו היו השפלה ואבדן הביטחון הכלכלי והאישי. שושנה יפה ביטאה הרגשה זו במילים: "לו ידעתי שבאמת אין מוצא וכי כאשר קורה אסון במשפחה מוכרחה האישה עם הילדים לקום וללכת – כי אז הייתי משפיעה על החברה שלא ללכת למושבים" (יפה ש', 1962, עמ' 194).

חלק מן הגברים במושב הכירו בקשיים המיוחדים שעמדו בפני חברותיהם האלמנות. כתב שמואל דיין מנהלל:

מנת חלקה של האלמנה בהנהגת משק מורכב בנהלל אינה קלה. [...] עליה לדאוג לפרנסת משפחתה ומשקה. לעבוד יתר על המידה ולשאת בדאגה מתוחה ותמידית. עליה למלא תפקיד הגבר במשא ומתן עם המוסדות וגם לטפל באדם זר – בפועל הדר בביתה" (דיין ש', 1961, עמ' 239–240). מנקודת המבט של המושב כתב: [...] בלי הגבר לא תיעשה עבודת-המשק מורכבת ומפרכת, והיה הכרח להעמיד למשק פועל בשכר על חשבון הציבור למשך שנים רבות (דיין ש', תש"ח, עמ' 136). בדבריו תיאר דיין מתח נפשי ודאגה מתמדת שחוותה האלמנה במושב עקב עבודה מאומצת וניהול משק מורכב.

ביטול החלוקה המסורתית שבין תפקידי גברים לתפקידי נשים ואבדן הפרטיות כשהפועל המסייע להן בעבודות הקשות, אדם זר שנכנס לגור בביתן, היו חלק מן הקשיים שעמדו בפני אלמנות ואף בפני הקהילה במושב, שכן חובת הציבור הייתה לשאת בנטל התשלום לפועל. בנקודות אלה לא היה שוני בין משקי אלמנות, גרושות ונשואות, למעט העובדה שנשים נשואות היו במצב זה באופן זמני. על הקושי לשנות את מבנה המשק המשפחתי ולהתאים אותו ליכולותיה של "אישה לבד" במושב כתבה שושנה יפה:

אומרים שיש דרך: למסור את הפלחה. הועד יסדר את הפלחה עד אשר הילדים יגדלו, אבל צריכים לדעת [...], כשם שהשאלות החברתיות קשורות אצלנו אחת בשנייה, כך גם השאלות המשקיות. אם אתה מתחיל לפורר דבר אחד אז הכול מתפורר. אם ייקחו משק של 120 דונם ויוציאו מתוכו את הפלחה כל המשק יתפורר. יישארו רק 25 דונם, על 2-3 מהם תוכל האישה לגדל ירקות ועל 20 דונם יגדלו קוצים (יפה ש', ת"ש, עמ' 48–49).

חלק מן הקושי נבע לדעת שושנה יפה מכך שאנשי המושב היו שבויים בדגם אחיד של משק משפחתי. היא תיארה את הפתרון שהיה מקובל בימים ההם, לקחת מידי האלמנה את הפלחה ולשמור את השטח בידי המושב עד שיגדלו הילדים. אולם פתרון זה גרם לבזבוז של קרקע ובלי פלחה לא היה די מזון לבעלי החיים. מדבריה של יפה עולה הקושי של משק כזה להתקיים בכוחות עצמו מכיוון שלא היה בו די כדי לפרנס משפחה.

מלבד זאת לא פעם קרה שהאלמנה לא רצתה להמשיך את חייה במשק המשפחתי, אולי מפני שפחדה לעמוד בקושי של ניהול משק כזה ואולי בשל היעדר יכולת (ראו דיין, 1961, עמ' 239–240). שרה קפלן מכפר-יהושע הסבירה זאת כך: "אם החברה צריכה להישאר במשק, הדבר תלוי באזור ובמקום וקודם כל בחברה עצמה. לא כל חברה ניגשת באותה נכונות ובאותו הרצון להמשיך את העבודה. על כן אין לדבר כאן על פתרון אחיד" (תש"ב, עמ' 26–27). מדבריה של קפלן משתמע שהיה צורך לטפל בכל מקרה לגופו מתוך הקשבה לרצונותיה של האלמנה. בפועל נעשו במושבים פעולות רבות לסייע בידי אלמנות, כל מושב בדרכו המיוחדת לו.

2. מחויבות חברי המושב כלפי ילדי הנפטר

מלבד הדאגה לאלמנה חשו חברי המושבים מחויבות כלפי ילדי הנפטר: "צריכים להשאיר לחברה במקרה של אסון או פרוד את המשק כמו שהוא ולא להקטינו, בכדי שהילדים ימשיכו" (ליליה, 1939). שמואל דיין כתב: "והיה בו בנוהג זה שהכפר נהג לא משום דאגה ועזרה לחברה. משהו למעלה מזה ריחף לפני עינינו: הרצון לחנך את התינוק היתום בתוך אווירת המשק אותה יצר האב עד שיגדל ויהיה לאיש וימשיך את מפעל אביו. מעין תגמול והצבת יד לחבר והמשכת פתיל חייו שניתק" (דיין, ש. 1961, עמ' 239-240). המילים "משהו למעלה מזה ריחף לפני עינינו" מלמדות על יחס כלפי ילדי הנפטר שהיה הרבה מעבר לחובה המוסרית לסייע לאלמנה ולדאוג לילדיה, ומבטאות חרדת קודש כלפי המטרה: אנשי המושב ראו חובה לעצמם להנחיל לילדי הנפטר את המשכיות משק הוריו. במושבים היה נהוג שאחד הבנים יהיה "בן ממשיך" הנשאר לעבד את משק ההורים. גם את שאר הילדים חינוכו לחיי מושב.

אנשי המושב היו ערים לכך שלא היה בכוחה של העזרה שניתנה לאלמנה לתת מענה שלם למצוקת המשפחה של הנפטר. כך למשל כתבה שושנה יפה:

האושר של עבודה חופשית עצמית נעדר במשפחה זו. הילדים אינם הולכים עם אבא אחרי המחרשה, לא הוא מדריך אותם ואין להם מדריך כלל. אף האישה אינה מרגישה את הנאת העבודה העצמית. אין אפוא בכוח המושב להחזיר את הרגשת השלימות לחברה זאת. הוא רק נותן את העזרה החיצונית (יפה, ש', 1962, עמ' 194).

יפה תיארה את סבל המשפחה עקב חסרונו של האב. לדבריה גם אם ניתנה עזרה והדרכה לילדיו, היא לא פתרה את הרגשת היתמות שלהם. בסעיפים הבאים יוצגו כמה דוגמאות לחיי האלמנות במושבים שונים בימי המנדט, כפי שנאספו מארכיונים במושבים.

בדיונים שהתקיימו ב-16 בדצמבר 1944 בכפר יחזקאל בנושא החברה הבודדת וב-17 בפברואר 1945 בנושא עזרה הדדית נדון מעמדן של "נשים-לבד". חנה אדלר אמרה: "ביחס לחברה הבודדת אנחנו לא בסדר. או שלא ניתן עזרה או שנגיד, אין לך מקום אצלנו" (פרוטוקול האספה הכללית כפר יחזקאל, 16 בדצמבר 1944). נשמעו מילות הערכה לחברות ששומרות לבדן על המשק לא רק בשביל עצמן אלא בשביל הילדים. אסתר קושניר שנעזבה על ידי בן זוגה קבלה על שאינה מקבלת עזרה סדירה: "האם אני אחראית אם טוביה לא רוצה להמשיך במשק? ומה גורל של אדם וחצר במשק, כשהוא צריך לנסוע לחמי טבריה?". נשמעו קולות שונים המעידים על התלבטויות באשר לסוג העזרה הנדרשת, על מי מוטלת חובת העזרה ההדדית וכמה עזרה אפשר לתת כשמציאות החיים קשה ומפרכת. הועלתה הצעה להסתייע בקרן הערבות ההדדית בתנועת המושבים. כן עלתה שאלת עזרה הדדית או פועל קבוע, עלו שאלות בדבר גובה המיסים למשק של "אישה-לבד", הובאו דוגמאות מפתרונות במושבים אחרים כמו כפר-ויתקין, כפר-יהושע ונהלל והועלו טענות שיש אי-סדרים במתן העזרה. השנה הייתה 1945, כשהמושב היה קיים מעל עשרים שנה, ועדיין לא נקבעו נהלים ברורים באשר לסיוע ל"אישה-לבד".

3. חוויית השכול

3.1 צילה רוזנבלט (1895–1975), כפר-יחזקאל

צילה רוזנבלט נולדה ב-1895 בחבל פודולסק שברוסיה. אביה עבד בטחנת קמח. היא למדה בתלמוד תורה, שם רכשה את ידיעת השפה העברית. רוזנבלט התאלמנה פעמיים. בצעירותה נהרג בעלה לנגד עיניה. רוזנבלט קיבלה הכשרה חקלאית וב-1921 עלתה לארץ ממניעים ציוניים. ב-929 נישאה בשנית למנחם (מנדל), שהיה אלמן אף הוא, והצטרפה אליו לכפר-יחזקאל. לרוע מזלה ב-1937 נהרג אף מנדל בתאונת ירי בזמן שמירה על המושב. רוזנבלט נשארה אפוא במשק המשפחתי עם שני בנים פרי בטנה ובן גדול מנישואיו הראשונים של מנדל. כאלמנה צעירה, אם ליתומים במושב, היטיבה רוזנבלט לתאר את רגשותיה. ברשימתה "אלמנון" תיארה את הכאב ואת חוסר האונים שהיו למנת חלקה עם פטירת בן זוגה:

בחשכת אותו לילה, ליל אסון וזוועה, כך חשך אור חיי. באה שמשי וחושך סביבי, ליל תמיד. בכל שאפנה-עצב ויגון. כי אכנס לרפת, הפרות תנעצנה בי מבט כשואלות: הן המחסן מלא שחת, אף העלייה אינה ריקה. מה נשתנה? מדוע קדרו הקירות? אברח משם וארד למגרש. בזהירות יהלוך בו הרוח, יכופף ראשי העצים. תלמים הוכנו לשתילה והם עומדים בטלים. בחלקת תפוחי אדמה צמחו עשבים. שלוש פעמים זרעתי גזר ולא נבט, שחוחים עומדים העצים, ענפיהם לא גזומים. הכול שואל: היכן הידיים שטיפלו בנו? אלי, אנה אברח מצערי, אמלט מיגוני? אחישה צעדי הביתה ולקראתי יורם רץ כשרגליו מרופשות מתעלת ההשקיה של השכן, וקורא בשמחה: "אימא, סידרתי לי נעלי בוץ!" מחשבה כחץ תפלח: צו הילדים הוא "חיי", בדמי אלמנותך חיי (רוזנבלט, 1962, עמ' 193).

ברשימתה ביטאה רוזנבלט את יגונה ואבלה, את התחושה שעולמה חשך עליה עם מותו של בן זוגה. בכל פינה שאליה פנתה עדיין ניכר מגע ידיו ומה שהשאיר אחריו לא זכה להמשך טיפול. היא ניסתה כוחה בגידול גזר אך ללא הצלחה והביעה בכך ספק אם תהיה די מוכשרת להתפרנס מחקלאות ואת החשש מן העתיד, בשל חסרונו של מי שגונן עליה ועל המשפחה: "היכן הידיים שטיפלו בנו?" מבעד לייאווה ראתה את בנה הצעיר משחק בתמימות בחצר השכנים והחליטה שעליה להמשיך לחיות למען ילדיה. לזכרה כתב בנה מתניה:

ותפנית איומה כשקורה האסון עם אבא ז"ל, וכך היא נשארת עם שלושה ילדים תלויים על צווארה, עם דאגות פרנסה ומחסור נורא – ושוב, עם כל השכול הנורא, לשאת בעול העבודה הקשה והמפרכת מחושך עד חושך [...] למרות כל אלה ידעה גם נחת בחייה. וזכתה לראות את שלושת המשפחות של הילדים גדלות ומפתחות משקים נאים, זכתה וחלק ממשפחתה בא לארץ ועזרה להם בכל אשר יכלה. ואכן לא לחינם ראו בה כולם את הגיבורה הבלתי נכנעת, שאפשר ותשמש דוגמא לכל בני המשפחה (רוזנבלט, מ', ללא תאריך).

בדבריו תיאר מתניה את הכאב הרב בחיי אמו וציין את נקודות האור בעולמה. המילים "תפנית איומה", "שכול נורא" ו"מחסור נורא" מבטאות את מר גורלם של אמו ושל ילדיה. אף על פי כן ראו בה בני משפחתה גיבורה בלתי מובסת, שעמדה בכל הקשיים, סייעה לאחרים ושמשה דוגמה לדורות הבאים. את הפיצוי לחייה הקשים ראתה בדמות בניה שהמשיכו את דרכה והצליחו במשקיהם. על דברים אלה הוסיפה כלתה לייקי: "אישה כזאת, לא היה לה טוב בנשמה. אבל היא

הייתה 'ציונית שרופה', מעולם לא התלוננה על בדידותה. לא היה לה זמן לחברות כי היא עבדה יומם ולילה" (רוזנבלט, ל', ראיון אישי, 7 במרץ 2016).

4. שתיקת הנשים

4.1 מרים המר, (1905 – 1981), נהלל

מרים המר נולדה בכפר ואחביץ' שבאוקראינה, שם למדה בבי"ס עממי. ב-1925 עלתה לארץ ישראל כרווקה. בתחילת דרכה בארץ עבדה במשקי פועלות בשכונת בורכוב. ב-1927 נישאה לאריה המר. ילדיהם, זהבה ואברהם, היו בני שנה ושנתיים כשאביהם נפטר. על מצוקתה של המר בשנים שלאחר פטירת בעלה כתבה חברתה: "אריה נפטר ממחלה. היא החליטה לבחור במשק ולא לעזוב. למען ילדיה הקריבה את חייה הפרטיים ולא נישאה שוב". חברה אחרת כתבה: "מה התרחש בנפשה של מרים באותן שנים קשות איננו יודעים. היא מיעטה להתלונן ומיעטה לספר חוויותיה לאחרים [...] אינה פותחת את סגור ליבה ושומרת עברה לעצמה" (המר, תיקי נפטרים, ארכיון נהלל). השתיקה לנוכח מקרה של מוות הייתה חלק מאתוס הפנמת הסבל, ואף נחשבה בימים ההם לסוג של גבורה. מרים שתקה וחברותיה יכלו רק לנחש מה מתחולל בקרבה. הן סברו שהיא הקריבה את חייה למען ילדיה ולכן לא נישאה שוב.

4.2 יחס החברות אל "אישה-לבד", אלמנה המחזיקה במשק המשפחתי

שתיקת האלמנות בנושא קשייהן ורגשותיהן הייתה גורפת, לכן אפשר ללמוד על חייהן מתוך דברים שסיפרו עליהן חברותיהן. על מרים המר התבטאה חברתה במילים: "אחר-כך ראיתי אותה תמיד עובדת כמו גבר בשדה, במגרש, בגורן וברפת. אבל פניה היו עצובות". ההתייחסות אל המר כאל מי שעובדת "כמו גבר" מלמדת שהייתה יוצאת דופן בנוף המושב: "לבשה מכנסיים קצרים עד הברכיים. היא עמלה כנמלה בכל עבודות המשק, בגורן, בדיש ובכיבוש החציר, ובגידול הילדים לבדה". בהתנהגותה ביטלה אפוא המר את החלוקה המסורתית בין עבודת נשים לעבודת גברים, ואף חרגה מקוד הלבוש הנשי המקובל – שמלה, חצאית או מכנסיים ארוכים בימות החורף. אנשי המושב לא בזו לה ולא גינו אותה אלא בדומה ליחס כלפי צילה רוזנבלט, ראו בה גיבורה והעריצו אותה: "17 שנים נשאה בגבורה את עול המשק לבדה. התמונה זכורה: היא נושאת את כדי החלב על אסל בבוץ, ברוח ובגשם – באומץ ובהתמדה. מרים ניהלה את המשק בתבונה ובחריצות" (המר, תיקי נפטרים, ארכיון נהלל). במילים "התמונה זכורה", תיארה הכותבת סמל של אישה שלא נכנעה לגורלה.

5. גישות שונות במושבים לטיפול באלמנות ובמשקיהן

על טיב העזרה ומשמעותה בחיי האלמנות אפשר ללמוד מהניסיון במשקיהן של שושנה הייבוש מכפר יחזקאל ושל דבורה רכלבסקי מכפר-יהושע:

5.1 שושנה הייבוש, כפר-יחזקאל

על חייה של שושנה הייבוש ידועים פרטים מעטים בלבד. אסון פקד את משפחתה עת אחד מילדיה נטרף בידי צבוע. לאחר האסון חלה יואל בעלה ועבד בפרייה, הרפת המשותפת של הפרים להרבעה, והמשק המשפחתי החזיק מעמד בקושי. ב-1943 טבע יואל ב"אסון הרפתנים" כששט בכינרת ביחד

עם 98 רפתנים אחרים שהשתתפו בכנס, וסירתם התהפכה. כשהתאלמנה הייתה הייבוש מטופלת בשלושה ילדים (ארכיון כפר יחזקאל, תיק משפחת הייבוש).

בשל ריבוי מקרי הפטירה במושבים הוחלט בתנועת המושבים להקים ועדה שתבדוק את צרכיהן של המשפחות השכולות. מתוך פרוטוקול ישיבת המועצה שעסקה במשקה של הייבוש אפשר ללמוד על הגישה שנקטו בה אנשי המועצה במושב כפר-יחזקאל בשיתוף עם נציגי התנועה, החבר ישראל בלוך והחבר פקר. בישיבה משותפת נבדק הטיפול השוטף במשק הייבוש והועלו אפשרויות לסיוע מטעם המושב ומטעם תנועת המושבים למשפחה ולאב מבוגר שגר איתם. את התערבותם בעניינים פנימיים של המושב נימקו נציגי התנועה בטענה, שכאנשים מן החוץ יוכלו לדובב את האלמנה ביתר קלות וכך לעסוק בשאלות שחברי המושב לא יכלו לעסוק בהן. בישיבת המועצה סיכם בלוך את פגישתו עם הייבוש כך :

דיברנו עם שושנה. לעת עתה אין לה דבר בעניין תכניות. א. אנחנו חושבים שיש להכשיר אותה באיזה מקצוע, שתוכל לעבוד בכפר. אולי לא בעבודה מלאה. ב. את המשק לחסל באופן זמני ולחכות עד שהילדים יגדלו ואז אפשר לראות מה לעשות עם המשק. או למסור את המשק למישהו אחר והיא תסתדר בתור עובדת בכפר (פרוטוקול ישיבת המועצה כפר יחזקאל, 25 בנובמבר 1943).

מדבריהם של בלוך ופקר ניכר שביקשו לעזור מתוך רצון כן, בישיבה לא הועלתה כל הצעה לעזרה מעשית וממשית מטעם תנועת המושבים. תפקידם לא חרג מעבר ליועצים מטעם, ובפועל לא הייתה זו עזרה של ממש. תכניתו של בלוך בדבר חיסול המשק כוונה לטווח ארוך. בטווח הקצר נקבע שמאחר ששושנה עדיין בראשית אבלה, יידחה עניין גורל המשק בשנה עד שהדברים יתבהרו. לשמע הרעיון של הקפאת המשק עד שיגדלו הילדים, עלה שוב הקונפליקט בין טובת הכלל ובין טובת הפרט: חבר מועצה נזעק בטענה שאין המושב יכול להרשות ששטח אדמה כה גדול לא יעובד רק כדי להבטיח את זכויות המשפחה: "איך אנו יכולים להבטיח שיהיו 100 דונם שוממים. האם זה משק? לא תהיה אינסטלציה ואינוונטר חי? אסור שנטל של הזמן יהיה על חשבוננו. לא יהיה מוצדק להחזיק מגרש ואדמה במשך שנים בזכות המודל של הבטחת זכויות למשפחה". טיעון אחר העלתה אחת החברות: "יש לנו שני דגמים של משק הרוס ואישה שאינה מסוגלת לנהל משק. הילדים עוד קטנים. מי יודע מה יהיה כעבור שנים". אותה חברה הביעה את החשש שהייבוש לא תהיה מסוגלת לנהל את המשק המשפחתי, וסברה שאין לסמוך על כך שילדיה ירצו להקים בעתיד את המשק מחדש ולפיכך המאמץ יהיה לשווא.

בישיבות המועצה הבאות נדון המשך הטיפול במשקה של הייבוש. לתמונה נכנסה הוועדה המשקית במושב, שתפקידה היה לבדוק את המצאי במשקים כושלים ולמצוא להם פתרונות לשיפור מצבם. מהפרוטוקולים ניכר שהמגמה הייתה לאפשר להייבוש ולבני משפחתה לחיות בכבוד. כך בפרוטוקול ישיבה מ-13 בדצמבר 1943 נכתב: "סידור שושנה הייבוש: נותנים לה 20 לא"י מהכסף שהיה לרשות המשק. אולם אחר כך לא נוכל לתת לה כסף מההון היסודי. אם המשכורת לא מספיקה אפשר להגדילה. שתתחיל לעבוד לניסיון במשרד". ובפרוטוקול ישיבה מ-21 בינואר, 1944 נכתב: "להציע לשושנה הייבוש את עבודת הניקיון במקום צילה רוזנבלט".

לצורך טיפול בענייניה של הייבוש התמנתה החברה ציפורה באום להיות בקשר עמה ולייצגה מול מוסדות הכפר. בפרוטוקול ישיבת המועצה מ-15 במאי 1944 נרשם, שציפורה באום

מבקשת בשמה לחרוש את המגרש ולסדר צנרת במגרש. בישיבת המועצה מ-28 במאי 1944 נאמרו הדברים הבאים:

"לא ידוע מה יהיה גורל המשק להבא. המצב שם כרגע לא רע אבל אין כוחות עבודה. המצב ברפת לא רע, מצב הפרגיות יותר רע."

טברסקי: "אי אפשר לכפות על משקים ייעוץ של הוועדה המשקית."

דובשני: "כרגע אין עצה. נראה בעוד כמה חודשים. יש להסביר שאם יש לחכות עוד חצי שנה, בינתיים ניתן יום עזרה הדדית בחודש."

ציפורה באום: "לעת עתה ניתן לה. נזרע את החלקות."

מתוך הפרוטוקולים של ישיבות המועצה עולה הרושם שחברי המועצה חיפשו פתרונות למשקה של הייבוש, השתדלו להקשיב לרצונותיה, גילו סבלנות כלפיה ולא מיהרו לחרוץ את גורלה. ציפורה באום מילאה את תפקיד הנציגות הנשית, כמתווכת בין הייבוש ובין מוסדות הכפר, ויודאה שעד להתבהרות גורל המשק המשפחתי הוא ימשיך לתפקד. בכפר יהושע ההתייחסות הייתה שונה:

5.2 דבורה רכלבסקי (1906–1987)

דבורה רכלבסקי עלתה לארץ ב-1926. ב-1931 הגיעה לכפר יהושע ונישאה ליוסף רכלבסקי. לזוג נולדו שלושה ילדים: חוה, לאה ודוד. ב-1943 מצא יוסף את מותו ב"אסון הרפתנים" בכינרת. רכלבסקי המשיכה לנהל את המשק וועד המושב פיקח על משקה וסייע לה בדאגה רבה כל שנות חייה.

במכתב ההשתתפות בצער על מות יוסף הוסיף י" קורן מתנועת המושבים את המשפט הבא: "נא להודיענו על הצעדים שנקטתם לעזרת המשפחה" (24 באוקטובר 1943, ארכיון כפר יהושע, תיק משפחת רכלבסקי). במילים אלה ציין קורן, בדומה להתנהלות כלפי משק הייבוש בכפר יחזקאל, שהוסכם שעל המושב מוטלת האחריות לשקם את המשפחה ועל תנועת המושבים לפקח על כך. ב-1 במרץ, 1944 דן ועד המושב במצב המשק בנוכחות הגיס, יעקב רכלבסקי מנהלל וחברים אחרים והוחלט להכניס כמה שכלולים למשק ולבית. ב-12 ביוני 1944 הוחלט שבנושא הקמת המצבה יטפל הגיס בשם המשפחה. ב-20 בספטמבר, 1944 הוחלט שאת שכרו של הפועל שסייע למשק ישלם המושב. ב-3 בנובמבר, 1945 קיבלו על עצמם שלושה מחברי המושב, שנשלחו מטעם הוועד, לטפל בחצר המשק ולהדריך את רכלבסקי ואת ילדיה בכל הנוגע לתכנון הגידולים ולטיפול בצומח ובחי, ואף שקלו לצרף למשימה חבר נוסף. במכתב מהוועד הוחלט להורות למשק המכונות החקלאיות ולטחנה להיענות בחיוב לכל פניה של משק רכלבסקי (מכתב מהוועד ללא תאריך). ב-31 ביולי, 1947 עדיין המשיך הוועד לעקוב אחר הנעשה במשקה של רכלבסקי ולסייע לה. כן עלתה הצעה להוציא פרה אחת מהרפת, לעשות ברור קפדני בלול, לסדר השקיה קבועה ולסייע לחווה הבת במעשיה.

בכפר יהושע נחלצו חברים רבים לעזרתה של רכלבסקי. ניתנה לה עזרה הדדית רבה מחוץ לתרונות הקבועה שהייתה נהוגה, ולפנים משורת הדין. עם זאת ממסמכים אלה עולה שעל אף נוכחותה של אישה בוועד, את ענייניה של רכלבסקי ניהלו גברים בלבד. אף שמבחינה משקית וכלכלית ניתנה לרכלבסקי תחושת ביטחון, אין כל עדות למידת שביעות רצונה מהדרך שניהלו את ענייניה ולתחושתה לנוכח פיקוח היתר, לעתים עד חדירה לרשות הפרט, על הנעשה בביתה ובחצר.

6. עזרה לאלמנות במושבים בהקלות במיסים ובתשלומים שונים

תנועת המושבים וועדי המושבים פעלו להקל על אלמנות בתשלום מיסים, הלוואות לגופים חיצוניים ומיסי הכפר. במושבים הקימו המוסדות המיישבים קרנות שונות שנתנו הלוואות נושאות ריבית, ובאמצעותם מימנו את פיתוח המושבים ואת המשקים המשפחתיים. לצד זה גבו המוסדות מיסים שונים כגון מסי ההסתדרות וקופת החולים. מיסי הכפר נועדו לממן הוצאות פנימיות של המושב כמו חינוך, תרבות, מיכון חקלאי משותף ומוסדות לשיווק משותף.

באספת חברים בכפר יחזקאל שדנה בשאלת החברה הבודדת (פרוטוקול אסיפת חברים, 12 בדצמבר, 1944), הועלו הצעות בדבר טיב העזרה שיש להגיש לחברות כאלה. הועלתה טענה שהדיון בנושא טעון גורם למחלוקות ולכעסים, ומטיל נטל כבד מנושא על הציבור.

מקום נרחב יועד לשאלת המיסים: אחד החברים הביע התנגדות למס פרוגרסיבי. חבר אחר הציע שכדי לשמור על שוויון יחולק תשלום חודשי שווה לכל החברים בלי קשר למצבם הכלכלי, כפי שהיה נהוג בכמה מושבים.⁷ חברה אחרת טענה שהמושב אינו עושה דבר למען חברות בודדות לעומת כפר-ויתקין, שם השתתף הציבור בחמישים אחוזים מדמי אחזקת הפועל ומתשלומי המיסים. באופן דומה נהגו גם בכפר יהושע, בנהלל ובמושבים אחרים. דיון זה מלמד שהמושבים למדו אלה מאלה על דרכים לפתרון בעיות. למרות ההסתייגויות הציע אחד החברים לפנות למוסדות המיישבים. אף שבכפר יחזקאל היה רצון טוב לסייע ל"נשים-לבד", עדיין לא הונהג תקנון מוסדר לטיפול במקרים כאלה. באספות דנו בכל מקרה לגופו, והנושא עורר מחלוקות רבות.

כמו בכפר-יחזקאל, כך גם חברי מושבים אחרים לא היו שבעי רצון מתנאי הלוואות, מאי-סדרים ומבזבוז כספים בגופים פיננסיים שהיו קשורים עמם. בכנס מושבים בנהלל הוחלט לתבוע מההסתדרות להקטין את משכורות העובדים כדי להקטין את תשלום המיסים באופן שיקל על המשקים המשפחתיים שנשארו בעול ההוצאות. כמו כן הוחלט לתבוע מהמרכז החקלאי ומהמוסדות הכספיים של ההסתדרות לצמצם את הוצאותיהם, לרכז את רשימת החובות המעיקים, לדאוג להסדרי תשלום שהציבור יכול לעמוד בהם ולהקטין את הריבית (תלמים, מסקנות כינוס המושבים בנהלל, סיוון תרצ"ח, עמ' 45).

ב-1939, לאחר בירור בין מזכירות תנועת המושבים ובין מרכז קופת חולים, הוחלט שלצורך חישובי מס תחשב יחידה משקית במושב למאה ושישים אחוזים מסך המס לתשלום. אלמנה תשלם מחצית מהסכום, כלומר שמונים אחוזים מסך המס המשולם על יחידת משק במושב (תלמים, ניסן תרצ"ט, עמ' 44).

עדה פישמן, שהייתה פעילה בראשות מועצת הפועלות, תיארה מאבק ארוך ומייגע עם המוסדות המיישבים: "שנים מספר התנהל מו"מ בין המוסדות המיישבים (קרן היסוד והקרן הקיימת), לבין המתיישבים על סידור חוזים, קביעת הריבית וזמני התשלום מצד המתיישבים" (פישמן, 1962, עמ' 186–187). ב-1938 התריעה פישמן בדבר הצורך לעגן את כל נושא החוזים, התשלומים וגובה הריבית בתקנון מסודר. בהיעדר תקנון מסודר מצאו עצמן אלמנות במצבים

⁷ לפי עדות חברים, במושבים רבים היה נהוג לחלק אחת לשבועיים או לחודש סכום כסף לכל משפחה על פי בסיס שוויוני, וכן "פתקאות" (או כפי שכינו בכמה מושבים "בוניס"), שהיו אמצעי תשלום פנימיים כתחליף לכסף, ובאמצעותם היה אפשר לרכוש מוצרים בצרכניה.

מורכבים. לטענת בת-שבע מרגלית שטרן, לא תמיד היה הציבור מוכן להגן על האישה במצבי גירושין או אלמנות ועקב גישתו, שלא חפה מאינטרסים, נשארה פעמים רבות האישה בודדה, מרירה וחסרת הגנה במערכה להמשך קיומה וקיומו של המשק המשפחתי (מרגלית שטרן, 2013), כפי שאפשר ללמוד מהדוגמאות הבאות.

7. ניהול תיק הלוואות של אלמנה מול המוסדות המיישבים

7.1 אסתר אוורבוך, עין-ורד

ב-1938 נרצח בעלה של אסתר אוורבוך יחד עם עוד שלושה מחברי מושב עין ורד סמוך לטירה, והיא נשארה לבדה עם שני ילדים. ב-25 במאי, 1940 כתבה אוורבוך מכתב לחברת "בתי הכפר" ובו התחננה לוותר לה על הריבית שחוייבה בה בשל כספי ההלוואה שלוותה. להלן נוסח המכתב:

לכבוד חברת בתי כפר בע"מ

א.נ.

אני חושבת למיותר לתאר לכם את מצבי לאחר האסון שקרה את בעלי ז"ל. ואשר למצבי הכלכלי הרי אני, שני ילדי ואמי מתקיימים משתי לא"י הקצבה חודשית מהממשלה – בעלי היה גפיר – ואלף שבע מאות וחמישים לא"י שאני מרוויחה בעבודתי בניקיון המרפאה במקום. מתוך דאגתי לילדי הרכים, בראותי שריבית החוב אוכל את שארית עמל אביהם החלטתי לחסוך 500 לא"י לחודש ולשלם קמעה קמעה את החוב. בתנאי שיהיה זה מן התועלת. ואני מבקשת שתתחשבו במצבי ותוותרו על החיוב בריבית, וכל תשלום שלי יפחית את חובנו מהקרן. את תשלומי זה אני נכונה להבטיח בהמחאה לסניף קופ"ח בגוש תל מונד.

בכבוד רב,

אוורבוך אסתר.

הערת: המרכז החקלאי תל אביב (אוורבוך, 25 במאי, 1949)

המכתב נדפס במכונת כתיבה, כנראה במזכירות המושב, על דף שלוגו המושב מוטבע עליו. דומה שהיה כה קשה להשיג תנאי אשראי נאותים בחברת "בתי-כפר", עד שוועד עין-ורד מצא לנכון שאוורבוך תציג בעצמה את מצוקתה ובלבד שתזכה בהקלות. הפניה במילים "א.נ." מעידה שנעשתה מתוך ידיעה שהנושא נמצא בטיפולו של גבר. ממכתבה של אוורבוך עולה תחושה ברורה של פחד מפני היעדר ביטחון כלכלי. כיוון שתשלומי הפנסיה של בעלה ששרת כגפיר במשטרה הבריטית היו כה נמוכים חששה אוורבוך, שכל מה שנשאר לה במשק לאחר מות בעלה יאבד בשל חיובי הרבית הגבוהים.

אפשר רק לשער מה הייתה הרגשתה של מי שהייתה חקלאית שוות ערך לחברותיה במושב, שהיה עליה להתפרנס מעבודת ניקיון במרפאה ונאלצה לכתוב מכתב תחנונים להקלת חובה. כדי להיפטר מהחוב הייתה אוורבוך מוכנה לשלם נתח ניכר ממשכורתה ואף להבטיח את התשלומים בהפקדת המחאה במקום בטוח - סניף קופת חולים בגוש תל מונד. ייתכן שנוהל מסודר של בקרה על ההלוואות ואופן החזרתן היה מונע זאת.

8. מוסדות המושב ויחסם כלפי האלמנות

יחס המוסדות לאלמנות היה שונה ממושב למושב. כל יישוב והמרקם החברתי שלו. להלן כמה דוגמאות: בנהלל הוחלט לתת הנחה של חמישים אחוזים ממסי המושב למשקים שמצבם הכלכלי היה קשה, ביניהם שלושה משקי אלמנות. כמו כן הוחלט להקציב חמש לירות על חשבון עזרה הדדית כדי לסייע לנשים אלה להקטין את חובותיהן. (פרטוקול הוועד, 21 בינואר 1944, ארכיון נהלל, 2597/0001). בנהלל דנו כל מקרה לגופו: מרים המר לא הייתה מוכנה שחובה ישולם על ידי עזרה הדדית. כפשרה הוחלט לפרוש את החוב לשלוש שנים (פרטוקול ישיבת הוועד, א' באייר תרצ"ה). ב-1941 פנתה המר במכתב לוועד המושב והודיעה, שמכיוון ששילמה בעצמה את שכרו של הפועל אין באפשרותה להחזיר את חובה לוועד (המר, מרים, מכתב לוועד, 1941 ארכיון נהלל, 0001/2182). ב-1944 ניהלה המר את המשק וגם עבדה במחלבה כדי לכסות את חובותיה (פרטוקול הוועד, 21 בינואר 1944, 0001/2597).

אולם לא תמיד התנהלו יחסי האלמנות עם ועד המושב על מי מנוחות. הקונפליקט בין האינטרסים של הקהילה ובין אלה של האלמנה עלו לא אחת על פני השטח. כתבה חברתה של מרים המר: "הייתה הצעה למרים לעזוב את נהלל. אימא הייתה אז בוועד והיא אמרה תמיד שמרים שייכת לנהלל ופה ביתה ומקומה. היא נלחמה על כך שמרים תישאר בנהלל [...] בבית הייתי שומעת אמנם שהמשפחה עזרה לה וכן שנהלל נתנה לה פועל ועזרה" (המר, ארכיון נהלל, תיקי נפטרים). לא בכדי זכתה המר להיות סמל לגבורה. מדברי חברתה מתברר, שבתחילה לא האמינו בנהלל ביכולתה להחזיק את המשק המשפחתי. חברת הוועד נלחמה בשבילה על זכותה ועל חייה. המר עשתה הכול כדי להוכיח את עצמה ובסופו של דבר זכתה לאמון הציבור כאשר נבחרה להנהלת המושב. על עוד היבטים ביחס כלפי אלמנות ובני משפחותיהן במושב אפשר ללמוד מניסיוןן של צילה רוזנבלט מכפר-יחזקאל, של ריבה מקלר מנהלל ושל שרה זוסמן מבלפוריה.

8.1 משפחת צילה רוזנבלט ויחסיה עם מוסדות מושב כפר יחזקאל

לייקי, כלתה של רוזנבלט שגדלה בשכנות למשפחה, סיפרה שכאשר התאלמנה חמותה היה המשק פעיל והיו בו רפת, שתי סוסות, לול קטן, גן ירק, גפנים ומטע. תקופה קצרה העמידו לרשותה של רוזנבלט פועל שכיר אך היא לא הסתדרה עמו. לכן היא גידלה רק ירקות, עבדה קשה מאוד, לעתים עד השעות הקטנות של הלילה, והתפרנסה בדוחק רב. הבן מתניה היה יוצא בהפסקה הגדולה מבית הספר ומשנע את הירקות למקום הריכוז על גבי עגלת יד מאולתרת. את שאר הרכוש מכר ועד המושב ואת הסכום מהמכירות שמרה האגודה בקופתה. על פי לייקי לא קיבלה רוזנבלט סיוע מוועדת עזרה הדדית, אך שכנתה חסיה לקחה מדי צהריים את הבן מתניה לביתה.

כשנישאו לייקי ומתניה וביקשו להקים מחדש את המשק, הסתבר להם שהיה טיפול כושל בכספיהם ומהסכום שנשאר לא יכלו לקנות אפילו עגלה. כשפנו לאספה התאכזבו מרה כאשר בקשתם לעזרה כספית נדחתה על הסף. מסקנתם הייתה שאי-אפשר היה לסמוך על הבטחות המושב ולא היו כל בטחונות לטווח ארוך לכספים שהופקדו למשמרת במוסדותיו (רוזנבלט, ל', ראיון אישי, 7 במרץ 2016). מדברים אלה עולה המסקנה המצערת, שהיה כאן מעשה של עושק של משפחה מוחלשת.

8.2 ריבה מקלר (1905-1988), נהלל

ריבה מקלר נולדה בפלך חרסין שברוסיה. ב-1925 עלתה ארצה ונישאה לאריה מקלר. ב-1930 התיישבו השניים בנהלל. ב-1936 נפטר אריה. ריבה הייתה מטופלת בשני ילדים קטנים, שרה

ושמואל, ובמשק בחובות. בתחילה ביקשה מקלר למכור את המשק אך חזרה בה. היא נשאה בעול העבודה הקשה והחזיקה מעמד. שמשבגרו ילדיה והמשק הוקם מחדש שבו אליה כוחותיה (מקלר, ארכיון נהלל, תיק נפטרים).

בראיון עמה תיארה נכדתה של מקלר, רחל הדר מנהלל, כיצד אביה שמואל חזר וסיפר על חוויה טראומטית שחוה בימי ילדותו: "באו לביתם נציגי המושב והודיעו לאמו שהוחלט להפקיע מידיה את אדמות הפלחה. ריבה פרצה בזעקות שבר והוא כילד בן חמש נבהל מכל הסצנה, רץ והזעיק את סבא שגר בקרבת מקום. הסב נכנס הביתה וסילק אותם" (הדר, ראיון אישי, 15 בפברואר 2016). הדר סיפרה כיצד בכל פעם שאביה סיפר את הסיפור נקוו דמעות בעיניו וקשה היה לו להירגע, ובשל כך סירב להתראיין. תיאור המקרה מראה, שפרנסי המושב לא נהגו ברגישות ובהירות בנושא. האם ריבה מקלר חרדה לקיומה ולקיום ילדיה והבן חי את הזיכרון הטראומטי. מכיוון שבמושב לא היה הליך מסודר שיבטיח את החזרת הקרקעות לבן הממשיך, לאלמנות לא היה ביטחון שתוכלנה להתפרנס ממשק קטן והן לא יכלו לסמוך על הבטחות המוסדות הפנימיים במושב לטווח הארוך. הזנחה ויחס מפלה במיוחד קיבלה משפחת זוסמן בבלפוריה.

8.3 שרה זוסמן, בלפוריה

סיפורה של שרה זוסמן בא להדגים את היחס כלפי האלמנה בהיעדר ועדה לעזרה החדית ואת תוצאותיה. שרה ואברהם זוסמן נולדו בליטא והתחנכו במשפחות חרדיות. ב-1905 עלו לארץ כזוג נשוי. הם נדדו מיפו לשעריים שברחובות ומשם לכפר-ילדים שלרגלי התבור. ב-1922 עלו לקרקע עם כמה משפחות למושב בלפוריה. כשהחלו בהקמת בלפוריה כבר היו להם ארבעה ילדים. בבלפוריה נולדו עוד שלושה ילדים. מהמוסדות המיישבים שרכשו את הקרקע קיבלו 180 דונם, שטח עצום שניתן להם מחשש שמשפחות ערביות יתיישבו שם. במאה הלירות שקיבלו מההסתדרות הציונית קנו פרד, עגלה, שתי פרות, שתי עגלות וכשלושים עופות. כשהיה אברהם בן שלושים ושש קיבל זיהום ברגל. בהיעדר טיפול רפואי בבלפוריה החמיר מצבו והוחלט לקחתו לבית החולים, אך הוא נפטר בדרך. שרה הייתה באותה עת בחודשים הראשונים להריונה ומטופלת בשבעה ילדים. בנה הבכור היה אז כבן שלוש עשרה. לאחר חצי שנה נולדה בתה רות ומצבה הכלכלי היה בכי רע (תיק בלפוריה, ארכיון עמק יזרעאל, מיכל 93-03-1). על התמודדות המשפחה עם המצב סיפרה בתה של שרה, רות דובנוב:

כולם היו עניים ואצלנו במיוחד כי היינו המון ילדים. הציעו לאימא לנקות את הבתים הציבוריים במושב ואותי שלחו לבית יתומים. הורידו לאימא מהסכום של מיסי הכפר כדי שתשלם את המוסד. הייתי בת שנה וחצי ושהיתי שם עד גיל שש. לא באו לבקר אותי כי לא הייתה אפשרות. לא היה כסף לנסיעות וגם לא זמן. בגיל שש החזירו אותי הביתה באוטובוס בליווי עובדתה מטבח במוסד, שאהבה אותי. בכניסה לחצר היא אמרה לי, זה הבית שלך, תיכנסי ושם אימא שלך. נכנסתי לבד. בחצר עומדת אישה ועל ידה שני ילדים. אימא שואלת אותי: מי את? - כשאמרתי לה היא פרצה בבכי ובהיסטריה איומה. השכנה ממול, סוניה אדלשטיין באה בריצה. אני לא הסכמתי להתקרב אל אימא והיא התייחסה בהבנה וביקשה מהאחים שלי לגשת אלי. וככה זה היה בהתחלה. ומאז כל ערב השכנה סוניה באה ולקחה אותי לאכול ארוחת ערב, כי אצלנו לא היה. כל חודש קיבלנו תקציב לקנות דברים בצרכניה, ככה היה נהוג. אבל אנחנו היינו משפחה גדולה וזה אף פעם לא הספיק (דובנוב, ראיון אישי, 29 במרץ 2016).

הפתרון של הכנסת ילד לבית יתומים היה פתרון אכזרי, שהיה שמור לעתות מצוקה בלבד כשלא הייתה ברירה אחרת. לפי הפרוטוקולים של ישיבות ועד המושב הקפידו בבלפוריה על פתיחתו של גן ילדים. באופן תמוה לא טרחו להחזיר את הבת הביתה בהגיעה לגיל הגן ובכך נגרם סבל רב גם לאם וגם לבת. נוסף על כך לא דאגו במושב למשפחה לתקציב הולם בצרכניה והיא סבלה חרפת רעב.

זוסמן המשיכה להחזיק במשק אך המושב לא העמיד לרשותה פועל שיסייע לה בעבודתה. בתצורה היו עופות אך לא לול. נוסף על כך הייתה לה רפת ובה ארבע פרות ובמגרש גידלה קצת ירקות. לשאלה באיזה אופן סייע המושב למשפחה ענתה דובנוב: "לכולם היה קשה. אבל במושב קיבלו תקציב לבניית לולים ואצלנו לא בנו. רימו. אמרו שלא קיבלו בשבילנו צ'ק" (דובנוב, ראיון אישי, 29 במרץ 2016).

לפי מחקרה של רחל שערבי, בין השנים 1936–1938 היה מספר הנפשות הממוצע במשפחה חקלאית במושב 3.8 ומתוכם עמד ממוצע הילדים על 1.8. המושבים לא היו ערוכים להכיל משפחה מרובת ילדים (שרעבי, 2002). במקרה של משפחת זוסמן שהיה כה יוצא דופן לא עמד ערך השוויון לנגד עיני פרנסי המושב. המשפחה הופקרה, נהגו בה בגסות ועלבו בה. דובנוב סיפרה למשל, שהקימו תזמורת מנדולינות לילדים בבלפוריה, ואחותה רצתה לנגן על גיטרה ולהשתתף. אימה הלכה לוועד לבקש לקנות לילדה גיטרה. יושב ראש הוועד אמר לה, "כל כך שמח אצלך בבית שאת צריכה גיטרה?" לא היו די בגדים ליציאה והילדים הלכו לבית הספר לפי תור. לא היו להם די עפרונות ומחברות ולא ספרי לימוד ודובנוב נהגה ללכת אל החברות לקרוא בספריהן. הם גם לא יצאו לטיולים כי לא היה באפשרותם לשלם דמי השתתפות. המשפחה לא קיבלה כל עזרה הודנית, מלבד סיוע מהשכנה (דובנוב, ראיון אישי, 29 במרץ 2016).

ועד מושב בלפוריה נהג להפעיל סנקציה על בעלי משקים משפחתיים שלא היו מסוגלים לכסות את חובותיהם בסגירת המים (פרוטוקול ישיבת הוועד בלפוריה, 13 בספטמבר 1939). איום מסוג זה היה למעשה גזר דין מוות למשק חקלאי, שבו מים הם אמצעי ייצור הכרחי. במושב לא הייתה שום התחשבות או חמלה בגלל מצבה המיוחד של המשפחה. הוועד לא אישר לזוסמן הלואאות, תבע ממנה להחזיר חובות תוך ימים ספורים ואיים שתופסק לה הקצבת המים (מכתב מהוועד לזוסמן, 1 בנובמבר 1938, פרוטוקול הוועד, 1.1.1938, 21.10.1942, 21.10.1942, 5.12.1942, תיק בלפוריה, ארכיון עמק יזרעאל, מיכל 93-03-1). ב-10 באפריל 1943 הודיע הוועד לזוסמן על הפסקת אספקת המים בכתב. בראיון עמו סיפר שלמה בן-עזר, בן למייסדי בלפוריה, שבהתחלה ניסו השכנים לעזור לזוסמן, אך לדבריו העזרה ההדדית בבלפוריה הייתה נתונה בידי ועד המושב (בן-עזר, 2 במאי 2012).

שורש הבעיה היה טמון בתפקידיו הסותרים של ועד המושב: מצד אחד, באין ועדה לעזרה הודנית היה תפקידו של הוועד להגן על משקי החברים הפרטיים מפני קריסה כלכלית, אך מצד אחר נדרש לשמור על הקופה הציבורית ועל חוזקו של המושב כגוף אחד מול המוסדות המממנים. תפקידים אלה יצרו פעמים רבות ניגוד עניינים שהיה על הוועד ליישבו. במצב אידיאלי הייתה הוועדה לעזרה הודנית ממונה על בקרה למימוש שוויון הזכויות ופתרון בעיות, ופעלה בשיתוף פעולה עם הוועד. במקרים מסוימים הגדילו לעשות וצרפו אישה לוועדות העוסקות בשיקומן של נשים. אולם לעתים פעלו במושב גורמים כוחניים שהונעו משיקולים אינטרסנטיים כפי שקרה במקרה של תחיה ליברזון.

לאדם מוחלש במושב כמו "אישה-לבד" היה קשה להתגונן בפני כוחות אלה. המצב הכלכלי בבלפוריה היה קשה. אמנם לפי עדותה של דובנוב רבים מתושבי המושב יצאו לעבודות חוץ. כך גם אחיה ואחיותיה (דובנוב, ראיון אישי, 29 במרץ 2016). אבל מושב בלפוריה שקיבל על עצמו את האידיאולוגיה של מושבי העובדים לא נערך לעזרת המשפחה, לא הבטיח לה קיום בכבוד והפקיר אותה לעוני קשה ולהזנחה. המשפחה נדחקה אל שולי הקהילה.

9. המוות פגש את חברי כפר ביל"ו לגמרי לא מוכנים

ב-1934, שנתיים לאחר עלייתם על הקרקע בכפר-ביל"ו, נהרג נתנאל רזניק בתאונת דרכים מפגיעת משאית והשאיר אחריו את מניה רזניק ושלושה ילדים. המקרה של מניה רזניק וחבריה למושב מלמד על השפעת היחסים הבינאישיים והיחסים בין הנשים לגברים בכפר-ביל"ו, על הניסיון לגבש דפוסי התנהלות בבניית תשתית המספקת את צרכי הקהילה.

9.1 מניה רזניק (1904–2000)

מניה רזניק נולדה ביקטרינוסלב, אוקראינה. בנעוריה למדה בתיכון יהודי ולאחר מכן למדה רוקחות. רזניק הייתה פעילה ב"השומר הצעיר". בגיל שמונה עשרה עלתה לארץ עם חבריה לתנועה. ב-1928 נישאה לנתנאל רזניק וב-1932 עלו יחד על הקרקע בכפר-ביל"ו. עם מותו של נתנאל היה על מניה להסתגל לחיים במושב צעיר כאלמנה ואם לשלושה ילדים קטנים, ובהם תינוקת שהייתה ביום האסון בת שבועיים, ולהתמודד עם קשיי פרנסה (צפרייר, 2013).

ככל הידוע לא השאירה רזניק דברים בכתב, אבל מרשימה שכתבה רבקה גובר (גובר, 1973) ומהפרוטוקולים של ישיבות ועד מושב כפר ביל"ו אפשר ללמוד על הקושי של חבורת הצעירים ביישוב החדש להתמודד עם מות אחד החברים ועם אלמנתו וילדיה. לפי עדותם של חברים במושב נשאר המקרה כפצע פעור בלב היישוב (שיחה עם אורנה אשל, מנחם פרימן וחובב צפרייר, 16 בינואר, 2016, כפר ביל"ו). לפי גובר הובל נתנאל פצוע קשה לבית החולים "הדסה" בתל אביב כששני חברי מושב מלווים אותו: "החברות הצטופפו סביב מניה שהייתה אמיצה בדרכה וקיוותה לטוב" (גובר, יולי 1973). אולם בשבת בבוקר הגיע למושב דבר מותו. באין אמצעי קירור לגופה, התבקשו חברי הכפר להביאו לקבורה עוד באותו היום. המתיישבים הצעירים ניצבו בפני בעיה קשה, מאחר שטרם הקצו חלקה לבית קברות.

בישיבת הועד שנמשכה אל תוך הלילה הוחלט להמיר שטח שנועד לכריית באר לשם הקמת בית העלמין. נישאו הספדים אך מטעמים אידיאולוגיים נערכה הלוויה ללא תפילות "קדיש" ו"אל מלא רחמים". מיד לאחריה הודיע החבר מילרוד, שכיוון שבמקום "מקור מים חיים" מקיף הפרדס שלו את שטח בית הקברות, הוא עוזב את המושב לאלתר. שוב התיישב הועד על המדוכה והוחלט להעביר את גופתו של רזניק באישון לילה ו"בצורה סודית בהחלט" למקום אחר.

אחד מחברי הועד שלא היה שלם עם ההחלטה סיפר על כך בסוד לרבקה גובר שמיד הגיבה: "היכן תמצאו ידיים טמאות לבצע את הנבלה? [...] והעיקר, האם הודעתם לאלמנה על כך? כל מה שנשאר מרזניק – של מניה הוא ושל יתומיה. איש לא יהיה לפגוע בקבר הטרי ללא הסכמתה. צר לי מאד שמילרוד מרגיש עצמו מקופח [...] רזניק מת ואינו יכול לזוז לשום מקום. מילרוד חי ואם אינו מסכים לשום משא ומתן – שילך לו". הדברים נאמרו מתוך בכי מר והתרגשות רבה, והדבר התגלה (גובר, יולי 1973).

כששמע על כך אחד החברים בא ואיים על גובר: "שמעתי שאת מתכוונת ללכת לדבר עם מניה. דעי לך שאשמור את שער ביתך במשך שבוע תמים. אם תהיני לצאת מחצרך, אשבור

עצמותיך!". על כך כתבה גובר: "במשך שבע שנות ישיבתנו ברחובות [טרם העלייה לכפר ביל"ו] חישבנו את הקץ והעלינו בנפשנו את הצרכים שהכפר הצעיר יזדקק להם ברבות הימים, אך מי חשב על נחיצותו של בית קברות?" (גובר, יולי 1973). בהיותם צעירים לא חשבו חברי הכפר שמי מהם עלול למות בזמן הקרוב. מטעמי אידיאולוגיה ביטלו את נחיצותם של טקסי הדת והמסורת שכללו בין היתר גם חוקים להקמת בית קברות והלכות המת. לפיכך ניצבו בלתי מוכנים בשעת אסון ונדרשו לתכניות חלופיות לתרחישים שונים. לדבריה של גובר פילג המקרה המזעזע את המושב תקופה ארוכה.

כבר ביום הלוויה בלט דפוס התנהגות מול האלמנה וילדיה. הנשים גילו רגישות ואמפתיה, הקיפו אותה וניסו לתמוך בה. גובר הגנה במילים קשות על זכותה של האלמנה רזניק להיות מיועדת לכל החלטה בדבר הלוויה אך כמו בחברה המסורתית, הגברים בכפר ניהלו את האירוע לפי שיקול דעתם בלי לשתף את הנשים, נהגו בסמכותיות ובאדנות ורצו לסיים את הפרשה במהירות ובלי לערב רגשות. אין עדות לשאלה כיצד חשה רזניק כשהתעלמו מדעתה. האם קיבלה את הדבר כמי שמורגלת בכך שחייה נתונים בידי הגברים או שפחדה לדבר כי הרגישה שחייה וחי ילדיה תלויים בציבור, ושמה אמרה דברים שלא תועדו. רבקה גובר שמשה לה לפה וביטאה בתגובתה את הכעס ואת מחאת הנשים על החלטות הגברים. הדברים יצאו מכלל שליטה כאשר הגיב אחד החברים באלימות מילולית כלפיה.

9.2 התארגנות מוסדות המושב לסיוע

מועצת הכפר והמזכירות (ועד המושב) דנו בשאלת מקורות פרנסה למשפחת רזניק. ברשימת המשתתפים בישיבה משותפת של המזכירות עם ועד הצרכניה (פרוטוקול ישיבות המזכירות, יולי 1934), בולט היעדר נציגות של נשים. המשרות בצרכניית המושב היו מאוישות ולכן חיפשו דרך לפצל תפקידים כדי לספק לרזניק משרה, באופן שתוכל להמשיך ולעבוד במשק המשפחתי, להחזיק בפרה וגם להתפרנס. היו שפקפקו ביכולתה של רזניק לעבוד בצרכניה, והיו שדיברו על מקומות עבודה חלופיים. סיכום בנושא לא נמצא.

חברי הוועדה זיהו את הקושי של רזניק לתפקד בה בעת כאם וכמפרנסת. לפיכך העלו הצעה להכניס את שני ילדיה הגדולים יותר ואף את התינוקת למוסדות שונים ללא תשלום כדי שרזניק תוכל להתפנות לעבודה. בנושא כה רגיש לא נשאלה רזניק לדעתה ולרצונה, והוועד הסתפק בהנחה של אחד החברים, שרזניק לא הייתה מסכימה לסידור שכזה, בלי לכלול בוועדה נציגות של אישה. הנשיאה בעול שני התפקידים, אם וחקלאית ומפרנסת יחידה, הקשו מאוד על רזניק והמשפחה התקיימה בדוחק רב. אסון אחר פקד אותה כשבתה הקטנה אביבה נהרגה בתאונת דרכים בהיותה בת שמונה, כאשר חצתה כביש כדי לקבל עיתונים לחלוקה בבתי המושב. ב-1940 נישאה רזניק מחדש וילדה עוד חמישה ילדים. היא המשיכה לעבוד במשק המשפחתי עד ימיה האחרונים. (צפריר, 2013).

10. על גאווה והעצמה בביתה של אלמנה בנהלל

אלמנות אחדות חוו העצמה במושבים. מרים המר הייתה חברת הנהלה, רחל מקלר הייתה פעילה בחיי התרבות. רחל סלוצקי אימצה ילדה מילדי טהראן.

10.1 רחל סלוצקי (1891–1981)

רחל סלוצקי נולדה בז'יטומיר שברוסיה. הוריה היו סוחרים נפט. היא למדה בתיכון ממשלתי, וב-1912 עלתה לארץ ונישאה לנוח סלוצקי. בין השנים 1912–1915 שהו בני הזוג בדגניה ובשנים 1915–1920 התגוררו בקואופרציה במרחביה. ב-1921 עלו לקרקע בנהלל. לזוג נולדו חמישה ילדים: שולמית, אבינועם, אברהם, זאב וצילה. ב-1943 נהרג נוח מפגיעת גיפ של שוטרים אנגלים לנגד עיני בנו. זמן מועט לפני האסון קלטה המשפחה ילדה כבת חמש מילדי טהרן. עם מותו של בן הזוג פנו אל סלוצקי ואמרו לה, שאפשר להעביר את הילדה למקום אחר. רחל ענתה בפסקנות: "לא מוסרים את מי שיוולדים ובטח שלא מוותרים על מי שמאמצים", ושושניקה הייתה לחלק מהמשפחה (ארכיון נהלל, תיק נפטרים). אימוץ ילדה שעברה בגילה הצעיר תלאות רבות, בבית הקטן ובתנאים הקשים, היה מעשה גבורה על אחת כמה וכמה כשנפטרה ראש המשפחה. בראיון עם בתה של סלוצקי, צילה רובינשטיין, סיפרה על התמודדות המשפחה במשק לאחר מות האב ועל חוויות ההעצמה והגאווה בשיקומה של ילדה מילדי טהראן: "אימא עבדה קשה מאד ואנחנו עזרנו לה. לפני בית הספר היינו יוצאים לחלוב וכשחזרנו עבדנו ככל שיכולנו. בלול, בגן הירק ובמטע. [...] [במשק היה] כמו בכל המשקים בנהלל. רפת, לול, גן-ירק, מטעים: כרם, תפוחים, אגסים, פרי הדרן רובינשטיין, ראיון אישי, 3 במרץ 2016). לשאלה כיצד הצליחה המשפחה להתפרנס מהמשק, השיבה צילה:

בבית לא היה חסר כלום כי ייצרנו אוכל במשק אבל הכנסה לא הייתה. כל הכספים נכנסו ל"ענווה" [הקופה המשותפת של האגודה]. עם השנים הפלחה הייתה משותפת וזה הקל עלינו. מעבר לזה אני לא יודעת כלום כי אימא לא שיתפה, היא ניסתה לפנק במה שיכלה ולגונן עלינו. למרות שהייתה עסוקה היא עזרה לנו בלימודים, הדריכה אותנו איך לכתוב חיבור, היא תפסה טוב מאד את הלשון.

בנושא סיוע מעזרה הדדית ציינה צילה: "בהתחלה עזרו מעט. אחר כך הביאו 'קטרוזים' [פועלים שעבדו תמורת מגורים, אוכל ושרותי כביסה]". על הילדה שושניקה שאימצו הוריה סיפרה:

שושניקה אחותי הקטנה, כמה אני מגעגעת אליה. לצערי היא נפטרה. [...] שושניקה הייתה בסך הכול בת חמש וחצי כשקיבלנו אותה, וזה כבר אחרי שנה וחצי הבראה בטהראן. דבורה דיין באה אל אימא ואמרה לה, את תצילי אותה. הילדה שקלה אולי אחד עשר קילו. היו אתה המון בעיות. אחרי שנה שהייתה אתנו קרה האסון וניחתה עליה מכה נוספת. קיבלנו אותה, טיפלנו בה והיא הפכה לחלק מהמשפחה. היא הייתה דבוקה לאימא, קשה לתאר את זה. כל הזמן הלכה אחריה. אימא הייתה עסוקה מבוקר עד לילה, ידיה מלאות עבודה ושושניקה הולכת אחריה לכל מקום. החיים היו קשים ואבא היה חסר. לאחר כמה שנים אימא רצתה שינוי ויצאה להדריך במושבי העולים בגליל. שושניקה נשלחה ללמוד בבית הספר החקלאי "כנות" ובשבתות היינו נפגשים כולנו בבית. היא בגרה ונישאה והקימה משפחה משלה. אימא מאד התגאתה בכך, שהבת הזו שגדלה בביתה הלכה בדרכה והקימה את ביתה במושב רם-און שבחבל תענ"ך. [...] כשאימא נפטרה שושניקה תלתה בביתה תמונה של אימא בגודל של אולי חצי קיר.

סיכום ביניים: בדיון שלעיל בולט העדר תקנון מסודר מטעם המוסדות המיישבים, תנועת

המושבים וועדי המושבים לפתרון מצוקתן של משפחות נפטרים במושב. הפתרונות ניתנו אד-הוק

בדרך של ניסוי וטעייה ולא תמיד נעשו ברגישות הנדרשת. לא אחת גברו האינטרסים של המושב על אלה של משפחות האלמנות. חברי המושב חשו מחויבות ערכית ומוסרית כלפי משפחות הנפטרים. אולם המצב הכלכלי הקשה והחשש שעקב המצב הביטחוני ירבו מקרים של מות חברים, העלו חברי מושב חששות שהחברה לא תוכל לשאת בנטל. יחד עם זאת נעשו צעדים כדי לאפשר לנשים שרצו בכך להשאר במושב, להמשיך לתפעל את המשק המשפחתי במידת האפשר או לעבוד במוסדות הציבוריים במושב. אלמנות במושבים שהמשיכו לתפעל את המשק המשפחתי או שפנו לעבודה במוסדות הציבוריים נקלעו למצוקה כלכלית קשה. בפרק הבא אבדוק אם היה שוני בין היחס לאלמנות לבין היחס לנשים גרושות, מה היו קשייהן וכיצד התמודדו עם מצוקתן.

פרק ד: נשים גרושות במושבי העובדים

חברי המושב נוהגים להתפאר שבמושבים לא היו כמעט מקרי גרושים. ואולם מראיונות עם בני מושבים עולה שגירושים אירעו גם שם. על תופעת הגירושים כתבה שרה קפלן מכפר יהושע: "הפרוד - היא תופעה כללית. אך במושבים אין מקרים אלה כה רבים: המשק, ההווי, מחייב את החבר ואת החברה לפעולה משותפת תמידית ואינם נותנים ליחסי המשפחה להתרופף" (קפלן, טבת תש"א, עמ' 62-63). מדבריה של קפלן עולה שהיא האמינה שהשותפות בחיי היצירה והקשיים שעברו יחד בני הזוג במושב סייעו לחזק את חיי הזוגיות. עם זאת נדמה שהסבר זה אינו מספק. ייתכן שפירוק הזוגיות הצריך גם את פירוק המשק המשפחתי וכיוון שהנשים לא היו מוגנות מבחינה כלכלית התקשו ליזום מהלך כזה. כמו כן, המסורת לא הקלה ראש בנושא של פירוק משפחות. שינוי בגישה בנושא זה היה קשה במיוחד בחברה שקידשה את ערך המשפחה. שלא כמו במקרי התאלמנות, שם חשו חברי המושב אחריות רבה על גורל חבריהם וחברותיהם, במקרה של גרושים היה יחס חברי המושב שונה, כפי שהתבטאה חסיה מכפר-יחזקאל:

אסון חברה אלמנה נחשב לאסון הכלל וחובת הכלל לשאת באסון זה. אסון חברה נעזבת נחשב עד עתה לאסונה היא בלבד. היא נשארת לבדה בבדידותה, בעלבונה ובכאבה. היא כאילו נסבלת בחברה ונאבקת קשה על קיומה מתוך רצון לשתף את החבר אשר עזב בקיום המשק והמשפחה. יש בין החברות כאלה, אשר הצליחו להגיע למדרגה של קיום מינימלי במשק יחד עם גידול הילדים. יש אשר הראו משנה מרץ להכות שורש, להוכיח לעצמן, לחבר ולפֶּךָ את יכולתן לנהל משק בכוחות עצמן. יש גם כאלה אשר מרירות ועלבון צורב מלווה אותן בשכבן ובקומן, ויש אשר כעבור מספר שנים תתנחמנה בילדים ובבניין המשק. מהו הקו לפיו נפעל? מי ומי מכל סוג צריך להיעזר ובאיזו מידה? מהי חובת החבר העוזב כלפי קיום המשפחה והמשק? האם כל מושב ומושב לבדו מחויב לשאת בנטל ההוצאות המרובות [...] תנועת המושבים צריכה להעמיס עליה את הדאגה לפתרון הבעיה הזאת. הגיע הזמן לקבוע חוקה ברורה בשאלה זו. (חסיה, אלול תרצ"ח, עמ' 40).

לדעת חסיה מעמדה של אישה גרושה במושב היה נמוך משל אלמנה, מכיוון שהחברה לא ראתה לעצמה חובה חד-משמעית להיות אחראית לה ולגורלה. חברת המושב הייתה חברה בהתהוות ועלתה השאלה על מי מוטלת החובה לתמוך במשפחה הגרושה, על בן הזוג הנוטש או על מוסדות המושב. חסיה קראה לקבוע חוקה בעניין זה. לדבריה, גרושות הגיעו בקושי רב לקיום מינימלי כשעלבון צורב ומרירות מלווים אותן. חלקן עשו ככל שביכולתן להוכיח את עצמן. חיה פרימן מכפר ביל"ו פרסמה *מתלמים* עיתון תנועת המושבים, סיפור בדיוני שכותרתו "בדידות" ובו תיארה יום בחייה של אישה שיצאה בנכונות רבה עם בן זוגה להגשמה במושב עובדים. אולם בן הזוג יצא לשליחות, התרחק מחיי המושב, מאס בעבודה הקשה והקים משפחה חדשה. פרימן תיארה את טעם ההחמצה, הכאב, הבדידות והחששות לצד אומץ הלב ויכולת ההתמדה של האישה לגדל לבדה את ילדיה, ולקיים את המשק המשפחתי מתוך אהבה רבה לחי ולצומח במשק שלה ולטבע שמסביבה (פרימן, תרצ"ט). מסיפורה של פרימן אפשר להתרשם מההבנה, ההזדהות והאמפתיה של הכותבת כלפי חברות שננטשו בידי בן זוגן ודבקו במשק המשפחתי. כמה ממקרי הגרושים במושב התרחשו על רקע דומה לזה שתיארה פרימן. כמו במקרה של נעמי ניישולר ושל אסתר קושניר מכפר יחזקאל.

1. נעמי ניישולר (גלבע), (1899–1965)

נעמי ניישולר נולדה בפתח תקווה למשפחת חקלאים. בצעירותה למדה בבית ספר עממי בפתח תקווה ובבית ספר חקלאי. היא השתלמה בצרפתית וברוסית ושלטה היטב בערבית. לאחר מכן הצטרפה לקבוצה שהשתייכה למפלגת פועלי ציון, ויצאה עמה לבאר-שבע, משם לבאר-יעקב ואחר כך להר הכרמל. ב-1918 נישאה ליוסף ניישולר, והתיישבה עמו ועם קבוצת חברים במושבה באר-טוביה. שם נולד בנם הבכור אורי. ב-1922 הצטרפו בני הזוג לכפר יחזקאל. לזוג היו שלושה ילדים: אורי, אהרון ושלומית (קוטקה). ב-1935 נעזבה ניישולר בידי בעלה. בספר שנכתב לזכרה של ניישולר (גלבע נ', תשכ"ז), כתבו חברותיה דברים החושפים את דמותה, ובמידה מסוימת מאפשרים הצצה כלשהי לעולם החוויה מרובת הניגודים שבה היא חיה בצוק העתים, דמות אישה צברית שחרגה מדמות האישה התלותית והכנועה בחברה המסורתית. כתבה המשוררת אסתר ראב:

נעמי הייתה אדם שידע לשאת בקשיי גורל [...] את דרכה סללה בעוז-רוח ובסערה. מעטות הנשים אשר היו מסוגלות לעבור את דרך החתחתים בה עברה נעמי ולצאת כמנצחת. מנצחת מפני שלמרות החספוס שבה הייתה מקובלת על רבים, שאהבוה וכיבדוה. מפני שגידלה בנים לתפארת. מפני שבציפורניה החזיקה במשק אשר נבנה באדמה בתולה [...] אף שהייתה רגישה וחמת לב ידעה גם לקפוץ אגרוף ולגלות כוח רצון של ברזל. החיים חישלוה אך גם התאכזרו לה ואכזבוה מרה (עמ' 21).

ראב תיארה את ניישולר כאישה מנצחת שהמשיכה בחייה "בעוז רוח ובסערה", החזיקה את המשק המשפחתי ככל יכולתה ולא ויתרה. במילים "[ש]בציפורניה החזיקה משק אשר נבנה באדמה בתולה" היא ציירה דמות של אישה ששינתה דפוסים מסורתיים ונטלה על עצמה תפקידים של גבר. אישה שכדי לבתק את "בתולי האדמה" היה עליה להשתמש לא בכליו של גבר אלא בכליה של אשה – בציפורניה. ראב תיארה את הרגישות ואת החום לצד הכורח להיות לאישה קשוחה, קשה כברזל, כמו גבר. כישורים כאלה היה על ניישולר לפתח כדי להיות מסוגלת להתמודד עם קשיי היום יום.

הסופרת אנדה אמיר כתבה לזכרה של ניישולר :

בלטה נעמי בכוחה הנפשי העצום, אשר לא הכיר במכשולים. גם מי שלא ידע את תולדות חייה המסוערים, את המשברים שהיה בהם לרוצץ ולשבור חזקים ממנה, חש בכוח המיוחד שבה [...] היא הייתה אב-טיפוס לצבר הקלאסי שלנו, ישרת גב, לא נכנעת, בעלת שורשים עמוקים במולדת, חיובית, חריפה ועוקצנית לעת הצורך, ורכה להפליא. ברגשותיה הטמירים (גלבוץ נ', תשכ"ז, עמ' 5).

אמיר תיארה את ניישולר כצברית שורשית, "ישרת גב", "חיובית, חריפה ועוקצנית לעת צורך" אך בד בבד בעלת רכות ורגישות רבה. הפועל "לרוצץ" שבו השתמשה אמיר מעלה אסוציאציה של ניפוץ גולגולת. מילים אלה שנאמרו בדרך כלל על לוחמים, לא התיישבו עם הדימוי המסורתי של האישה בחברת המושב והדגישו את אופיה העיקש של ניישולר שלא נכנע לתלאות החיים.

לאה דוברי כתבה: "באותה תקופה עבר עליה משבר קשה. ידיד נעוריה עזב את המושב. היא סבלה מאד בשל כך, אך לא נשברה. לאט לאט גדלו הילדים והיו לה למשענת. הם לא הזניחו את המשק והחיים נכנסו למסלולם" (שם, עמ' 30). דוברי בחרה לכתוב ש"ידיד נעוריה עזב את המושב" והייתה היחידה אולי מן המספידים שהעזה להעלות את נושא הפרידה מבן הזוג. אף על פי כן המילה גירושים לא הוזכרה בדבריה ומהם עולה שבן הזוג כביכול לא עזב את ניישולר אלא את המושב. למעשה בן זוגה של ניישולר נטש אותה לטובת אישה אחרת והקים עמה משפחה חדשה, עזב את חיי המושב ופנה למשרות הוראה. בשיחה עמו סיפר הנכד בעז שבביתם מעולם לא דיברו על גירושי סבא וסבתה. רק בשנים האחרונות נזכרו בכך ואף יצרו קשר עם צאצאי הסב מנישואיו השניים (גלבוץ ב', ראיון בתיווך צביה שיין, מנהלת ארכיון כפר-יחזקאל, 6 במרץ 2013).

לפי עדותה של דרורה ברקין-פנסטר, בת כפר-יחזקאל ושכנה, לא רק במשפחת ניישולר אלא במושב כולו היה נושא הגרושים בבחינת טאבו שאין מדברים בו. לדבריה, היה במשפחת ניישולר נתק מוחלט בין האב לילדים (ברקין-פנסטר, ראיון אישי, 14 במרץ 2016). ייתכן שזה המסר שהמשפחה ביקשה להעביר לחברים, היות שבספר זיכרונותיו של הבן אורי הוא סיפר, שהכיר את מקום עבודתו של אביו ואף הצטרף אליו מדי פעם בפעם בעבודתו (גלבוץ, א', ללא תאריך, ארכיון כפר-יחזקאל, תיק משפחת גלבוץ).

לאחר הגרושים הידרדר מצב משקה של ניישולר. לפי הדוחות הכלכליים שהשתמרו מהשנים 1935–1938 היה בשנים אלה מצאי המשק (האינוונטר) דומה לכלל המשקים בכפר-יחזקאל, כולל פלחה. בהכנסות מהחלב, העופות והביצים חלה ירידה, וההכנסות מענף הירקות גדלו. ממשק מאוזן תפח החוב לאגודה לסך של 5,800 לא"י, בערך כפול מחובם של משקים אחרים בכפר (ספר האינוונטר, 1935–1938, ההכנסות והחובות, ארכיון כפר יחזקאל) ב-1941, כשנישא הבן אורי וחזר למשק הוריו, מצא עזובה רבה וחוב ששווה לארבע שנות הכנסה של משק בכפר-יחזקאל (גלבוץ, א', ללא תאריך, ארכיון כפר-יחזקאל, תיק משפחת גלבוץ).

באספה הכללית קבלה ניישולר על היחס הצבוע מצד המושב כלפי נשים גרושות ואלמנות: "ההתחסדות כלפי גרושות ואלמנות, אני אומרת: מי שיכול למשוך בעול ימשיך גם להבא ומי שלא יוכל – יסתלק. אין צורך לעשות מזה פרובלמות וטרגדיות" (פרוטוקול האספה השנתית כפר יחזקאל, 23 בדצמבר 1944). דומה שמתוך ניסיונה בוועדות המטפלות במשקים הכושלים, נתקלה ניישולר במשקים משפחתיים שנקלעו לקשיים, שאינם דווקא של אלמנות וגרושות. לפיכך היא הגיבה בכעס וראתה בביקורת שהופנתה לקבוצת האלמנות והגרושות מידה של חוסר יושר מצד

חברי המושב. כמי שנאחזה בחיי המושב, טענה ניישולר שלא כל אחד יכול להתגבר על הקושי ולהחזיק מעמד. לכן מי שאינו מסוגל לכך לא יהיה זה נורא אם יקום ויעזוב. בגישה זו, לפיה החיים במושב קשים לכולם ולפיכך רק החזקים ברוחם יוכלו להמשיך, העמידה ניישולר עצמה כשוות ערך ליתר חבריה במושב ואף כבעלת ערך גבוה מהם, מאחר שכ"אישה-לבד" היה עליה להתמודד רגשית ומעשית עם המשק שלה כנגד כל הסיכויים.

למרות היותה "אישה-לבד" מנותקת מבן זוגה ומטופלת בילדים, לא ויתרה ניישולר על תרומה לקהילה ועל זכותה לממש את חלומותיה. היא קיבלה לביתה ילדים מעליית הנוער ובנסיעותיה נשארו הילדים במשק עם ה"קטרוז". ניישולר לא ויתרה על צימאונה להכיר את שבילי הארץ ואת העולם. בנה אורי סיפר שלמרות המצב בבית במשק המשפחתי יצאה אמו לטיולים עם זאב וילנאי. היא אף נסעה לשלושה חודשים לפריז כדי לבקר בתערוכה העולמית והתארח בביתה של חברתה אסתר ראב. כדי להחזיק את המשק נעזרה ניישולר ב"קטרוזים", פועלים שעבדו במשק תמורת מגורים ושכר של חמש ל"א (גלבווע, א', ללא תאריך, ארכיון כפר-יחזקאל, תיק משפחת גלבווע). גם אחיה ואמה של דרורה ברקין-פנסטר הושיטו לה לא פעם יד לעזרה (ברקין-פנסטר, ראיון אישי, 14 במרץ 2016).

למרות מצב משקה ובזכות חכמתה הרבה זכתה ניישולר להערכה רבה בכפר-יחזקאל. ב-1944 היא נבחרה לכהן בוועדה המתמדת, המפקחת והמייצעת למשקים שנקלעו לקשיים. ב-13 בדצמבר, 1945 נבחרה לוועדה המשקית ושימשה ציר בוועידת קרן המושבים. ב-1946 נבחרה לוועדת ביקורת (גלבווע א', ללא תאריך, ארכיון כפר-יחזקאל, תיק משפחת גלבווע).

2. אסתר קושניר, כפר-יחזקאל

לפי עדותה של דרורה ברקין-פנסטר (ראיון אישי, 14 במרץ 2016), היה בן זוגה של אסתר קושניר, שמעון, שליח מטעם התנועה שנסע בשליחות לארה"ב, ואחר כך לא שב למושב. בנם הבכור של בני הזוג, טוביה, נהרג במלחמת השחרור. הבן השני היה אתלט ולא חזר למשק. קטרוז שעבד אצל קושניר קנה את המשק ואפשר לה להמשיך לגור בביתה. לעת זקנה עברה קושניר להתגורר בבית הורים בחולון.

הפרוטוקולים של אסיפות כפר-יחזקאל מלמדים שבמושב ניתנה עזרה ותמיכה לגרושות כמו לאלמנות. ב-30 במרץ 1942 המליצה המועצה לדאוג לקושניר לעזרה כספית מטעם ארגון המושבים ולשכור לה פועל קבוע. ב-9 בינואר 1943 תבעה קושניר 31 ימי עבודה לפועל הקבוע והודיעה על רצונה למכור את הרפת. הוועדה הסכימה למכירת הרפת והוחלט שהכסף מהמכירה יועבר לידי הוועד לשם חיסול החובות. את הפלחה הוחלט להחזיק באופן ציבורי. הוועדה קבעה שקושניר תחזיק במשק עד שיתבגר בנה דודיק, ואז יחליטו אם להקים שוב את המשק או לחסלו, והזמינו את הבן הבכור טוביה כדי להודיע לו על ההצעה. באותו החודש נכתב בפרוטוקול שאין אפשרות לסדר לקושניר פועל בשכר ולכן יש לשאול אותה אם תסכים לקבל עזרה הדדית. ב-4 בפברואר, 1943 הוחלט שבמשך שלושה חודשים ייתן כל חבר בתורו שלושה ימי עבודה למשק קושניר תמורת שכר. ב-5 באפריל, 1943 צוין ששדותיה של קושניר אינם חרושים וש"הכרם נחרש על ידי טרקטור. לבדוק מי רוצה לקבל זרעי תירס סוג ב' כדי לזרוע על אדמתה". ב-24 באפריל 1943 ניתן קנס של 2 לא"י למי שלא יצא לעזרה הדדית במשק קושניר (פרוטוקולים משיבות המועצה, 1943-1942).

קושניר קיבלה אפוא עזרה כספית ופועל בשכר, במושב הקשיבו לרצונותיה ודנו עמה על כל צעד שנעשה לשינוי פני המשק שלה. הטיפול בפלחה שהיה מחוץ לתחום לנשים הועבר לידי הציבור. לקושניר הוצעה עזרה הודדית נדיבה במיוחד – שלושה ימי עבודה של כל חבר במושב למשך שלושה חודשים, ואף קנסו את המשתמטים. ובכל זאת כאישה לא זכתה קושניר להופיע לפני המועצה, וכשדנו באפשרות שתחזיק במשק עד שבנה הצעיר יתבגר ויוכל לעבדו, הזמינו את בנה הבכור טוביה כבעל הסמכות במשפחה, לשמוע את דבר ההחלטה.

ב-11 במאי 1943 הוחלט להזמין את קושניר לביורר בעניין משקה, ולנכות משכרה את המיסים. ב-4 באוקטובר 1943 התנהל במושב דיון בנושא משק קושניר. עקב מצבה הקשה ביקשה קושניר לשחררה מעול המיסים. להלן פרוטוקול הדיון:

קושניר: אני קשורה למשק ולמקום. הרפת למעשה התחילה. אינני יכולה לעמוד בנטל המיסים הכבד. ייתכן שצריך ללחוץ על ארגון המושבים לעזור לי ביצירת קרן שתעזור במקרים כמו שלי.

ברון: לפי עמדת אסתר, בהמשך הזמן נעמוד בפני מספר גדול של משקים אשר ידרשו שחרור ממיסים. איך נוכל לסחוב את כל העול על שכמנו?

טברסקי: אילו הייתה אסתר הולכת לפי הדרך אשר אנו שמנו זה היה אחרת. מאיזה מיסים לשחררה? בעד החריש או מהתחייבויות החלות על כולם?

טילמן: הצרה שאת לא שמעת בעצת הועדה המשקית. כעת צריך להשיג במשק את הכסף שנמצא בידי הועדה. וכמובן שיש ללכת לפי הדרכת הועדה המשקית, כמו שהרבה משקים מתנהגים. ברור שהילדים צריכים להיות במשק.

ב-28 באפריל 1944 מסרה שושנה ליבמן לוועדה על מצבה הקשה של קושניר. הפועל עזב אותה בלי רשות, ובינתיים שובץ לעבודה במקום אחר בכפר והיא נשארה בלי סיוע:

טברסקי: דורש שיחזור אל אסתר או שיעזוב את הכפר.

טברסקי: צריך לברר. אבל קודם לפנות לוועדה לעזרה הודדית.

ב-11 ביולי, 1944 התנהל שוב דיון בנושא:

חיים גרייבר: הפרובלמה של פועל למשק אסתר קושניר עומדת במלוא חריפותה. היה מדובר בהשתתפות הוועד בהוצאות לפועל.

בסוף: מתנגד להשתתפות מצד המושב (פרוטוקולים משיבות הוועד כפר יחזקאל, 1944-1943).

בהיותה "אישה-לבד" היה על קושניר להתמודד עם מוסדות המושב במרחב הציבורי. שלא כדבורה רכלבסקי, אלמנה מכפר-יהושע שקולה לא נשמע, קושניר נקראה להביע את רצונותיה ולעבוד בשיתוף עם המועצה. ניכר שחברי המועצה היו מעוניינים לסייע בידיה כדי שתוכל לקיים את המשק המשפחתי בכבוד והגנו עליה באמצעות עזרה של פועל ואכיפת העזרה ההודדית. עם זאת הייתה בדבריהם מידה של פטרונות ולקושניר נדרשו ודאי תעצומות נפש כאשר היה עליה "לחצות את הקווים", לעמוד לפני חברי המועצה ולבקש שיקלו עליה בעול המיסים, ולהינזף על שלא מילאה את הוראותיהם. כל זאת כשאין לה שותף לחלוק עמו את רגשותיה במעמד כמו זה.

מפרוטוקולים אלה אפשר ללמוד על הטיפול שלו זכתה קושניר: וועד המושב ניהל מעקב צמוד אחר מצב משקה, ועשה ככל שביכולתו לסייע לה באופן פיזי. בכל צעד וצעד התחשבו ברצונותיה. נראה שהקלו עליה כאשר החברה שושנה ליבמן גישרה בנושאים מסוימים בינה ובין מוסדות המושב.

סיכום ביניים: בדיון בסוגיית גורלן של נשים גרושות במושבי העובדים בתקופה הנדונה נמצאו עדויות רק במושב אחד – בכפר יחזקאל. אין לדעת איך היו נוהגים בהן במושבים נוספים. גירושים נחשבו למקרה מביש שאין מדברים בו, אך זה לא מנע מחברי המושב להתייחס לנשים אלה בהערכה עם רצון להישאר במושב, נהגו בהן באורך רוח ונעשו מאמצים לסייע בידיהן. כמו במשקי "נשים-לבד" שתוארו בעבודה זו, גם משקי נשים גרושות הידרדרו מבחינה כלכלית. נשים נשואות חיכו לשוב בן הזוג כדי לשקם את המשק המשפחתי. במושבים הייתה תקווה שבני אלמנות וגרושות יתבגרו וישקמו את משקי משפחותיהם, אולם לא נעשו צעדים להבטיח שהקרקעות והאמצעים הכספיים יישמרו עבורם, והיו מקרים של עושק.

סיכום ומסקנות

בעבודה זו נחקרה התופעה של "נשים-לבד" מנקודת מבטם של השחקנים עצמם: הנשים שחוו את התופעה על בשרן, בני משפחותיהן, חבריהן וחברותיהן. ההנחה שעמדה בבסיס המחקר והסתמכה על מחקרים חברתיים היא, שסיפורם של אנשים משולי החברה חותר תחת הנרטיב החברתי ההגמוני, חושף את חולשותיו ואת סתירותיו ומאיר את האופן בו מתמודדים המחזיקים בו עם קשיים על רקע הערכים המקובלים באותה החברה. במשך שנים רבות שמרו המושבים על המבנה הניהולי, האידיאולוגי והחברתי והגיעו להשגים רבי חשיבות. אך חשיפת עולמן של "נשים-לבד" איפשר לחשוף את המורכבות ביחסי נשים-גברים במושב, את נקודות החוזק מול נקודות החולשה ואת המחירים הכבדים ששילמו נשים אלה ובני משפחותיהן כשעיבדו את משקיהן בכוחות עצמן.

ההיסטוריה של הציונות נכתבה ברובה מנקודת מבטם של הגברים ועוצבה על פי האתוס של השוויון בין המינים. לעומת זאת עיון בסיפור חייהן של נשים בנות העלייה השנייה והשלישית והשוואתם לסיפור הגברי מגלה תמונה שונה, של חברה לא שוויונית שבה האינטרסים האידיאולוגיים והחומריים של הכלל עומדים לעתים בסתירה לאינטרסים של הפרט. חשיפת עולמן של "נשים-לבד" ויחסיהן עם החברה במושב בימי המנדט מלמדים על מקומן במפעל החלוצי ועל מידת יכולתה או אזלת ידה של החברה במושב לענות על צרכיהן.

במושבים השיגו הנשים הישג לא מבוטל בהגשימן את שאיפתן לעסוק בחקלאות, ומצאו ביטוי ל"קולן הנשי" על פי הגדרתה של חוקרת המגדר הלן סיקסו (סיקסו [1975] 2006), כאשר עסקו בענפים המיוחדים להן. עם זאת נתקלו הנשים בקשים לא מעטים. במעבר מחברה מסורתית פטריארכלית לחברה שוויונית חקלאית התקשו החלוצים לשנות הביטוס, בלשונו של פייר בורדייה (בורדייה 2007, עמ' 12). כלומר, כדי להגיע לשוויון בין המינים היה עליהם לזנוח דפוסי התנהגות שיצרו מפתח מגדרי לחלוקת התפקידים בין גברים לנשים, להפנים את השינוי ולמצוא לו תחליף הולם שיהפוך לדרך חיים טבעית ומקובלת. במקרה של "נשים-לבד" הייתה לחלוקה דיכוטומית זו חשיבות מכרעת מאחר ועיבוד משק שלא במסגרת הזוגית היה כמעט בלתי אפשרי.

שינוי ההביטוס היה תלוי ביכולת לשנות את יחסי הכוחות בין נשים לגברים ומותנה במזג, בתפקיד ובסטטוס כהגדרותיה של קיט מילט (Milet, [1969] 2000). באשר למזג, היה צורך לשנות את התפיסה הסטריאוטיפית לפיה נשים ניחנו בתכונות כמו קלות דעת ואינטליגנציה נמוכה ושאינן מסוגלות לעבוד בעבודות פיסיות קשות לעומת הגברים, שנחשבו לרציונליים, בעלי כוח פיזי ועצמאיים. הגברים מצדם התקשו לקבל את השוויון בין המינים ולא בנקל ויתרו על מעמדם כמנהיגי הקהילה. כך קרה שהגברים ניהלו את מוסדות המושב והם שיצאו בשליחות התנועה ונשותיהם נשארו לטפל במשק המשפחתי. נשים אלו חוו אפוא "אלימות סימבולית" כהגדרתה של בורדייה (בורדייה [1960] 2005, 9-13; בורדייה 2007, 61-68), שהתבטאה בכך שקיבלו את עליונותם של הגברים מתוך הסכמה שבשתיקה. במובן זה היה הסטטוס של נשות המושב נמוך משל הגברים וגורלן היה נתון בידיהם. מצב זה היה בעוכריהן של 'נשים-לבד' במושב.

מחקרים הוכיחו שכתוצאה מהקונפליקט בין עולם ישן לחדש התקבל השוויון בין המינים במושב כ"שוויון שבשוני." הנשים רותקו לספרה הפרטית והיה עליהן להיאבק על מקומן בספרה

הציבורית. באשר לעבודת החקלאות, רווחה התפיסה שנשים אינן מסוגלות ואף אינן צריכות לעסוק בעבודה פיסית קשה. "נשים-לבד" התקשו להחזיק משקים בלי הענפים שנחשבו לגבריים כמו פלחה ועבודה עם בהמות ואילו חברי המושב לא גילו מוכנות או לא יכלו לבנות להן משקים שיתאימו ליכולותיהן ולצורכיהן. תפקידיהן של הנשים נסובו סביב הבית וחצר המשק המשפחתי. נשים במושבי העובדים עסקו בפעילות ציבורית בעיקר בוועדות חברתיות כמו עזרה הדדית, חינוך או תרבות והודרו מהוועדות המשקיות. "נשים-לבד" התקשו להתפנות לפעילות ציבורית למעט מקרים יוצאים מן הכלל, כמו נעמי ניישולר מכפר יחזקאל, שהייתה גרושה וכיהנה בוועדה המשקית. פעילות פוליטית של נשים במושב הייתה חיונית כדי לקדם את האינטרסים שלהן. בדרך כלל רק כשהילדים בגרו העזו כמה נשים כמו דבורה דיין, חיה פרימן, חסיה קופרמינץ ואחרות לצאת לפעילות ציבורית מחוץ למושב או להתגייס למשימות לאומיות כמו ההתנדבות לצבא הבריטי.

בזכות פעילות פוליטית של נשים במושבי העובדים בשיתוף עם מועצת הפועלות קודמו נושאים כמו מעמדן כבעלות המשק המשפחתי, הקמת גני ילדים, הדרכה חקלאית ועידוד לפעילות ציבורית. נושא ההכרה בזכותן של הנשים להיות רשומות כבעלות המשק המשפחתי היה בעל חשיבות עליונה ביחס לרווקות, אלמנות וגרושות במושבי העובדים. אולם למעשה נושא זה לא נפתר באופן משביע רצון לאורך כל שנות קיומן של האגודות השיתופיות במושבי העובדים. "נשים-לבד", שעזבו את מושבי העובדים היו נתונות לחסדי הוועד. היו אף מקרים של עושק ונשים יצאו בתחושה של מרירות וקיפוח ואף נדונו לעוני מחפיר דוגמת תחיה ליברזון. אלו שניהלו משקים במושב בכוחות עצמן, נתקלו לעתים באטימות מצד הגברים שניהלו את מוסדות המושב כמו במקרה של זהבה אורי, כאשר סרבו לתת לה שק דשן ללא חתימת בן זוגה. קרנות האשראי לא תמיד הלכו לקראת נשים אלה בהנחות ובפריסת תשלומים דוגמת אסתר אברבוך. קופת חולים קבעה, שרק הגבר במשפחה יהיה זכאי לדמי מחלה. כתוצאה מכך נגרם לנשים אלה סבל רב. הקמת גני הילדים הייתה עשויה לסייע ל"נשים-לבד" בחיי היום יום. לפי נתוני המחקר לא נפתרה שאלת הטיפול בפעוטות. "נשים-לבד" נעזרו לעתים בשכנות ולעתים ועדת העזרה ההדדית סייעה למשפחות אלה. לנושא ההדרכה החקלאית הייתה חשיבות רבה עבור נשות המושבים. נשים טענו שכשותפות מלאות עליהן ללמוד להכיר את כל ענפי המשק המשפחתי, כך שבהעדר בן הזוג הן תוכלנה לנהל את כל ענפי המשק בכוחות עצמן. בעיה זו עלתה בכל חריפותה במשקה של אסתר יפה, בו חוסר השליטה שלה בנושא ההשקיה והקרקעות גרמה לכך, שלא נפתרה שאלת החלפת הקרקעות והתקנת הצנרת בשדותיה.

נשים פעילות מהמושבים יצאו אל חברותיהן במושבים אחרים כדי להפיץ ולקדם את נושא הקמת ועדת חברות ולעודד את הנשים להיכנס לפעילות ציבורית ולקחת חלק בהחלטות הנוגעות לגורלן. נשים שגדלו והתחנכו בארץ כמו חיה מור שהתגייסה לצבא הבריטי או נעמי ניישולר שהביעה את מורת רוחה מהיחס לו זכו אלמנות וגרושות בכפרה, סבלו פחות מאלימות סימבולית והעזו להתייצב מול החברה ולעמוד על זכויותיהן ועל מעמדן כשוות בין שווים.

הגברים שהיו רוב מוחלט בוועדי המושב הם שהתוו את המדיניות באשר למשקיהן של "נשים-לבד". במהלך המחקר התבלטה העובדה שבמקרים בהם התערבו חברות בהיותן חברות בוועד, בוועדה הכלכלית, בוועדה לעזרה הדדית או בוועדת החברות, הן השכילו להאיר ולחדד את הקשיים הייחודיים ל"נשים-לבד". גם אם לא תמיד נמצאו פתרונות הולמים, סביר להניח שעין פקוחה ואוזן קשבת של חברה, היה בה כדי לנסוך תחושה של השתתפות וביטחון.

מושב העובדים גדר עצמו בעקרונות במטרה להגן על עצמו כקהילה בעלת מוסדות חברתיים וכלכליים משותפים ועל הפרטים בו מפני קריסה והתפרקות ערכית, חברתית, כלכלית ואישית. מתוך ממצאי מחקר זה עולה, ששניים מהעקרונות עמדו רק באופן חלקי במבחן המציאות: העבודה העצמית והעזרה ההדדית, שהיו קשורים זה בזה. העבודה העצמית לא עמדה במבחן כאשר מישהו מבני הזוג נעדר לתקופה ממושכת והיה צורך למצוא לו מחליף. בחלק מהמושבים נקבע שתינתן ל"נשים לבד" עזרה של פועל, לעתים על חשבון הועד. הבעיה התעוררה כאשר אי-אפשר היה להשיג פועל או כאשר נשים אלה לא היו מסוגלות לעמוד בתשלום שכר. הפועלים גרו בבתי המשקים המשפחתיים בהם הם עבדו ולא תמיד הנשים הסתדרו עם נוכחותו של גבר זר בביתן.

העזרה ההדדית לא תמיד התנהלה כהלכה. התנאים היו קשים ואנשים כרעו תחת נטל העבודה במשקים המשפחתיים, כך שהעזרה לא תמיד הייתה סדירה ומספקת. במושבים שהייתה בהן ועדת עזרה הדדית חזקה, שנוהלה בדרך כלל על ידי הנשים, זכו "נשים-לבד" לטיפול טוב יותר. חברות כפר-ביל"ו ארחו במשך כארבע שנים את ילדיה של ציפורה קבצן עד שובה מהעבודה לפי תורנות שנקבעה מראש.

הועדה לעזרה הדדית הגנה לעתים על יחידים וביניהן "נשים-לבד" מפני הנטייה של הועד לתת קדימות לאינטרסים של הכלל לפני הדאגה לאינטרסים של הפרט. במושבים בהם לא פעלה הועדה לעזרה הדדית או גוף שייצג "נשים לבד" מול הועד, ענייניהן לא טופלו - דוגמת המשק המשפחתי של שרה זוסמן מבלפוריה. במקומות שהיו בהם נשים חברות ועד, הן ידעו להגן על האינטרסים של הנשים כמו במקרה של זהבה אורי, שאלמלא חברת וועד באה למסור לה שלא תוכל להשיג שק דשן לקראת זריעה בלי חתימת בן זוגה, לא היה העיוות המפלה בא על תיקונו. בכפר יחזקאל, כאשר נשאר "נשים-לבד" במשק המשפחתי בגלל גרושים או התאלמנות, ייצגה אותן אישה מול הועד, קולן נשמע וכיבדו את רצונותיהן.

רווקות לא התקבלו למושבי העובדים למעט תחיה ליברזון מנהלל, שם הניסיון שלה לקיים משק חקלאי עצמאי נכשל כישלון חרוץ והיא חשה מבודדת ודחויה לאורך כל הדרך. במושבים סרבו לקלוט רווקים ורווקות ולאפשר להם להיות בעלים של משק חקלאי במושב. אפשר להסיק מכך ולומר שלא רק רווקים ורווקות אלא ככלל, אדם בודד בעל משק משפחתי במושב נתפס כמי שמהווה נטל על הציבור משום שהיה יוצא דופן בחברה של משפחות ודרש התייחסות מיוחדת בתקופה בה תנאי החיים היו מאד קשים. על אחת כמה וכמה "נשים-לבד", שנתפסו כמי שאינן מסוגלות לעבודת הפלחה ולעבודה עם בהמות, תפוקתן הייתה נמוכה והן היו זקוקות לעזרה רבה. מושבי העובדים היוו צורת התיישבות חדשה, ובהיעדר ניסיון קודם נדונה כל בעיה שעלתה ביחס לאותן משפחות, בוועד או באספה הכללית, לגופה. אנשי מושבים נפגשו בפורומים שונים כמו ועידות של תנועת המושבים או אגב ביקורים אלה אצל אלה וניסו ללמוד מניסיונם של אחרים. היה קושי לקבוע מה באחריות בעלת המשק המשפחתי ומה באחריות המושב או התנועה. עם גבור מאורעות הדמים גבר פחד שירבו המקרים של "נשים-לבד", עד שהאגודה לא תוכל לשאת בנטל ההוצאות. ריבוי כתבות של נשות מושבים בעיתונות התקופה בעניין הקשיים של "נשים לבד", מעיד על העובדה שנשים אלה היו שרויות במצוקה כלכלית כבדה וחברי המושבים עמדו מולן אובדי עצות.

במושב היו מעט מקרי גירושין. היחס לתופעה זו היה כאל עניין שיש עמו בושה ופגיעה בקדושת המשפחה, ולוה בקשר של שתיקה, כפי שעלה ביחס אל נעמי נישולר מכפר-יחזקאל. במושבים

נשמעה הטענה, שעל הגברים הנוטשים להשתתף בפרנסת ילדיהם שנשארו עם האם במושב. אבל באותם ימים לא היה שום חוק או נוהג שחייב אותם לכך. יחד עם זאת, בדומה ליחס לאלמנות, הרגישו חברי המושב מחויבות לסייע להן כדי לשמור על שלמות המשק למען ולמען ילדיהן שהתחנכו להמשיך בשלשלת ולהיות חקלאים במושב העובדים.

מצבן הכלכלי של הגרושות והאלמנות הלך והחמיר משנה לשנה ויש שהבנים קיבלו לידיהם משק שנשא חובות כבדים. לא תמיד דאגה האגודה לביטחונות לכספים שקיבלו אלמנות תמורת רכוש, שנמכר בסמוך לאסון וכספים אלה הלכו לאיבוד, כמו במקרה של משפחת רוזנבלט מכפר-יחזקאל. אלמנות היוו לעתים סמל לאומץ לב, להתמדה ולדבקות, על שנלחמו על שלמות משקיהן במטרה להמשיך בקיומו או בגלל אהבתן לחקלאות או במטרה לשמור על הנחלה למען ילדיהן. אולם לא תמיד הבינו הגברים ששלטו למצוקותיהן ולעתים הן יצאו נפגעות בהיעדר תמיכה הולמת ומספקת מצד מוסדות המושב.

עולם החוויה של "נשים-לבד" אמנם קיבל ביטויו בעבודה זו, אך מגבלות אחדות מנעו ממני מלהקיף נושאים הקשורים בו באופן ממצה. בהיעדר ארכיון מסודר לתנועת המושבים, היה כמעט בלתי אפשרי לעקוב אחר חלקה ומעורבותה של התנועה בעזרה ממשית ל"נשים-לבד". מצאתי שהיה פיקוח כלשהו מטעם התנועה במקרים של אסון במשפחה, שהוקמו קרנות לסיוע אך לא נמצאו עדויות חד-משמעיות לשימוש בקרנות אלה לצורך סיוע ל"נשים-לבד". בעיתונות התקופה מצאתי פניות חוזרות ונשנות לקבוע נהלים ברורים בנושא זה, אך במסגרת עבודה זו קצרה היריעה מלהיכנס לדיון מעמיק בעניין חשוב זה. שוב ושוב שאלתי עצמי מדוע תנועת המושבים לא השכילה ליצור תקנון מסודר שימנע עושק של "נשים-לבד" וילדיהן, בין אם הן החליטו להישאר במושב ובין שהחליטו לעזוב. בשל היעדר תודעה של שימור חומרים היסטוריים בארכיונים במושבים, עמדתי לעתים מול חומרים מקוטעים ולא תמיד נמצאה תשובה חד-משמעית לשאלות שעלו על הפרק. מסיבה זו לא דנתי בתרומתה של מועצת הפועלות בפתרון בעיות נקודתיות של אלמנות וגרושות לנוכח מעמדן המשפטי בנוגע למשקיהן. שאלה אחרת שלא קיבלה מענה בעבודה זו היא, אם יש הבדלים בגישה ובהתנהלות כלפי "נשים-לבד" בין מושב שהוקם על ידי "פועלי ציון" ובין מושב שהוקם על ידי "הפועל הצעיר". כמו כן יש מקום לחקור בשאלת ההבדלים ביחס כלפי "נשים-לבד" בין מושבי ההתיישבות הקלה למושבי ההתיישבות הכבדה, ומושבים שהוקמו על ידי עליות שונות בתקופה הנדונה. בביקורי הרבים בארכיונים במושבים מצאתי שמפעם לפעם מתגלים מקורות חדשים. המושב כתופעה תרבותית לא נחקר די הצורך ומן הראוי שיהיה לכך המשך.

רשימת מקורות

מקורות ראשוניים

ארכיונים:

הארכיון הציוני בירושלים, ארכיון לבון בתל אביב, באר טוביה, כפר יהושע, נהלל, כפר ביל"ו, כפר יחזקאל, כפר ויתקין, עמק יזרעאל (מרחביה, תל עדשים ובלפוריה), בית חנן, כפר ידידיה, כפר חיים.

ספרות זכרונות ואסופות מכתבים:

- אבי-משה, יצחק (תש"א). העזרה ההדדית, תלמים, י"ג, עמ' 27.
- אדלר, חנה. (תש"ה). החברה הבודדת. תלמים, לב, עמ' 22-23.
- אדיתה, (2005). אדיתה, קורות חיים. אסתר אוריין (עורכת), כפר יהושע: זיוה אוריין והדר פלד ויסמן.
- אוורבוך, אסתר (1940). מכתב למוסדות המושב, ארכיון תל-מונד (תיק מושב חרות).
- אוורבוך, אסתר (25 במאי, 1949). מכתב לחברת "בתי כפר". ארכיון תל מונד (תיק עין רוד 281/4 14138).
- אורי, זהבה. (1966). פרקי זיכרונות. ארכיון מושב נהלל.
- אורי, יעקב. (1967). כתבים נבחרים. תל אביב: תנועת המושבים.
- אמיתי, מרדכי (עורך), (1982). כפר יהושע ביובלו, דור לדור יביע אומר, הוצאת ספריית פועלים, תל אביב.
- אנונימוס, תלמים (ניסן תרצ"ט), עמ' 44
- אנונימוס, (סיוון תרצ"ח), מסקנות כינוס המושבים בנהלל, תלמים עמ' 45
- ברש, דוד, (1982). קווים לתולדות הכפר, בתוך: כפר יהושע במלאת ט"ו להיווסדו, הוצאת משרד החינוך, המרכז לתרבות ולחינוך. תל אביב, עמ' 9.
- גדון, שמואל (עורך) (תשל"א). נהלל, תרפ"א-תשל"א, 1921-1971. משרד החינוך והתרבות, המרכז לטיפוח התודעה היהודית, תל-אביב.
- גובר, רבקה (יולי, 1973). הקבר הראשון. ארכיון כפר-ביל"ו (תיק משפחת גובר).
- גובר, רבקה. (1982). התיישבות האלף. בתוך: תלמים, לאור הזיכרונות, שנים ראשונות. ארכיון נהלל: תנועת המושבים, עמ' 78-80.

גובר, רבקה, (1962) איך אוכל שלא להיענות, דברים בוועידת הפועלות השישית. בתוך: דרורי חסיה (עורכת). *בית במושב, חברות מספרות*. תל אביב: תרבות וחינוך, עמ' 233.

גלבו (ניישולר), נעמי (תשכ"ז). *לזכרה*, כפר יחזקאל: הוצאה עצמית.

דיין, דבורה. (1939). ועידת מגדלי הפלחה. *דבר הפועלת*, ו, עמ' 201-202.

דיין, דבורה. (תש"ה). חבלי כפר (בוועידת מושבי העובדים בבאר טוביה). *דבר הפועלת*, יא (7-6), עמ' 149.

דיין, דבורה. (תשי"ז). *באושר וביגון*. תל אביב: מסדה.

דיין, דבורה. (1982ג). השנים הראשונות. בתוך: *תלמים, לאור הזיכרונות, שנים ראשונות*. נהלל: תנועת המושבים, עמ' 22-23.

דיין, שמואל. (1926). *כפר נהלל*. תל אביב: מפת ספר.

דיין, שמואל. (תשי"ה). *מושבי עובדים בארץ ישראל*. ירושלים: ראובן מס.

דרורי, חסיה (עורכת). (1962). *בית במושב, חברות מספרות*. תל אביב: תרבות וחינוך.

דרורי, חסיה. (1938). ביקור בעין ורד. *דבר הפועלת*, ה, עמ' 194-195.

דרורי, חסיה. (1939). ועידת המושבים. *דבר הפועלת*, ו, עמ' 151-150.

דרורי, חסיה. (תשי"ו). דמי כלכלה לחברות המושבים. *דבר הפועלת*, יא (7-6), עמ' 61.

הילמן, בלהה. (1962). זרענו ברינה, קצרנו בדמעה... בתוך: חסיה, דרורי (עורכת). *בית במושב, חברות מספרות*. תל אביב: תרבות וחינוך, עמ' 163-164.

המר, מרים, מכתב לוועד, 1941, ארכיון נהלל, 2182 / 2182. יפה, אליעזר. (1947). *כתבי אליעזר יפה, כרך ראשון, 'כתבי התנועה'*. תל אביב: עם עובד.

יפה, אסתר. (1943-1945). אסופת מכתבים (תיק המשפחה) ארכיון תל-מונד, חרות.

יפה, שושנה. (ת"ש) הערות אחדות. *תלמים*, ו, עמ' 26-27.

יפה, שושנה. (1962). החברה שנשארה לבדה. בתוך: חסיה, דרורי (עורכת). *בית במושב, חברות מספרות*. תל אביב: תרבות וחינוך, עמ' 194.

יפה, שושנה. (1962). שאלת החברה הבודדת במושב. בתוך: חסיה, דרורי (עורכת). *בית במושב, לוי, סופי*. (תשי"א). החברה במושבו. *תלמים*, יג, עמ' 23.

ליבמן, שושנה. (תרצ"ז). החברה במושב. *תלמים*, יח, עמ' 55.

ליבמן, שושנה. (תשי"א). הנערה בכפר. *תלמים*, יח-מג, עמ' 20.

ליברזון, תחיה. (1970). *פרקי חיים*. הוצאת המרכז לתרבות וחינוך. תל אביב.

ליברזון, תחיה. ליברזון (1923-1929). מכתבים לוועד, ארכיון נהלל, 2760, 2744, 2755, 2692 / 0009.

2761, 2762, 2766 ; 630/0010.

ליברמן, צבי. (תשכ"ה). *חיי אחת חלוצה*. ירושלים: קרית ספר.

ליליה. (ללא שם משפחה). (1939). חברות בתנועת המושבים. *דבר הפועלת*, ו, עמ' 151.

מור, חיה. (1972). *כעת – חיה, ספר זיכרונות*. רינה, פורת (עורכת). כפר יהושע: הוצאה עצמית.

נחמני, מ. (1938), מוסד לילדים בכפר ויתקין. *דבר הפועלת*, ה, עמ' 186.

פישמן, עדה. (1962). חתימת החוזים. (מתוך ספרה "תנועת הפועלות"). בתוך: חסיה, דרורי (עורכת). *בית במושב, חברות מספרות*. תל אביב: תרבות וחינוך, עמ' 186-187.

פקר, לאה. (1938). מוסד ילדים בכפר ויתקין. *דבר הפועלת*, ה, עמ' 186-187.

פרימן, חיה. (תרצ"ט). בדידות. *תלמים*, טז, עמ' 22-25.

פרימן, חיה. (1940). החברה בהתיישבות החדשה. *דבר הפועלת*, ו, עמ' 92-93.

ציפורה. (1940). מתוך אגרות ופנקסים. *דבר הפועלת*, ז, עמ' 224.

צפיר, חובב (2013), (עורך). *עוד חוזר הניגון, 80 לכפר ביל"ו*. כפר ביל"ו: הוצאה פרטית.

קבצן, ציפורה, (1962), האיש התגייס, בתוך: חסיה, דרורי (עורכת). *בית במושב, חברות מספרות*. תל אביב: תרבות וחינוך, עמ' 232-233.

קופרמינץ, חסיה. (תרצ"ה). החברה במשק ובתנועה, *תלמים*, ט-י, עמ' 44-46.

קופרמינץ, חסיה. (תרצ"ז). גן הילדים, *תלמים*, יד-טו, עמ' 32-33.

קופרמינץ, חסיה. (תרצ"ט). על ארגון האישה. *תלמים*, יח-יט, עמ' 81-84.

קופרמינץ, חסיה. (ת"ש). כינוס חברות המושבים בכפר חיים, התערות, מסירות והתמדה. *תלמים*, ו, עמ' 18.

קופרמינץ, חסיה. (1939). השיתוף במושב עובדים. *דבר הפועלת*, ה, עמ' 84-85.

קפלן, שרה. (תש"ב). החברה במושב. *תלמים*, כו-כז, עמ' 64-61, 14-17.

קפלן, שרה. (תש"ב). החברה הבודדת, הרצאה בוועידת הפועלות. *דבר הפועלת*, כו-כז, עמ' 26-27.

קפלן, שרה. (תש"א). העובדת והאם במושב העובדים (הרצאה בכינוס חברות במושבים). *דבר הפועלת*, ז, עמ' 60-63.

קרמר, נחום. (28 בדצמבר 1931). מכתב אל ברל כצנלסון, ארכיון מושב באר-טוביה (תיק משפחת קרמר נחום).

רוזנבלט, צילה. (1962). אלמון. בתוך: חסיה, דרורי (עורכת). *בית במושב, חברות מספרות*. תל אביב: תרבות וחינוך, עמ' 193.

רוזנבלט, מתניה. (חי"ת). לזכרה. ללא תאריך. ארכיון כפר יחזקאל (תיק המשפחה)
שורק, אמוץ. (2011). (תחקיר וכתיבה). *בדרכם שלהם, שמונים למושב בית-חנן*. גן רווה: הוצאה
עצמית בסיוע מועצה מקומית גן-רווה.
שיינבוים, יחזקאליה. (1962). עבודה – וקשר נפשי. בתוך: חסיה, דרורי (עורכת). *בית במושב,*
חברות מספרות. תל אביב: תרבות וחינוך, עמ' 164-165.
שפירא י. (תרצ"ה). מואדי חוארית לכפר-יהושע: דו"ח מפעולות ועד המושבים. *תלמים, ט-י*, עמ'
14.

שפירא, י. (ניסן תרצ"ט) לדרכי החינוך ביישובינו, תלמים, עמ' 8-10

עדויות בע"פ:

(חורף 1988) *ראיון עם שטראוס גאולה, נהלל, על החיים במשק*. ארכיון עמק יזרעאל, (תיק ראיונות
[קלטת מס' 13, צד א, קלטת מס' 12, צד ב]).

ראיונות אישיים:

אשל, אורנה (16.1.2016), *ראיון אישי*. כפר-ביל"ו.
בלוך, יזרעאלה. (15.5.12). *ראיון אישי*. נהלל.
בן יהושע, יעקב. (14.6.12). *ראיון אישי*. באר טוביה.
בן יהושע, פרץ. (14.6.12). *ראיון אישי*. באר טוביה.
בן יעקב, דודיק. (15.6.12). *ראיון אישי*. באר טוביה.
בן עזר, שלמה (2.5.12). *ראיון אישי*. בלפוריה.
בצר, איה. (13.5.12). *ראיון אישי*. באר טוביה.
בצר, רחלי. (14.5.12). *ראיון אישי*. נהלל.
ברטוב, אסא, (5.1.2015) *ראיון אישי*, חרות.
ברקין-פנסטר, דרורה (14.3.2016), *ראיון אישי*, כפר יחזקאל.
בקי, רות, (20.11.1978), בית הורי, הגל הקל, קול ישראל. קלטת 72, 44755, ארכיון עמק יזרעאל
דובנוב (זוסמן), רות (29.3.2016), *ראיון אישי*, בלפוריה.
הדר, רחל, (15.2.2016), *ראיון אישי*, נהלל
ורד, לייקי, 7.3.2016, *ראיון אישי*, כפר-יחזקאל
צפיר, חובב. (16.1.2016) *ראיון אישי*, כפר ביל"ו.

טורנר, חנוך. (15.6.12). ראיין אישי. באר טוביה.
כהן, חוה ויוסיק. (27.2.03). ראיין אישי. באר טוביה.
כפרי, רוחלה. (15.5.12). ראיין אישי. נהלל.
כץ, אלחנן. (15.6.12). ראיין אישי. באר טוביה.
עמיר, בת עמי. (15.6.12). ראיין אישי. באר טוביה.
פורת, רינה, (5.1.2016), ראיין אישי, כפר יהושע.
פרימן מנחם, (16.1.2016) כפר-ביל"ו.
רובינשטיין, (וקסלר) צילה, (3.3.2016). ראיין אישי. נהלל.
רוזנבלט, לייקי, (7.3.2016). ראיין אישי, כפר-יחזקאל.

פרוטוקולים

פרוטוקול אסיפת חברים נהלל, ג' באב, תרפ"א, ארכיון נהלל, 1778 /0046
פרוטוקול אסיפת חברים נהלל, תרפ"ב 22, מחברת פרוטוקולים, ארכיון נהלל
פרוטוקול ישיבת ועד נהלל, 10 במאי, 1921, ארכיון נהלל, 1497 /0002
חופשי, נתן, מכתב לוועד המושב, 6 בפברואר, 1921, ארכיון נהלל 0001\2371
פרוטוקול אסיפת חברים נהלל, 19 במאי 1922, מחברת פרוטוקולים, ארכיון נהלל
מסמך מ-1923, ארכיון נהלל, 2760/0009
ליברזון, מכתב לוועד, ללא תאריך מדוייק, 1923, ארכיון נהלל, 0009/2760
ליברזון, תחיה, מכתב לוועד, 24 בינואר 1929, ארכיון נהלל, 0009/2764
ליברזון, תחיה, מכתב לוועד, 3 באפריל 1924, ארכיון נהלל, 0010/631
מסמך, ארכיון לבון, תיק נהלל, 206 /312 – 314
מסמך מ-4 בינואר 1929, ארכיון נהלל 2674/0009
פרוטוקול ישיבת הוועד נהלל, 33 במרץ 1931, ארכיון נהלל, 375/031.
פרוטוקול ישיבת הוועד נהלל, א' באייר תרצ"ה, ארכיון נהלל, 360 /0001.
פרוטוקול ישיבת הוועד נהלל, 21 בינואר, 1944, ארכיון נהלל, 0001 /2597
פרוטוקול אסיפת חברים נהלל, 19 במאי 1922, ארכיון נהלל, 1500/ 002.
פרוטוקול האספה הכללית כפר יחזקאל, 16 בדצמבר 1944, ארכיון כפר יחזקאל.
פרוטוקול האספה השנתית כפר יחזקאל, 23 בדצמבר 1944, ארכיון כפר יחזקאל, תיק
פרוטוקולים.
פרוטוקולים מישיבות המועצה, 1942-1944, ארכיון כפר יחזקאל, תיק פרוטוקולים.

פרוטוקול ישיבות המועצה כפר יחזקאל, 1943-1944, ארכיון כפר יחזקאל, תיק פרוטוקולים.
פרוטוקול אסיפת חברים, 12 בדצמבר, 1944, ארכיון כפר יחזקאל, תיק פרוטוקולים.
פרוטוקול ישיבות הוועד כפר יהושע, 1944-1945, ארכיון כפר יהושע, תיק פרוטוקולים.
מכתב מהוועד כפר יהושע, ללא תאריך, ארכיון כפר יהושע, תיק 23א.
פרוטוקולים ישיבות ועד מושב בלפוריה, 1938-1943, ארכיון עמק יזרעאל, תיק מושב בלפוריה, 1
93 03.

מקורות משניים

אבן-שושן (1966). *תולדות תנועת הפועלים בארץ ישראל, כרך שני*. תל אביב: עם עובד.
אידן, רינה. (1989). *מרעיון לתנועה, התפתחות רעיון מושב העובדים ויישומו, 1919-1933*, עבודת גמר לקראת תואר מוסמך במדעי הרוח, אוניברסיטת תל אביב.
אידן, רינה. (1999). *עבודת דוקטורט, ההתיישבות היהודית בשרון התיכון בין השנים 1929-1939*, האוניברסיטה העברית ירושלים.
אופז, אביבה. (תש"ס). *שאלת האישה וקולן של נשים בחברה החלוצית, לאור הקובץ "קהילתנו"*. *קתדרה*, 95, עמ' 101-118.
אלבוים דרור, רחל. (1992). *נשים באוטופיות הציוניות, קתדרה*, 66, עמ' 111-143.
אסם, גבי, והרץ-לזרוביץ, רחל. (2011). *מעגלים של הדרה: סיפורן של אימהות בחינוך הקיבוצי*. רמת אפעל: יד טבנקין.
אפלבוים ומרגוליס, 1979
בובואר, דה, סימון. (2008 [1949]). *המין השני*. כרכים א-ב. תל אביב: בבל.
בורדייה, פייר. (2005 [1960]). *הבית הקבילי, בתוך: רחל, קלוש וטלי, חתוקה (עורכות). תרבות אדריכלית, מקום, ייצוג, גוף*. תל אביב: רסלינג, עמ' 267-286.
בורדייה, פייר. (1998 [2007]). *השליטה הגברית*. תל אביב: רסלינג.
בן ארצי, יוסי. (1994). *האישה בראשית ההתיישבות בארץ ישראל*. בתוך: יעל, עצמון (עורכת). *אשנב לחייהן של נשים בחברות יהודיות*. ירושלים: מרכז זלמן שזר.
ברנשטיין, דבורה. (1987). *אישה בארץ ישראל, השאיפה לשוויון בתקופת היישוב*. תל אביב: הקיבוץ המאוחד.
ברנשטיין, דבורה. (1989). *את המיתוס סיפקו הגברים*. *פוליטיקה*, 27, עמ' 60-63.

ברנשטיין דבורה. (2008). נשים בשוליים: מגדר ולאומיות בתל אביב המנדטורית. ירושלים: יד בן-צבי.

גופר, גילת, (2009), האישה הציונית – הבניית הנשיות בתקופת הראשית של תנועת העבודה, 1923-1903, עבודת דוקטורט, אוניברסיטת תל אביב.

גורני, יוסף. (1968). בחבלי תמורה (להתפתחות רעיון ההתיישבות העובדת). בתוך: דניאל, בן נחום (עורך). בדרך: כתבים לחקר תנועת הפועלים היהודית 1967-1970. גבעת חביבה: ברוך ילון, עמ' 21-42.

גבע, ישי. (2006). ראשיתו של מושב העובדים. בתוך: אביגיל פז-ישעיהו ויוסף גורני (עורכים). עיניים בתקומת ישראל. כרך 20, (עמ' 462-480).

גירץ, קליפורד. (1990). פרשנות של תרבויות. כתר: ירושלים.

הרצוג, חנה. (1994). נשים ריאליות – נשים בפוליטיקה המקומית בישראל. מכון ירושלים לחקר ישראל.

יזרעאלי, דפנה. (1984). תנועת הפועלות בארץ ישראל מראשיתה ועד 1927. קתדרה, 32, עמ' 140-109.

יזרעאלי, דפנה וברנשטיין, דבורה. (1997). הפועלות בעלייה השנייה. בתוך: ישראל, ברטל, זאב צחור ויהושע, קניאל (עורכים). העלייה השנייה, מחקרים (עמ' 306-294). ירושלים: יד יצחק בן-צבי.

כרמל-חכים, אסתר. (2007). שלהבת ירוקה, חנה מייזל-מפעל חיים. רמת אפעל: יד טבנקין.

כרמל-חכים, אסתר. (2006). פמיניזם בחלוציות הציונית, מפנה, 52, עמ' 27-34.

מילט, קייט. (2009 [1970]). תיאוריה של פוליטיקה מינית (מתוך פוליטיקה מינית). דפנה, עמית ודלית, באום (תרגום). בתוך: דלית באום ואחרות (עורכות). ללמוד פמיניזם: מקראה. מאמרים ומסמכי יסוד במחשבה הפמיניסטית (עמ' 67-108). תל אביב: הקיבוץ המאוחד.

מלמן, בילי. (1997). מן השוליים אל ההיסטוריה של היישוב, מגדר וארץ ישראליות, ציון, סב, עמ' 243-278.

מלמן, בילי, (1993). למלאך ההיסטוריה יש מין: היסטוריה של נשים, היסטוריה ופוליטיקה, 1880-1993, זמנים, 46-47, עמ' 18-47.

מלמן, בילי, (תשס"ט). שוליים ומרכז: היסטוריה של נשים והיסטוריה של מגדר. ציון, ע"ד, עמ' 245-266.

מרגלית-שטרן, בת שבע. (2001). "כנפיים יש ולעוף אין כוח": תנועת הפועלות הארץ ישראליות בין שליטה נשית לשליטה גברית. בתוך: מרגלית שילה, רות, קרק וגלית, חזן-רוקם (עורכות),

העבריות החדשות, נשים ביישוב ובציונות בראי המגדר (עמ' 293–314). ירושלים: יד יצחק בן-צבי.

מרגלית-שטרן, בת שבע. (2009). 'הוא הלך בשדות' – והיא היעבריה' בעיני עצמה ובני דורה. ישראל, 16, עמ' 195–225.

מרגלית-שטרן בת שבע. (2013). "את היית בין הכובשים": תנועת הפועלות וחברות המושבים – בין העצמה להכפפה. בתוך: סילביה, פוגל-ביז'אווי ורחל, שרעבי (עורכות). *בין פרטי לציבורי – נשים בקיבוץ ובמושב* (עמ' 190–219). מאגנס: ירושלים.

נאור, מרדכי. (תשמ"ח). פרנץ אופנהיימר ויחסיו עם ארץ ישראל, *יהדות זמננו*, 4, עמ' 137–156.

נאור, מרדכי, דן, גלעדי. (1990). *ארץ-ישראל במאה העשרים, מיישוב למדינה, 1900-1950*. תל אביב: משרד הביטחון.

ניר, הנרי. (1997). לקראת ההתיישבות העובדת: התארגנויות שיתופיות בתנועת הפועלים בתקופת העלייה השנייה. בתוך: ישראל, ברטל, זאב, צחור ויהושע, קניאל (עורכים). *העלייה השנייה, מחקרים* (עמ' 235–282). ירושלים: יד יצחק בן-צבי.

ניר, הנרי. (2001). מה העיק עליהן? האישה בהתיישבות העובדת בתקופת היישוב. בתוך: מרגלית שילה, רות, קרק וגלית, חזן-רוקם (עורכות). *העבריות החדשות, נשים ביישוב ובציונות בראי המגדר* (עמ' 163–174). ירושלים: יד יצחק בן-צבי.

סיקסו, הלן. (1975 [2006]). צחוקה של המדוזה. בתוך: דלית באום ואחרות (עורכות). *ללמוד פמיניזם* (עמ' 134–153). תל אביב: הקיבוץ המאוחד.

פוגל-ביז'אווי, סילביה ושרעבי, רחל. (2013). מבוא: שם אין מציאות האישה ניכרת. בתוך: סילביה, פוגל-ביז'אווי ורחל, שרעבי (עורכות). *בין פרטי לציבורי – נשים בקיבוץ ובמושב* (עמ' 1–19). מאגנס: ירושלים.

עצמון, יעל. (2004). מבוא. בתוך יעל, עצמון (עורכת). *אשנב לחייהן של נשים בחברות יהודיות, קובץ מחקרים בין תחומי* (עמ' 13–25). ירושלים: מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל.

פנסלר, יונתן. (1990). מדיניות ההתיישבות הציונית ערב מלחמת העולם הראשונה. *בתוך קדרה*, 57, עמ' 79–104.

פרוטוקול אסיפת חברים נהלל. (גי באב, תרפ"א) ארכיון נהלל (0046/1778).

רימון, עינת. (2001). אישה אדם: גישתו של א"ד גורדון לשוויון נשים והשפעתו על מנהיגות בעלייה השנייה. בתוך: מרגלית שילה, רות, קרק וגלית, חזן-רוקם (עורכות). *העבריות החדשות, נשים ביישוב ובציונות בראי המגדר* (עמ' 147–161). ירושלים: יד יצחק בן-צבי.

שוורץ, משה. (2004). מקואופרטיב חקלאי ליישוב כפרי? – סיפורו של מושב העובדים : קיבוע ושינוי בסביבה משתנה. *אופקים*, 59, עמ' 11–35.

שילה, מרגלית. (1988) *ניסיונות בהתיישבות, המשרד הארצישראלי 1908-1914*. ירושלים : יד יצחק בן צבי.

שילה, מרגלית. (1980). חוות הפועלות בכינרת (1911-1917). *קתדרה*, 14, עמ' 81–112.

שילה, מרגלית. (תשמ"ג). ניצני רעיון המושב, האיכר הצעיר. *קתדרה*, 25, עמ' 79–98.

שילה, מרגלית (1998). *הזהות המשתנה של האישה העברית החדשה בארץ ישראל*. תל אביב : הקיבוץ המאוחד.

שילה מרגלית. (2007). *אתגר המגדר, נשים בעליות הראשונות*. תל אביב : הקיבוץ המאוחד.

שילה, מרגלית (2013), *המאבק על הקול, נשות היישוב וזכות הבחירה 1917–1926*, באר שבע : אוניברסיטת בן-גוריון.

שפירא, אניטה. (1981) *ברל*. חלקים א-ב. תל-אביב : עם-עובד.

שקדי, אשר. (2007). *מילים המנסות לגעת, מחקר איכותני – תיאוריה ויישום*. תל אביב : אוניברסיטת תל אביב.

שרעבי, רחל, (2002), *סינקרטיזם והסתגלות: המפגש בין קהילה מסורתית ובין חברה סוציאליסטית*. תל אביב : צ'ריקובר.

שרעבי, רחל. (2013). *פרטית שהיא ציבורית: מקומה של האישה במושבי העובדים הראשונים*. בתוך : *סילביה, פוגל-ביז'ואי ורחל, שרעבי (עורכות)*. *בין פרטי לציבורי – נשים בקיבוץ ובמושב* (עמ' 130-161). מאגנס : ירושלים.

תובל-משיח, רחל וספקטור-מרזל, גבריאלה (עורכות). (2010). *מחקר נרטיבי*. ירושלים : מאגנס.

משה דיין. *אתר הכנסת*. http://www.knesset.gov.il/mk/heb/mk.asp?mk_individual_id_t=688

אתר האינטרנט - אלבום יזרעאל

הנרייטה סאלד - המרכז לטכנולוגיה חינוכית

lib.cet.ac.il

Kelly, J (1984). *Women, History and Theory*. Chicago: The University of Chicago.

Lieblich', Amia, Tuval-Mashiach, Rivka, & Zilber, Tamar. (1998). *Narrative Research*

Reading: Analysis and Interpretation. Thousand Oakes, Ca: Sage.

Millett, Kate. ([1969] 2000). *Sexual Politics*. Urbana & Chicago: University of Illinois.

Zemon Davis, Natalie (1975). Women's History in Transition: The Uropean Case.

Feminist Studies, 3, pp. 83–103.

Wallach Scott, Joan (1988). *Gender: A Useful Category of Historical Analysis*.

Chicago: The University of Chicago.

Abstract

This thesis deals with the experience of sixteen women who worked on their own, single-handedly, on family farms in the moshavim during the British Mandate. These women were alone because their spouse was sent on a mission by the movement or was on a national mission in Israel and abroad, or due to estrangement from the spouse or his death. Since these women are, of course, no longer alive, the events were examined from their perspective and that of the society surrounding them, based on their memoirs, letters, texts written about them by friends and family, protocols of meetings and assemblies held in the moshavim, press from that period and interviews with family and friends. Over the course of work on this thesis, the central issue that was the focus of attention concerns the conflict that arose surrounding the transition from a traditional society based on patriarchal relations to a society that advocates gender equality.

The research method used in this thesis is qualitative, based on the narrative approach, and was designed to expose the subjective experience of the individuals - their lifestyle, culture, and historical roots of the research subjects. Therefore, the methodological focus is the interpretive aspect, which is presented from the point of view of the "subjects themselves" and the meanings they assign their histories. The thesis centers on analysis of the "women-alone" experience among the first "Moshvey Ovdim" that were founded during the British Mandate period, as expressed in their memories, and how they interpreted their feelings and perceived their roles. These arise from meanings and connotations rooted in the cultural content of Judaism and Zionism.

The theoretical framework for the analysis of gender relations in the Moshvey Ovdim is based on concepts developed and defined by sociologist Pierre Bourdieu, and on the approach to gender research formulated by Kate Millett. Bourdieu defined the terms "habitus" and "symbolic violence", which are used to analyze situations from a phenomenological perspective. Like Bourdieu,

Millett claims that gender relations in a patriarchal society are imbued with a dimension of power and the man is dominant. However, unlike Bourdieu, she places emphasis on the political, social and psychological aspects. She argues that the experiences of women in such a society are shaped by three categories: temperament, status and role. Analysis of the events and situations in the lives of "women-alone" in moshavim, according to these theories, demonstrates the difficulty in changing rooted attitudes. As a result, these women paid heavy prices as they endeavored to fulfill their aspirations to integrate into society and into agricultural labor in the Moshvey Ovdim.

The research literature on which this paper is grounded is divided into four topics: gender issues in the transition from a traditional society to a Zionist society; the struggle of women in the new Yishuv for equal rights; the background for the establishment of the Moshvey Ovdim and their actual establishment in practice; and the status of women in the Moshvey Ovdim. Few studies have dealt with the status of women in the Hityashvut Ovedet (workers' settlements) and their contribution to the Yishuv, and even fewer have studied the world of moshav women. The tales of "women-alone" tell a different story from the central narrative of realization and fulfillment, confronts it, exposes different aspects of the story and enriches it.

According to research literature, no significant change occurred in the traditional gender model in the transition from traditional society to Zionist society. As in the past, women were perceived as having sharp intuition and high-level emotional abilities, and were therefore designated for roles in the education of the next generation. Yet, they were also considered seductive and less intelligent than men, and so had to obey men and be chaste and modest. Their position was fixed in the private sphere, while the men conducted life in the public sphere. Consequently, women were forced to struggle to realize their aspirations to work in agriculture and to gain equal rights.

Studies dealing with the background for the establishment of the workers' settlements indicate that the two main forms, the kibbutz and the moshav, were consolidated by the people of the Second Aliya (1904-1914) through a process

of trial and error, in order to overcome the hardships they faced and improve their living conditions. The theorists who formulated the concept of the Moshav Ovdim discussed the achievements versus the failures of the attempts to create new forms of settlement. Among them was the "Haicar Hatsair" (Young Farmer" group), "Moshvey Poalim" (the Workers' Moshavim) and the cooperative in Merhavia. In the "chavat ha'alamot" (Women's Farm), agronomist Hanna Meisel created a model that offered a solution for women's work in agriculture, which was adopted in the Moshvey Ovdim

In 1919, Eliezer Yaffe published a booklet entitled "Foundation for Moshvey Ovdim", in which he formulated the principles of the Moshvey Ovdim for the first time. Yaffe maintained that Moshvey Ovdim would be founded on national land, where the workers would do the work themselves, and the moshav would act based on the mutual responsibility and solidarity of the members of the moshav, with mutual aid in the event of economic hardship, illness or disaster. Joint institutions would be established for purchasing and marketing, and equal distribution of the means of production would be implemented in order to bring about equality and social justice. In his program, he emphasized the importance of family life, of equal rights for women and the importance of their work on the family farm, and the right of unmarried women to join the moshav and receive a farm. In 1922, the first two moshavim were founded - Nahalal and Kfar Yehezkel. The people who joined the moshavim were primarily individualists with a socialist outlook who did not find their place in Kevutzot [communal groups] since they sought independence and did not wish to forego family life and raising children at home.

Very few studies have examined the position and status of women in the Moshvey Ovdim. Sociologist Rachel Sharabi noted that a woman in a Moshvey Ovdim lived according to "equality of difference": a "human woman" that realized her ambitions and engaged in agricultural branches that were reserved for her, and she alone bore the role of mother and housewife. The women's role as educators of the next generation was appreciated and respected. However, it was not until 1935 that they were granted rights of possession of property, means of production and produce without requiring the consent of

their spouse. Therefore, they were susceptible to dispossession in the event of separation from or death of their spouse.

Women worked on the family farm in the fields that were reserved for them, which were less lucrative and less attractive than those in which men were engaged. They felt a great sense of satisfaction that they had been given the opportunity to fulfill their vocation as farmers, yet were overwhelmed by the workload. In moshavim, priority was given to agriculture over improving working conditions and household living conditions. Women rarely participated in political activity in the moshav, and played nearly no part in decision-making. The central committees were dominated by men, while the women were pushed to committees according to their traditional roles, such as the Education Committee and the Mutual-Aid Committee. Although women joined together in a Female Members committee to promote issues such as the establishment of child care institutions and the acquisition of property rights, to challenge the gender divide and empower themselves in the public sphere. Yet their achievements were few and required tenacious struggles with the male public, that sometimes preferred the common good to the welfare of women. The women of the moshavim, including "women-alone", drew strength from their activities in the Moshav committees, as well as in national enterprises, such as hosting children from afflicted families and Youth Aliyah. There were also some women who enlisted in the British Army.

This research study is comprised of four main topics: a single woman in a Moshav Ovdim; a married woman whose husband was away serving as an emissary of Moshav or settlement institutions, or to complete the family income; a "woman-alone" whose partner was sent abroad by settlement institutions or joined the British army in Europe; and a "woman-alone" who was widowed or divorced. The study findings indicate that members of the moshav did everything in their power to preserve the character of the moshav as composed of family farms, in which both spouses and their children worked. They did not wish to accept single people, unless they announced in advance that they intended to marry, and pressure was brought to bear on them to marry as soon as possible. The residents of Nahalal, for instance, were skeptical

regarding the ability of a single woman to make a living from a farm in the moshav. They failed to find a way to enable the only single female they accepted into their ranks to make a living from farm work in fields that were designated for female work.

As for widows and divorced women, moshav members felt an obligation towards women who saw the family farm as their destiny, and did everything in their power to preserve the family farm for the next generation. But the "women-alone" farms, including those of married women-alone, deteriorated economically. They found it difficult to cope with the heavy workload and management of fields considered masculine, and in some cases it was necessary to make major changes in the structure of the family farm so that they could handle it. "Women-alone" challenged the question of responsibility and solidarity. Due to the harsh living conditions, members of the moshavim found it difficult to offer hours of mutual-assistance to their friends in need. Sometimes the principle of self-employment was broken and these women employed laborers. In some instances women were unable or unwilling to continue running the family farm on their own, and they were referred for work in the moshav institutions, such as work in the grocery store or in cleaning.

The men ran the institutions in moshavim and settlement institutions. They were not always attentive to the women's hardships and did not always understand them. Sometimes public interests prevailed over the interests of "women-alone" households, resulting in instances of exploitation and neglect. In moshavim where women were represented in the Moshav committee, in the Mutual Assistance committee and in the Economic committees, "women-alone" were treated better than in places where there was no representation of women. Despite the many difficulties they faced, most of them sensed great satisfaction with the very right to realize their desire to work in agriculture, and were deeply involved in and familiar with their farms and farmyards.

The Open University of Israel
Master's Program in Cultural Studies

Department of Literature, Language and the Arts
Department of Sociology, Political Science and Communication

**"A Woman–Alone" in Moshav Ovdim During the British
Mandate Period
1922-1948**

**Thesis submitted in partial fulfillment of the requirements for the degree of
Master in Cultural Studies**

Daphna Harpaz

I.D: 003538030

june 2017

Raanana

**This dissertation was written under the supervision of Professor Rachel Sharabi,
Bar-Ilan University and Professor Aviva Halamish, The Open University of
Israel**